सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला
[१०६]

परमानन्दचक्रवर्तिप्रणीतया
विस्तारिकाव्याख्यया

संवलितः

काव्यप्रकाशः

[द्वितीयो भागः]

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला
[१०९]

परमानन्दचक्रवर्तिप्रणीतया
विस्तारिकाव्याख्यया
समन्वितः

काव्यप्रकाशः

[द्वितीयो भागः]

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Val. 106]

KĀVYAPRAKĀŚA

[Part II]

WITH THE COMMENTARY

VISTĀRIKĀ

by

PARAMĀNANDA CAKRAVARTĪ

EDITED BY

GAURINATH SASTRI

Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya

VARANASI

1982

Published by—
DR BHĀGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀṬHĪ
'VĀGĪŚA ŚĀSTRĪ'
Research Publication Supervisor
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi-221002. (India)

First Edition : 500 Copies.
Price Rs. 48.00

Printed by—
Ghanaśyāma Upādhyāya
Manager,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya Press
Varanasi.

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला
[१०६]

परमानन्दचक्रवर्तिप्रणीतया

विस्तारिकाव्याख्यया

संवलितः

काव्यप्रकाशः

[द्वितीयो भागः]

सम्पादकः

श्रीगौरीनाथशास्त्री

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणसी

२०३८ तमे वैक्रमाब्दे १९०३ तमे शकाब्दे १९८२ तमे खैस्ताब्दे

प्रकाशकः—
डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य ।

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रयविभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१००२.

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्—४८·०० रूप्यकाणि

मुद्रकः—
घनश्याम उपाध्यायः
व्यवस्थापकः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयमुद्रणालयस्य

प्रास्ताविकम्

परमानन्दचक्रवर्तिविभावितया काव्यप्रकाशविस्तारिकया संवलितस्य राजानकमम्मटविरचितस्य काव्यप्रकाशस्य षडुल्लासात्मकः प्रथमो भागः पञ्चहायनेभ्यः प्रागनुसन्धानसंस्थानेनं प्रकाशितो जिज्ञासुभिर्विद्वद्भिश्च निर्भरं समादृतः। अवशिष्टश्चतुःसमुल्लासात्मको द्वितीयो भाग इह प्रकाश्यमानो विलसति साम्प्रतं भवदीयकराम्बुजसम्पुटे। काव्यस्य निर्दोषता काव्यवपुर्विभूषणं च कथं स्यातामिति धिया काव्यदोषगुणालङ्कारविवेचनं मुख्यतो व्यधायि द्वितीये भागेऽस्मिन् मम्मटेन।

अलङ्कारगगनमण्डले नक्षत्रभूतेष्वालङ्कारिकेषु हिमांशुरिव विभ्राजते देदीप्यमानो मम्मटः। ध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्योऽसौ ध्वनिपर्यवस्थायकमतनिरसनं तथा व्यधाद् यत् परवर्तिभिर्न कर्तुमपारि ध्वनिविरोधो मनागपि। काव्यप्रकाशेऽस्मिन् कारिकाः, तासां गद्यात्मिका वृत्तिः, संस्कृतप्राकृतोदाहरणानि च विलसन्ति। कारिकाः स्वतो मम्मटेन विरचिताः सन्ति, गद्यात्मिका वृत्तिरपि तेनैव प्रणीताऽन्येन वेति विचिकित्सन्ते केचन विचक्षणाः। अल्लटसाहाय्यकमाश्रित्य मम्मटेन एकादशख्रीस्तशताब्दभवेन सम्भूय ग्रन्थोऽयं विनिर्मित इति पाश्चात्या विद्वांसः समामनन्ति। परिकरालङ्कारतोऽग्रे ग्रन्थोऽयमल्लटेन सम्पूरित इति पर्यालोचयन्ति केचिद् भारतीया ऐतिह्यविदः। दशम उल्लासे काव्यप्रकाशविस्तारिकायां परमानन्दचक्रवर्तिना कारिकाकाराद् वृत्तिकारो भिन्नो व्याहृतः 'एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः' (१४०) इति कारिकाव्याख्यानप्रसङ्गे। यथा— 'अत एवाह वृत्तिकारः—अलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपीति। अत एव च विरोधपदमन्यथैव योजितम्, अन्यथा समावेशेऽपि विरोधादित्यसङ्गत्यापत्तेः' (२८२ पृ०) इति।

यद्यपि सकलशास्त्रनदीष्णता दृश्यते मम्मटस्य, तथापि व्याकरणं विशेषतोऽनुध्यातं तेन। च्युतसंस्कृतिशब्दो व्याकरणलक्षणहीनतार्थकः। व्याकरणलक्षणहीने शब्दे च्युतसंस्कृतिदोष उद्घोष्यते मम्मटेन। तत्र— परस्मैपदे प्रयोक्तव्य आत्मनेपदम्, पुंसि क्लीबम्, क्लीबे वा पुंप्रयोगादयो

मन्यन्ते, व्याकरणानुसारेण सिद्धस्यापि पदस्य प्रयोगेऽसामर्थ्यमभिधीयते। गमनार्थे हन्तेरसामर्थ्यमभ्यधायि मम्मटेन। विस्तारिकाकारेण प्रहतोद्धत-पद्धतिजघनजङ्घादिषूपसंदानेन गतेः प्रत्यायनाद् धातुपाठे 'हन हिंसागत्योः' इत्यत्र गतिपाठवैफल्यं नास्तीति प्रतिपादितम्। तिङन्तरूपाणि नोपलभ्यन्ते गत्यर्थे हन्धातोरिति तदाकूतम्। वस्तुतस्तु वाल्मीकीये रामायणे (२, ७३, २) महाभारते (५, ४२, ३५; ८, १, ५६) च तिङन्तरूपाणि प्रयुक्तानि समासाद्यन्ते गत्यर्थकानि हन्धातोः।

अन्यानि व्याकरणशास्त्रसम्बन्धीनि निदर्शनानि विलोक्यन्तां मम्मटस्य—'शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्येव षष्ठीवत् सम्बन्धं प्रतिपादयन्ति' (१७४); तद्वत् तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः' इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा' (१७५) इति। कात्यायनवार्त्तिकस्वरूपं त्वस्माद् भिन्नम्—'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति। मम्मटात् परवर्तिन्यां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां तु—'इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च' इति। इत्थं काव्यप्रकाशे 'नित्यसमासः' इत्यतिरिक्तं पदं दृश्यते। एवमेव 'वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि। कर्मकर्त्रोर्णमुलि' (१७९) 'अयः शूलेनान्विच्छति—आयःशूलिकः' इत्यतिशयोक्तिः (१८४), 'अत्र विजेय' इति कृत्यप्रत्ययार्थेऽवाचकः (४०) इत्यादिस्थलेषु व्याकरणं विवेचितं काव्यप्रकाशे।

काव्यप्रकाशस्यास्मिन् भागे प्राकृतोदाहरणानां चतुर्विंशतिर्दृश्यते। यथा साम्प्रतं भाषाभेदो विलोक्यते, तथा पूर्वं नासीत्। प्राकृतभाषाकाव्यमपि संस्कृतकाव्यवत् परीक्ष्यते स्म। एकत्र तु संस्कृतप्राकृतभाषयोः श्लेषः प्रदर्शितः—'महदे सुरसन्धम्मे तमवसमासङ्गमागमाहरणे' (१५६) इति।

यद्यपि मम्मटेन चित्रकाव्यं निदर्शितम्, तथापि तस्य कष्टत्वमपि समुदीरितम्—'कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते' (१६३) इति।

समुद्धृतानामुदाहरणादीनां पाठभेदाः काव्यप्रकाशकारेण प्रायस्तत्र दर्श्यन्ते, यत्र कश्चिदर्थभेदो जायते। यथा—'कुसुमेण' इति पाठे वाक्यगा (१८२); क्वचिद् युक्तायुक्तत्वसमन्वये पाठनिर्णयाय स्वमतमप्याविष्क्रियते। यथा—'क्षपाचारिभिः' इति पाठे युज्यते समन्वयः (५३); 'चेत् स्यात्'

इति युक्तः पाठः (५४); 'कृतवतः' इति पाठे तु मतयोगो भवति (५७), कम्पमाना इत्यत्र 'कम्पमापुः' इति च पठनीयम् (७०) इति ।

रुद्रटः (१५६); भट्टोद्भटः (१६३); वामनश्च (१४५); इत्याचार्यत्रयी नामग्रहणपूर्वकं स्मृता मम्मटेन काव्यप्रकाशस्यास्मिन् द्वितीये भागे । बहुत्र तु 'केनचित्' 'यदपि' इत्यादिभिः पदैः पूर्ववर्तीनि मतानि समुल्लिख्य निराकृतानि । यथा–इति केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम् (२२७); इत्यभिधानमसत् (१२४); यदप्युक्तम्···· ··इति, तदपि न युक्तम् (१२५); इत्यभिधानमसत् (१२४), एष पदानुप्रास इत्यन्ये (१४६) इति ।

निदर्शनार्थं मम्मटेन यत्र किमपि निर्णीयते, तत्सदृशेष्वन्यस्थलेष्वपि विद्वांसः परीक्षणार्थं प्रार्थ्यन्ते––'एवमेवान्यत्रापि परीक्ष्यम्' (२८५) इति । यद्यपि विवादग्रस्तस्थलेषु विषयः स्फोर्यते काव्यप्रकाशे, तथापि नाभिनिविशते मम्मटः, तत्र सचेतसामेव प्रामाण्यमूरीकर्तुमीहते––'सचेतस एवात्र प्रमाणम्' (२९७) इति । एवं गुणगणगरिष्ठस्य काव्यप्रकाशकारस्य कृतेर्व्याख्यानार्थमहमहमिकया शतशो मूर्द्धन्या मनीषिणः प्रवर्तेरंश्चेन्नात्र किमप्याश्चर्यम् । तत्र रुय्यकः, विश्वनाथः, जगदीशः, नरसिंहः, कमलाकरभट्टः, नागोजिभट्टः, माणिक्यचन्द्रः, सोमेश्वरः, बलदेवभूषणः, सारस्वततीर्थः, जयन्तः, गोकुलनाथः, भवदेवमिश्रः, गुणरत्नगणिः, गोविन्दठक्कुरः, श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यः, सुबुद्धिमिश्रः, सरस्वतीतीर्थः, वैद्यनाथः, वेणीदत्तशर्मा, भीमसेनदीक्षितः, जयरामो न्यायपञ्चाननः, महेश्वरभट्टाचार्यः, परमानन्दचक्रवर्ती, श्रीवत्सः, जनार्दनव्यासः, वामनाचार्यझलकीकर इति कानिचन प्रमुखाणां व्याख्याकाराणां नामानि समुद्ध्रियन्ते । तेषु परमानन्दचक्रवर्ती खल्वनितरसाधारणो व्याख्याकारो विश्लिष्य व्याख्याति ग्रन्थकम् । तद्व्याख्यानस्य कानिचन वैशिष्ट्यानीह प्रस्तूयन्ते ।

परमानन्दचक्रवर्ती पूर्ववर्तिषु व्याख्याकारेषु बहुशः समुद्धरति प्रत्यादिशति च मिश्रपदेन सुबुद्धिमिश्रं तन्मतं च यथा––मिश्राः (११); इति मिश्रमतम्, तदसत् (३०); मिश्रास्तु ····इति वदन्ति, तदपि न (५०); इति केनचित् प्रलपितं मिश्रेण, तदपास्तम् (५२); इत्यत्र तु क्वचिदज्ञातनामा मिश्रः संस्मृतः । मिश्रास्तु 'द्वयोः सम्बन्धानुपपत्तिर्लक्षणम्, विधेयाविमर्शे तु विधेयस्यैव तत्त्वानुपपत्तिः' इत्याहुः, तन्न (५३), अन्यादीनां निपातत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगविरहान्न पदत्वमिति मिश्रादिभिर्यदुक्तम्, तन्न युक्तम् (६०);

इति मिश्रोक्तिर्मिश्रोक्तिरेव (६२) इत्यत्र कटाक्षः; इति यन्मिश्रेणोक्तं तन्न,⋯सम्मतत्वात् (६३); इति मिश्रोक्तं निरस्तम्, उक्तरीत्योपमान-परामर्शासम्भवात् (६६); क्वचित् तु 'गुणत्वाभिधानायेति मिश्रमत-मपास्तम् (६३); यत्तु अर्थभेदाच्छब्दभेदवच्छब्दभेदादप्यर्थभेद इति शब्दा-न्तरोपादानेऽर्थस्य नित्यताप्रतीतिरिति मिश्रैरुक्तम्, तन्न युक्तम् (६७); मिश्रास्तु ⋯⋯ वदन्ति, तदपि विरुद्धम् (६८); यत्तु परिमुक्तेत्यादि⋯⋯ इति मिश्रैरुक्तं तन्न (७३); मिश्रास्तु सामान्यतो⋯ ⋯वाक्यार्थप्रतीतिः, तन्न (८५); इति मिश्रमतमपास्तम् (१०१); इति तु मिश्राः (११६); इति यन्मिश्रैरुक्तम्, तन्निरस्तम् (१२३); मिश्रास्तु⋯ ⋯इति वदन्ति, तन्न,⋯⋯ समन्वितत्वाच्च (१४६); इति मिश्राः,⋯⋯ तन्न,⋯⋯ शक्तिग्रहाभावात् (१४६); मिश्रास्तु ⋯⋯भेदमाहुः, तन्न ⋯⋯(१५४); न च कल्प्यते, न भेद इति मिश्रमतम्, तदसत् (१७३) इति।

रुद्रटं साहित्यदर्पणकारं विश्वनाथं रमानन्दं च समुद्धरति चक्रवर्ती क्वचिन्निरस्यत्यपि। यथा—तदुक्तं रुद्रटेन (१६८; २८७); यथोक्तं विश्वनाथेन ⋯ इति, तदज्ञानविजृम्भितम् (१८१); यदत्र 'वाच्या प्रतीयमाना सा ⋯⋯' इति विश्वनाथेनास्या भेदद्वयमुक्तम्, तदसत् (१९०); इति टीकाकृद् विश्व-नाथोऽपि 'आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा' इति लक्षितवान्, तन्न (२२७) इति। टिप्पणीकारं रमानन्दं स्मरति--रमानन्दटीप्पणीवत् (१५१) इति। केचित्तु-मतगर्भे दीपिकाकृतः समुद्धृताः—'केचित्तु–एकस्मिन् वाक्ये ⋯ इति दीपिकाकृतः प्रकाशितवन्तः' (२०४) इति।

क्वचित्तु टीकाकारस्य टीकाया वा नामधेयमनुल्लिख्य सामान्यतष्टीका-कृच्छब्देन तन्मतानि व्यज्यन्ते। यथा-- नन्वाख्यातवाक्यानां ⋯ ⋯ कथं वाक्यदोषतेत्यत्र टीकाकृतः—व्यजेष्ट⋯⋯सर्वपद्याभिधानमित्याहुः (२५); इति टीकाकृतः प्रलपन्ति, तन्न (२६); इति टीकाकृतः ⋯ तेषा-मयमाशयः (८६) इति। क्वचित्तु पञ्चविधत्वमुक्तं प्राचीनैः (१४६) इति; प्राचीनैरनादृतत्वात् (१७६) इति च प्राचीनपदेन तन्मताभिव्यक्तिः। एकत्र गुरुमतं समुल्लिखितम्—'गुरुमते चानुमितस्य' (२६); यदत्र नव्योक्तिः सा चिन्त्या (५७) इति नव्यमतमालोचितम् इति।

केचिद्, अन्ये, केचित्तु, यत्तु, यच्च, कश्चित्, केनचित्, चिन्त्यम् इत्यादिभिः पदैर्विस्तारिकाकृता प्राचीनपरम्पराशैल्या कस्यचिन्नामो-

ल्लेखमन्तरा मतानि समुद्धृत्य समालोचितानि। क्वचित्तु 'ननु' 'न च' इत्यादिप्रश्नोत्तरदिशा प्रत्याख्यानं कृतम्। तथा—अत्र केचिद् वाक्ये समाप्ते सति ……विशेषणमित्याहुः, तन्न (५०); अन्ये तु समाप्तं पुनरुपात्तं वदन्ति, तदप्यसत् (५०); केचित्तु 'समन्वय' इति पाठमसङ्गतं पश्यन्तोऽसमन्वयं इति मन्यन्ते, तन्न, उक्तरीत्योपपत्तौ पाठान्तरकल्पनानौचित्यात् (५३); केचित्तु……इति प्रलपन्ति, तन्न (६०); तदुक्तम्—'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते' इति, तच्चिन्त्यम्, पदज्ञानात् सम्बन्धिनः पदार्थस्योपस्थितेः, न तु पदस्यातिप्रसङ्गात् (६७); यच्च पाठभेदे ……तदसत् (६७); अत्र केचित् पुत्रश्च दुहिता चेत्येकशेषेण ……इत्याहुः, तन्न (६८); अत्र सत्यपीत्यादि केचित्, न वयम् (६९); अत्र चाभिधानादिति कश्चित्, तन्न (७४); अत्र केचिदसूयका……वदन्ति, दूषणमिदमुद्धरन्ति, तदसत्… (७६); यत्तु 'जगृहे … ' तद्धितार्थो बहुवचनश्च पुनरुक्त इति गतम्, तन्न (७७); केचित्तु ……इत्याहुः (८२; १०६; १७९); अत्र केचित् …इत्याहुः, तत्र …मानं मृग्यम् (६८); इति यदुक्तं तदसत् (९८); केचिदत्र…इत्याहुस्तन्न (१४४); यत्तु ……तन्न (१४६); अत्र केचित् (१८१; १८३); अत्र केचित्……इत्याहुस्तन्न (१८६; १९३; २१७; २२१); यत्तु पादत्रये …… सम्बन्धमाहुः, तन्न (१९५); यत्तु……इत्याहुः, तदसत् (१९६); यच्च…… तदपि प्रलपितम् (२०४); यत् केनचिदुक्तम्, तन्न (२०४); भेदमाहुः,……तदप्यशुद्धम्, (२२१); यत्तु तीक्ष्णत्वजातेः……तन्न (२३७); यत्त्वपराधद्वये……, तन्न (२४३); यत्त्वन्यधर्मस्यान्यत्र … …इति तन्न (२७५); यत्तु स्वरूपे…… इति तन्न; अत्र संकर इति केचित् (२८२); यत्त्वौपम्या … …तन्न (२८४); यत्तु लिङ्गवचनभेदश्च……इति तन्न (२९४) इति।

यद्यपि पाणिनीयस्य व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं सर्वैरेव विद्वद्भिरूरीक्रियते, तथापि वङ्गादिप्रदेशेषु सपदि लौकिकसंस्कृताभ्यसनाय कातन्त्रव्याकरणप्रचारः कदाचित् परां कोटिमाससादेति काव्यप्रकाशविस्तारिकायां परमानन्दचक्रवर्तिना क्वचित् क्वचित् पाणिनीयव्याकरणविवरणप्रसङ्गे संस्कारवशात् कातन्त्रव्याकरणस्य सूत्राणि समुपन्यस्तानि। क्वचित् तु तेनोभयोर्व्याकरणयोः पार्थक्यशो विवेचनमनुष्ठितम्। यथा— ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इत्यधिकारे 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति सन्धिनिषेधः। आदिशब्दाद् 'बहुवचनममी' 'विसर्जनीयलोपेन पुनः सन्धिः' 'अयादीनां यवलोपः'

इत्यादिपरिग्रहः (४१)। इह सम्पादकेन 'एतान्यपि कातन्त्रसूत्राणि टीकायाम्, अन्तरालवाक्ये तु पाणिनीयानुशासनोल्लेख इति तु विचित्रः पन्थाः' इति। विस्तारिकाकारस्य व्याकरणशास्त्रनिष्णातता कैश्चिदुदाहरणैर्निरीक्ष्यतामिह —'वृधातोर्वृतधर्मवृगाभ्योऽन्यत्र वचधातोः पुनरन्तितसोर्लोटः प्रथमपुरुषैकवचने, जिधातोः अदधातोश्च भाषायामन्यत्र प्रयोगो व्याकरणे निषिद्धः (८); न च तदपेक्षया धातुकार्यं गणपठितस्यैव धातुत्वात्। अत एव संग्राम युद्ध इति गणपठिते समुदाये धातुकार्यम् (१२); व्याकरणसंस्कारस्य पद एवेति तत्रच्यवस्यापि तत्रैवेति च्युतसंस्कृतेर्न वाक्ये सम्भवः (२४); 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यत्र च्युतसंस्कृतेर्वाक्यगामित्वम्। आङो हनः स्वाङ्गकर्मकस्यात्मनेपदविधानेन पराङ्गकर्मकेऽत्र नियमोल्लङ्घनस्य 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्युभयपदाश्रयणेनेति वाच्यम्, हन्त्यात्मनेपदयोरेवानुशासनोल्लङ्घनात्। प्रकृतिप्रत्यययोरेव ...... दोषानुवृत्तेः (२४); कर्तृगतफलाविवक्षायामपि कातन्त्रेणात्मनेपदव्युत्पत्तेर्नासाधुत्वं व्याकरणव्युत्पत्तिसामान्याभावस्यैव च्युतसंस्कृतत्वात्। कर्तृगतफलाविवक्षायामात्मनेपदप्रयोगं केवलं वृत्तपूरणायेति दोषः (३९); 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः' इत्यतोऽग्रवर्तिनोः 'नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इति चरणयोः स्थाने विस्तारिकायाम्—'सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया' (४४) इति निर्दिश्येते चरणौ।

कातन्त्रव्याकरणमाश्रित्य विस्तारिकाकारेण विसर्गलोपोत्तरं पुनः सन्धेर्विषये विमर्श इत्थं कृतः—अत्र 'द्विवचनमनौ इति सन्धिनिषेधात् स्वरयोर्विश्लेषः। विसर्गलोपे पुनःसन्धाननिषेधः सौत्रः। एवं 'निजवंश उदात्तः' इत्यत्र 'यलोपेऽयादीनाम्' इत्यादिना अकारोकारयोर्विश्लेषणम् (४४) इति। यत्तु 'यथा वेत्यादिना विसर्गलोपस्यापि सन्धिभेदत्वं दर्शितम्, लुप्तविसर्गत्वस्य पृथगुपादानं प्रपञ्चाय' इत्युक्तं तदसत्, ...सूत्रपारतन्त्र्येण (४४) इति। अप्यादीनां निपातत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगविरहान्न पदत्वमिति मिश्रादिभिर्यदुक्तम्, तन्न युक्तम् (६०); यत्तु 'जगृहे ......' तद्धितार्थो बहुवचनश्च पुनरुक्त इति मतम्, तन्न, जनपदोत्तरतल्प्रत्ययस्यैव समूहार्थत्वात् (७७); स्वार्थे ष्यञ् बहुव्रीह्यनन्तरं भावे वा (८१); घोषपरे सकारे विसर्जनीयलोपः ? (१५२); प्रत्ययो विभक्तीतरः, विभक्तिः सुप्तिङ् (१५४); अत्रैकत्रैव तिङि स्यादित्युत्तमपुरुषैकवचनयोः प्रत्यययोः श्लेषः (१५७);

नपुंसकस्य मुखपदस्य लिङ्गग्रहणम् 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति पाणिन्यनुशासनात्। वस्तुतस्तु ······(१७२); स्वार्थे मयट् (१७६); क्यच्क्यङ्णमुल:, कलापमतेऽपि इन्नायिणम: (१७९); कर्माधिकरणोत्तरत्वेन क्यचो द्वैविध्यमिति भाव: (१७९); णमुलोऽप्युपपदभेदात् तथात्वं कर्तुरुत्तरत्वेन क्यङोऽपि पार्थक्यमित्याह······(१८०); क्यजादीनामप्यौपम्यार्थत्वेन······(१८१); राजा कुञ्जर इव 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यनेन समास: (१८१); इति कातन्त्रवृत्ति: (१८३); क्विपमनुशिष्य······(१८२) इति।

परम्परया विद्यतेऽत्रेति व्युत्पत्त्या परम्परितमिति ठप्रत्यय: (१९८) इति। पाणिनीयव्याकरणदृशा त्वत्र ठप्रत्यये सति परम्परिकमिति साधु। अनासादितमित्यत्र नपुंसकत्वमेकत्वं च, नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनुशासनात् (२२५); द्वन्द्वात् परं श्रूयमाणस्य विषयपदस्य प्रत्येकं सम्बन्ध: (२३१); अत्र पक्षे णिजर्थान्तर्भावो नास्तीति विशेष: (२४२); कर्मणि षष्ठी (२६७); नपुंसकानपुंसकयोर्नपुंसकमिति न्यायात् (२८२); तथाहि 'असदृश:' इति **पाणिनि**मते कञन्तत्वात्, **कलाप**मते दृगन्तत्वादेकवचनान्तक्विबन्तत्वाद् बहुवचनान्तम्। एवम् 'मधुरतामृत:' इत्यपि······ क्विबन्तत्वाद् बहुवचनम्। एवं दधत इति दधृ धारणे इत्यात्मनेपदैकवचनान्तस्य दधातेश्च बहुवचनान्तस्य रूपमिति सर्वत्र साम्यमिति (२९४); आशीर्विहितलोट्······(२९५) इति।

कात्यायनवार्त्तिकं टीकायामस्यामुद्धृतम्। तस्य स्वरूपमुपलभ्यमानवार्त्तिकपाठान्मनाग् भिन्नं विलोक्यते। यथा—"सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इति वार्त्तिकम्। पाणिनिसूत्रम्" इति (१८४)। उपलभ्यमाने वार्त्तिकपाठे 'बहुव्रीहि:' इति नास्ति।

काव्यप्रकाशविस्तारिकाया: कानिचन स्थलानि विचारणीयानि सुधीवरै:—क्रीडागृहाणि (१८७), मुनिर्नारायणाख्य: (१९४); रकारबाहुल्यात् (१४५) इत्यादीनि।

व्याख्याकृतो ज्ञानं ग्रन्थकृज्ज्ञानापेक्षया विस्तृतं स्यादिति विदन्त्येव कोविदा:। ग्रन्थग्रन्थिस्फोरणपूर्वकं पदपदार्थविवेचनं नाम कस्याश्चिदपि व्याख्याया आद्य: पण:। प्रसङ्गेऽस्मिन् वेदवेदाङ्गन्यायमीमांसापुराणादी-

नामष्टादशविद्यानां कामशिल्पशास्त्रादिसहितानां यथाव्याख्येयग्रन्थं यथा-प्रसङ्गमुद्धरणानि व्याख्याकृद्भिरुपन्यस्यन्ते। सम्पूर्णं संस्कृतवाङ्मयं काव्य-शास्त्रस्योपजीव्यमिति तद्विभावयितृभिस्तट्टीकाकारैश्चांशतः साकल्येन वा तज्ज्ञायते। इह विस्तारिकाकारेण ग्रन्थग्रन्थिर्विमृष्टः सम्यक्। पदपदार्थ-विवेचनप्रक्रमे समग्रे ग्रन्थे पद्यगतपदानामन्वययोजना नाम प्रथमो विशेषः। यथा – कातर्यमित्यन्वयः (३१ ; उदधिसदनमित्यन्वयः (३९); प्रत्येकमन्वयः (४७); अन्वयबोधे न विलम्बः (५२); अन्वयोपपत्तौ (५२); अनेनान्वयः (५६);······· इत्यन्वयः (५९;६४;६५;१२०;१३३); नञो विलम्बेनान्वयः (६१); झटित्यन्वयः स्यात् (६२); नार्यः शशंसुरित्यन्वयः (६९); यातेत्यन्वयः (७४); सम्भ्रमेणेत्यन्वयः (७६); स्त्रीरत्नेनैवान्वयः (८७); वृथाकर्तुमित्यन्वयः (१००); नाधमेनेत्यन्वयः (११०); इत्यादीन्युदाहरणानि समासेन निदर्श्यन्ते।

पूर्वपक्षमुपस्थाप्य मतान्तराणि चोपन्यस्य व्याख्याकारेणेह सोहापोहं विवेचितम्। यत्र ग्रन्थनिष्कर्षः स्वाभिप्रायो वाऽऽविष्कृतस्तेन तत्र—इति तत्त्वम् (२२;२८४); वस्तुतस्तु (२५;५६;६९;७०;९६;२०४;२९८); अयमर्थः (३१;४१;१९२); इति भावः (४३;१३२;३३;३७;३८;४५;८४;८५;८८;९०;९५;९७); अयमाशयः (८६;१२०); इत्यर्थः (१०४;२६;२८;३१;३५;८५;८७;९७); अस्मन्मते तु (१९६); इत्यभिप्रायः (१३०); इति तात्पर्यम् (२४८) इत्यर्थो बोध्यः (२८६); इति फलितोऽर्थः (२६१); इति ध्येयम् (२९१;६२;९८); इदमत्राभिसंहितम् (३००) इत्येतादृशानि प्रयुक्तानि पदानि।

विस्तारिकाकारेण क्वचित् क्वचित् काव्यप्रकाशस्यापरिपूर्णजिज्ञासेषु स्थलेषु 'इति शेषः' 'इति पूरणीयम्' इत्युक्त्या स्ववैदुष्यप्रतिभाप्रकाशनपूर्वकं परिपूर्तिर्विहिता। यथा—इति रुद्रटादिभिरुक्तमिति शेषः (२४८); 'सन्देह-प्रतिबन्धः' इति शेषः (२८६); श्लेषालङ्कारप्रकरणे नवमोल्लास इति शेषः (२८७); 'अधिकस्य' इति पूरणीयम् (२८८); 'विशेषदर्शनकालेन' इति शेषः (२९९) इति। एकत्र तु परमानन्दचक्रवर्तिना काव्यप्रकाशकारोऽपि पर्या-लोचितो यथा—'प्रमुदित इति पाठे तु संयोगप्रथमवर्णस्य पाठविलम्बेन गौरवोत्पत्तेः' (४६) इति। ग्रन्थमननुसन्धाय ये टीकारचनाप्रवृत्तिमाश्रयन्ते टीकाकारास्तान् प्रति विस्तारिकाकारेण खेदः प्रकाशितः प्रबोधिताश्चापि ते। यथा—ग्रन्थस्य पूर्वापरमननुसन्धानाष्टीकाः कुर्वन्तीति मनसि खेदः (२०४ ; अविद्वांसश्चेतयितव्याः (२०८) इति।

ग्रन्थविश्लेषणप्रक्रमे विस्तारिकाकारः क्वचित् क्वचित् सन्दर्भमपि समुपन्यस्यति ग्रन्थहृदयमाविर्भावयन्निव यथा—'साम्प्रदायिकमतमाक्षिपति—न त्विति (१२०); क्विपमनुशिष्यैतच्छ्लोकमाहुस्तन्मते उदाहरणमिदम् (१८२); 'केचिद् ·····मन्यन्ते, तन्निराचष्टे—लिम्पतीव' (१६०) इति; इति प्राचां मतं दूषयति—हेतुमतेति (२५४); प्राचामुदाहरणं समर्थयति—अविरलेति (२५४); अलङ्कारसर्वस्वकारीयामुपपत्तिं दूषयति—योऽलङ्कार इत्यादि (२८७) इति। अनेकत्र तु टीकाकारः काव्यप्रकाशे 'केचित्तु' इत्यादिपदैः समुल्लिखितानां मतानां विवरणे प्राक्तनानामाचार्याणां नामानि न स्फोरयति—केचित्तु (२२७) इति। विषयस्पष्टीकरणाय टीकाकृता नरसिंहपुराणम् (२४); कामशास्त्रविषयः (९४); गोरक्षसंहिता (६७) (इयं पञ्चषवर्षेभ्यः प्रागनेन विश्वविद्यालयेन प्रकाशिता); योगिनीतन्त्रम् (९७) (इदमप्यस्माद् विश्वविद्यालयात् प्रकाशितम्); अग्निपुराणं च (१६३) इति।

विस्तारिकाकारेण पाठालोचनं विशेषतोऽवहितम्। पाठनिर्धारणाभावे पदपदार्थनिश्चयविधौ नूनं समुपतिष्ठन्ते विप्रतिपत्तयः। बहुशो विपरीता अर्था अपि संक्रामन्ति तत्र तत्र। कासु स्थितिषु कुत्र च पाठविवेचनं विधेयमिति जिज्ञासूनामुपकाराय कानिचन निदर्शनानि प्रस्तूयन्ते—इति सुगमः पाठः (३२); इति पाठे दोषप्रसङ्गात् (५१); पाठान्तरेण स्वरूपायोग्यत्वेन निश्चायितम् (५४); कृतवत इति पाठे दूषणमामनन्ति, तदपि प्रलपितम्, सर्वत्रैव पाठकल्पनाया दोषोद्धारपरत्वात् (५७); विषयेति पाठे वैशिष्ट्यमर्थः (६५); तथैवेति पाठे 'आपाततः' इति शेषः (६७); अत एव शोधकपाठे लग्नतापदावृत्तिः, तदिति शोधकमात्रं न पाठकल्पकम्, छन्दोभङ्गापातात् (६९); कर्षकं नीवीरूपकम् इति पाठे शरीरम् (७७); यत इत्यपि पाठः (७८); रेहापाठे रेखामर्यादा (१०३); प्रमोदपाठे न दोषः (१०५); काम्यन्त इति कामा विषयाः। रामा इत्यपि पाठः (११२); अन्योन्येत्यपि पाठः सुगम

एव (१३८); अद्रिजेति, अद्रिमेति सम्यक् पाठः, जनन्या उमेति निषेधेन तथा प्रसिद्धेः (१६४); कुपितारुणेत्यपि पाठः (१७६); अत्र केचित् कव्ववेति पाठे……इत्याहुः (१७९); उत्फुल्लं वेत्यपि पाठः (१८२); जीवतिपाठे जीवितावधिपाठे कदाचिदित्यर्थः (१८९); तिर इति पाठे तिर्यगित्यर्थः (१९२); 'वडभौ' इति पाठान्तरम् (२१३); अन्तरिति पाठान्तरम् (२१६); पूर्वदोषपरिहाराय 'समाप्ते' इत्यपि पाठकल्पनम् (२२५); इति क्वाचित्कः पाठोऽपि (२४८); क्वचिद् वावय इति पाठः (२७८); क्वचिदुल्लापिनीति पाठः (२८६) इति।

केषाञ्चन विशिष्टानां शब्दानामर्था व्युत्पत्तयश्चापि निर्दिश्यन्ते व्याख्याकृता यथा—उपनिषद् = रहस्यभागः (११०); रुहरुहिका = सरभसौत्सुक्यम् (१८०); कार्मणकर्म = वशीकरणोपायः (१९८); सौकुमार्ये 'लडहत्तणअ' इति देशीवर्तने (२१६); कुकूलम्=कुम्भकारपचनम् (२६२); हूणः= पाश्चात्त्योऽतिगौरो यवनविशेषः (१३४) उट्टङ्कितम्=प्रकाशितम् (२०३); परिणमति=प्रादुर्भवति (२०३) इति। अपत्यशब्दस्य व्युत्पत्तिरित्थं प्रदर्श्यते चक्रवर्तिना परमानन्देन—'पतति वंशो येन तत् पत्यम्, न पत्यमपत्यमिति व्युत्पत्तिविरहात्……' (६८) इति। भानुजिदीक्षितेन तु—'न पतन्ति पितरोऽनेन,…बाहुलाकाद् यः, अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) वा' इति व्युत्पादितोऽपत्यशब्दः। स्वस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ तिष्ठन्ति ते स्वस्थाः (९५) इति।

व्याख्याकारेण न केवलं शब्दार्थ एवावध्यातः, अपि तु क्वचिद् ध्वनिरपि समुदाहृतः शब्दस्य। यथा—'शुना सहास्य स्पर्द्धाबन्धो नोचित इति ध्वनिः (३९); तत्परशुना त्वामपि खण्डयिष्यामीति ध्वनिः' (४३) इति। भाषाप्रयोगच्छटाया अपि केचिदंशा निभाल्नीयाः—अत्रेदमालोचनीयम्…इति सन्देहसाहित्यम् (१६१); इति मिश्रोक्तिर्मिश्रोक्तिरेव (६२); इत्यलं प्रतिष्ठितवचोविचारेण (६९) इति।

अत्र पेलवशब्दस्याऽऽद्याक्षरद्वयं पुंव्यञ्जनप्रत्यायकम् (४०) इति सम्यग् व्याख्यातो विस्तारिकाकारेण ग्रन्थः। काव्यप्रकाशकारेण लोकभाषादृष्ट्या तत्राश्लीलता प्रादर्शि। प्राकृतभाषायां हिन्दीसाहित्ये च नायं शब्दस्यांशोऽश्लीलतामवद्योतयति। हिन्दीसाहित्ये तु तुलसीदासेन पेलशब्दस्य भूयिष्ठा रुचिराः प्रयोगाः समनुष्ठिता रामचरितमानसादौ। यथा— 'भोरेहुं भरत न पेलिहहिं' (रामचरित०); 'भारी भीर ठेलि-पेलि' (कविता०); 'ढकनि ढकेलि पेलि सचिव चले लै ठेलि' (कविता०) इति। किन्तु लोके शब्दोऽयं 'काकपेया नदी' इतिवत् कदाचिदश्लीलतामपि प्रकटयति। एवं तावत् संस्कृतविपश्चिद्भिः पदस्य कश्चिदंशो लोकभाषास्वश्लीलतया लभ्यते चेत् काव्ये त्याज्यतया नाङ्गीक्रियते। 'चलण्डामरचेष्टितः' 'रुचिं कुरु' इत्युभयत्र शब्दांशौ प्राकृतादिभाषासु पुंव्यञ्जनवराङ्गबोधकौ (४५) इति व्याख्याकारो ग्रन्थं व्याख्याति साधीयः। शब्दांशाविमौ प्राकृतभाषाग्रन्थेषूपलभ्यमानेषु नालोक्येते। हिन्दीभाषायामधुनाऽऽद्यशब्द एव श्रूयते, नान्तिमः। मन्ये काव्यप्रकाशकारकाले स कश्मीरादिभाषासु प्रयुज्यमानो भवेदिति।

एवं पुष्कलगुणगणविराजिताया विस्तारिकाख्याया अस्या व्याख्यायाः सम्पादनाय निबद्धादरैः सम्पादकमहोदयैः प्राच्यपाश्चात्त्योभयविद्याविशारदैः श्रीगौरीनाथशास्त्रिभट्टाचार्यैः प्रथमभागस्य सम्पादनोत्तरमयमस्या दुर्लभहस्तलेखाया व्याख्याया द्वितीयो भागो महताऽऽयासेन निर्वर्तितः। सप्तम उल्लासस्तावत् त्रयाणां हस्तलेखानां साहाय्येन सम्पादितः। तत्र पाठकैः ड० पु०, च० पु०, प० पु० इत्यादिसङ्केता लप्स्यन्ते। ग्रन्थग्रन्थिस्फोरणाय शास्त्रिवर्यैर्याः पादटिप्पण्यो विरचितास्ताभिस्तेषां साहित्यविषयावगाहनरुचिः पाण्डित्यप्रकर्षश्च विकचीभवतः। सप्तमोल्लासानन्तरमुपलब्धमेकमेव हस्तलेखमवलम्ब्यानन्योपायैर्विहितः साधीयो ग्रन्थरत्नस्यास्य सम्पादननिर्वाहः सम्पादकप्रवरैः।

अन्धतामसनिमग्नानामेतादृशदुर्लभग्रन्थरत्नानां सम्पादनेन संस्कृत-

साहित्यरत्नाकरो नूनं समेधितः शास्त्रिवर्यैः। सेयं साहित्यशास्त्रजिज्ञासु-संशयतारिका काव्यप्रकाशविस्तारिका सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन सरस्वतीभवनग्रन्थमालायाः षडुत्तरशतपुष्पतया व्याकोशमुपेता साम्प्रतं प्रकाशमानीयते। तस्या एतस्याः प्रकाशनेन चिरं प्रतीक्षमाणाः सुधीजना जिज्ञासुजनाश्च नूनं प्रीणिताः, उपकृताश्चेति दृढं प्रत्येति

वाराणस्यां
मकरसंक्रान्तौ २०३८ वैं०
(१४-१-८२ खी० गुरौ)

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
निदेशकः
अनुसन्धानसंस्थानस्य

PREFACE

It is a matter of immense satisfaction that the second part of the edition of Mammaṭa's Kāvyaprakāśa with Paramānanda Cakravartin's commentary thereon entitled Vistārikā is printed off. The first part was published in 1975 A.D. As we mentioned in the introduction to the first part, the publication of this commentary was contemplated by our late lamented Professor Sivaprasad Bhattacharyya of Presidency College and the University of Calcutta. Unfortunately, he passed away before the work could be sent to the press. We prepared, however, the press-copy from several manuscripts and approached Sanskrit University, Varanasi, with the request to arrange for its publication. It may be mentioned in the context that the Sanskrit University had earlier published another commentary on Kāvyaprakāśa–Dīpikā of Caṇḍīdāsa, which was edited by Professor Bhattacharya himself during his life-time.

The work on the present volume was resumed by us in April last and during this short period it could be brought out through the assistance voluntarily offered by our colleagues in the departments of Sāhitya and Vyākaraṇa. Special mention must be made of the services of Pandit Parameśvara Pandey of the Publication department, without whose active participation the present volume could not have been seen through the press.

I must express my satisfaction at the speedy publication of this work for which I offer my blessings on the young scholar, Dr. Hariścandramaṇi Tripāṭhi, the Publication Officer of the University.

A word need to be mentioned here that we had to depend on only one manuscript from which the press-copy of this part was prepared. We have not spared ourselves in arriving at a fairly satisfactory reading and it is our hope that scholars will appreciate our endeavour.

Let us conclude by saying:

स्मारं स्मारं गुरोर्वाक्यं गहने पथि गच्छता ।
यत्किञ्चित् सेवितं तेन शङ्करो मे प्रसीदताम् ।।

Varanasi
28th December 1981

Gaurinath

भूमिका

मम्मटाचार्यकृतकाव्यप्रकाशस्य आ च सप्तमोल्लासाद् आ च दशमोल्लासाद् द्वितीयो भागो विस्तारिकाव्याख्यया विभूषितो विद्वदपश्चिमानां करकमलानि सुशोभयतीति प्रसीदामि। षष्ठोल्लासान्तः प्रथमो भागः पूर्वं प्रकाशितो विद्वद्वरैर्न विस्मृतस्स्यादिति तर्कयामि। आलङ्कारिकैर्निर्मितस्य निकेतनस्य मम्मटाचार्याः स्तम्भभूता इत्यत्र न कस्यापि सन्देह इति सम्भावयामि। काव्यपुरुषस्य यावन्त्यङ्गानि तावन्त्यशेषाणि मम्मटाचार्यैः काव्यप्रकाशे निरूपितानि। मम्मटाचार्यः स्वोत्तरवर्तिनामालङ्कारिकाणां मार्गदर्शित्वेन विमलां कीर्तिमवापेत्यत्रेदमेव प्रमाणं यत्तैस्तैर्दार्शनिकैर्नैकविधास्सङ्ख्यातीताष्टीकाः काव्यप्रकाशस्य प्रणीता इति। आ च कुमारिकाया आ च हिमवतष्टीकारचयितारस्सर्वप्रान्तीया अजनिषतेत्यनितरसाधारणं महत्त्वमस्य ग्रन्थस्यावद्योत्यते। सङ्क्षिप्तैरेव शब्दैरतिगभीराणां विषयाणां प्रतिपादने पाटवं मम्मटाचार्यस्य काव्यप्रकाशेऽनुभवामः। यथा हि दर्शनानामनुशासकत्वेन शास्त्रत्वं तथैवालङ्कारग्रन्थानामिति स्वीये काव्यप्रकाशेऽपीति साधयन्ति मम्मटभट्टाः, विशेषतो व्याकरणे न्याये मीमांसायाञ्च परिपुष्टज्ञानवतामेव काव्यप्रकाशग्रन्थगतग्रन्थिभेदस्सुकरः। य एव तत्तद्दर्शनप्रकरणग्रन्थानधीत्य दार्शनिकपदार्थप्रेक्षान्वितमतयस्त एव काव्यप्रकाशाध्ययनेऽधिकारिण इति निस्सङ्कोचं वक्तुं शक्यते।

तत्र सप्तम उल्लासे दोषाः, अष्टमे गुणाः, नवमे शब्दालङ्काराः, दशमे चार्थालङ्काराः सविशेषं निरूपिता मम्मटाचार्यैः। काव्यपुरुषशरीरस्य शब्दार्थोभयात्मकस्य विशेषणं दोषाभावः। अभावज्ञानं प्रतियोगिज्ञानसापेक्षम्। अतः प्रतियोगिनो दोषस्य लक्षणं निर्दिष्टम्—'मुख्यार्थहतिर्दोषः' इत्यादिना ग्रन्थेन। मुख्यो योऽर्थस्तस्य हतिरपकर्षः, न तु नाशः, दोषयुक्तादपि काव्याद्रसास्वादानुभवात्। यद्यप्यत्र मुखमिव मुख्य इति यप्रत्ययान्तो मुख्यशब्दो वाच्यमप्याचष्टे, तथापि मुख्यशब्दो रसपर इत्याह—'रसश्च मुख्यः' इति। काव्ये प्राधान्येन प्रतीतिविषयत्वे मुख्यशब्दस्य तात्पर्यं सन्दर्भानुसारेणैष्टव्यम्। उद्देश्यत्वसामानाधिकरण्येन प्राधान्यमभ्युपयन्ति

मीमांसकाः। स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपिता विधेयता यागे, अतः स्वर्गः प्रधानं यागश्च विधेयोऽप्रधानम्। काव्यञ्च विशेषतस्सद्यः परां निर्वृतिमुद्दिश्य विधीयत इति परायां निर्वृतावुद्देश्यत्वं प्राधान्यञ्चावतिष्ठेते, विधेये च काव्ये शब्दार्थोभयात्मके विधेयत्वसामानाधिकरण्येनाप्राधान्यमवतिष्ठते। यथा हि स्वोपकारकत्वेन स्वर्गादिर्यागादिकमपेक्षते, तथैव परा निर्वृतिरपि स्वोपकारकत्वेन शब्दं तदर्थञ्चापेक्षते। तदिदमुक्तम्—'तदाश्रयाद्वाच्यः' इत्यादि। स्वर्गापेक्षया यागस्याप्राधान्येऽपि प्रयाजाद्यङ्गापेक्षया यागस्य प्राधान्यमपीष्यते, तथैव शब्दस्यार्थस्य च रसापेक्षयाप्राधान्येऽपि गुणालङ्काराद्यपेक्षया शब्दार्थोभयात्मकस्य काव्यस्य प्राधान्येन काचिद् व्याहतिः, किन्तु प्रयाजाद्यङ्गेषु तदनुष्ठानसाधनीभूतमन्त्रोच्चारणादौ यदि कदाचित् किञ्चिद्वैकृत्यमुपजायेत, तर्हि केवलमङ्गान्येव दुष्टानीति न पर्यवस्यति, उद्देश्यस्य स्वर्गादेर्व्याघातो जायते, तथैव काव्याङ्गेषु शब्दादिषु तदङ्गेषु च गुणालङ्कारादिषु दुष्टेषु परमस्योद्देश्यस्य निर्वृतिरूपस्य हतिर्जायेतैव। अतश्च 'उद्देश्यप्रतीतिविघातकत्वं दोषत्वम्' इति दोषसामान्यलक्षणं पर्यवस्यति। ते च दोषा नैकविधाः परिगणिताः। तत्र 'दुष्टं पदम्' इत्यादिना षोडश दोषान् पददोषत्वेन परिगणय्य तेषु च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकमिति दोषत्रयमुत्सृज्य शिष्टानां त्रयोदशानां वाक्यदोषत्वम्, एतेषु कतिपयानां पदांशदोषत्वमिति निर्दिशति। एवं निर्दिशतां मम्मटाचार्याणामयमाशयः—प्राय आलङ्कारिकाः किमप्येकमेव दर्शनमवलम्ब्य न गच्छन्ति, यत्र यस्योपादाने निरूपणीयविषयस्य सङ्गतिमुपष्टम्भञ्चावधारयन्ति तत्र तत्परिगृह्य विवेचयन्ति विषयान्। अत्र मम्मटाचार्यस्यानितरसाधारणं कौशलमनुभवामः। श्रोत्रग्राह्ये वस्तुनि शब्दशब्दं व्यवहरन्ति मीमांसकाः। 'कश्शब्दः ? यः श्रोत्रेण गृह्यते' इति मीमांसाभाष्यकाराः श्रीशबरस्वामिनः। अनन्तरम् 'अथ गौः' इत्यत्र कः शब्दः ?' इति पृष्ट्वा 'गकारौकारविसर्जनीयाः' इति प्रश्नं समादधते। अनेनेदं निर्गलति यच्छब्दशब्दो वर्णेषु, तत्समुदाये पदे, तत्समुदाये वाक्ये च प्रयुक्तो भवतीति। इमां सरणिमाश्रित्य वर्ण-पद-वाक्यदोषाः प्रवर्तिताः। तत्र पदगतवर्णे दोषयुक्ते तद्घटितं पदं तद्घटितञ्च वाक्यं दुष्टं भवतीति पृथक् पदवाक्यदोषाणां निर्देशः कस्मै फलायेति समुदियाच्छङ्का। अत्रैवं दृष्टिः प्रसारणीया भवति—सामुद्रिकसर्वलक्षणोपेता सर्वाङ्गसुन्दरी करे वा पादे वैकयाऽङ्गुल्या विहीना क्वचिज्जनिमवाप्तवती सौन्दर्येण विहीना न परिगण्यते—'एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' इति

न्यायात् । यदि चैका तादृशलावण्यवत्यपि छिन्ननासिका भवेत् तदा सुन्दरी न परिगण्यते—'स्यात् सुन्दरमपि वपुः श्वित्रेणैकेन दुर्भगं भवति' इति न्यायात् । एवमेव कवितानार्यपि । काव्यपुरुषस्यापीयमेव स्थितिः । दोषाणामल्पत्वभूयस्त्वनित्यानित्यत्वप्राधान्याप्राधान्यौचित्यानौचित्यादिविवेकेन निश्चयः क्रियते ।

किञ्चात्र मन्त्रोहन्यायसञ्चारेण निर्णयः कर्तुं शक्यते । तथाहि प्रकृतितः कार्यमुखेन विकृतौ प्राप्तस्य मन्त्रस्यान्यथाभावात्मक ऊहः क्रियते मीमांसकैः । ऊहितस्य च भागस्य पौरुषेयत्वं स्वीक्रियते । अन्यथाभावश्च क्वचित् पदस्य, क्वचिद्विभक्तेः, क्वचिच्च विभक्त्यर्थयोर्लिङ्गवचनयोरित्येवं नैकप्रकारो भवत्यूहः । तत्र य एवान्यथाभावमापन्नस्तस्यैव पौरुषेयत्वं न समग्रस्य पदस्य, नापि समग्रमन्त्रस्य । मन्त्रेषु हि पौरुषेयत्वं दोषाय परिगण्यते । अनेन न्यायेन 'दृशः' इति वक्तव्ये 'दृशाम्' इत्युक्ते पदांश एव दुष्टः, न तु पदं दुष्टम्, नापि तद्घटितं वाक्यं पद्यं वा । किञ्च पदांशमुद्दिश्योपदिष्टो दोषः पदेऽतिदेष्टव्यः। पदमुद्दिश्य च विहितो दोषो वाक्येऽतिदेष्टव्यः । अतिदेशश्चाकाङ्क्षावत्येव भवति । न हि पदं वाक्यं वा दोषमाकाङ्क्षति येन तत्र दोषोऽतिदिश्येत । अतश्च पदांशोद्देशेन विहितो दोषः पदांशदोषः, पदोद्देशेन विहितश्च पददोषः, एवं वाक्यदोष इति दोषाणां विविक्तविषयताऽभ्युपगन्तव्या । एवञ्च पदांशदोषमात्रेण समग्रस्य पदस्य वाक्यस्य वा न दुष्टत्वं सिध्यति । एवं सविशेषं दोषाणां स्वरूपं सोदाहरणं प्रतिपाद्य काव्यशरीरं शब्दार्थयुगलं दोषाभावेन विशेषयति काव्यलक्षणे । काव्यानि रचयता कविना प्रथमं दोषेषु दृष्टिं निक्षिप्य तद्धानाय यतितव्यम् । तथा सति 'अपदोषतैव विगुणस्य गुणः' इति न्यायेन काव्यस्य गुणवत्त्वे सम्पन्ने किमिति गुणानां पृथक्सङ्कीर्तनमिति प्रश्न उत्थितो भवेत् । तत्रेदमुच्यते—रसाव्यभिचरितस्थितिमत्त्वं गुणानां लक्षणमुररीकृतमालङ्कारिकैः । न हि दोषाभावो रसाव्यभिचरितः, नीरसकाव्यस्यापि दोषाभाववत्त्वात् । अत एव गुणानां पृथक्सङ्कीर्तनमष्टम उल्लासे । माधुर्यादिगुणवति काव्ये केनापि रूपेण रसवत्त्वं साधयितुं शक्यम् । न खलु दोषाभावमादाय काव्यस्य रसवत्त्वं साधयितुं प्रवर्तेत कश्चन प्रेक्षावान् ।

यावदन्तरङ्गता रसेन काव्यस्यात्मना सह गुणानां तावदेव बहिरङ्गताऽलङ्काराणाम् । गुणा भवन्त्यात्मसमवेताः, अलङ्काराश्च शरीरसम्बन्धिनः ।

शमदमतितिक्षादिभिरात्मा परिपुष्टो भवति, न त्वलङ्कारैः कटककुण्डल-केयूरादिभिः । एवं सत्यपि केचनालङ्कारप्रिया अपि भवन्ति । तेषां तोषाय विविधा अलङ्कारा लोके प्रवर्तिताः । तथैव काव्यशरीरशोभायै नैकविधा उपमादयोऽलङ्काराः । काव्येषु वक्रोक्तय एवालङ्काराः । अलङ्काराणामेव प्राधान्यमास्थिषत वक्रोक्तिजीवितकारादयः । शमदमादिसम्पत्सम्पन्नोऽपि सम्प्रदायानुसारेण भस्मत्रिपुण्ड्रम् ऊर्ध्वपुण्ड्रं चन्दनं कुङ्कुमं वा धारयन् विशेषेण शोभते, न तु शून्यललाट इति नः प्रत्यक्षम् । इमामेव पद्धतिमनुसृत्यालङ्कारिका नैकविधान् अलङ्कारान् प्रवर्तयाम्बभूवुः, येषु केचनभेदघटिता अलङ्कारा उपमां मूलीकृत्याभेदघटिताश्चापरे रूपकमाश्रित्य प्रवृत्ताः । एवं सर्वाङ्गसुन्दरं काव्यपुरुषं प्रकाश्य मम्मटाचार्याः पुण्यश्लोका अद्यापि विराजन्त इति धन्यधन्योऽयं संस्कृतसमाज इत्युपसंहरन् विरमति ।

काश्याम्
मकरसङ्क्रान्तौ
सं० २०३८ वै०
(१४-१-१९८२ ख्रै०, गुरौ)

श्रीगौरीनाथशास्त्री

विषयानुक्रमणिका

विषयः पृष्ठम्

काव्यप्रकाशः

[उत्तरार्धः]

(सप्तम - अष्टम - नवम - दशम - उल्लासाः)

काव्यप्रकाशविस्तारिकया

विभूषितः

काव्यप्रकाशः

[उत्तरार्धः]

सप्तम उल्लासः

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद् वाच्यः ।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ ४९ ॥

हतिरपकर्षः । शब्दाद्या इत्याद्यग्रहणाद् वर्णरचने ।

॥ श्रीदुर्गेश्वरी विजयते ॥

अन्धा दोषान्धकारेषु के वा न स्युर्विपश्चितः ।
नाहं तु दृष्टिविकलो धृतचिन्तामणिः सदा[1] ॥ १ ॥

स्वरूपं ध्वन्यादिकं निरूप्येत्यवसरसङ्गतिसूचनम् । काव्यलक्षणे प्रागुपादानाद् दोषाणां प्राङ्निरूपणम् । सामान्यलक्षणं साधारणपरिचायकं प्रति विशेषेण लक्षणं विशेषणीभूयातिव्याप्तिवारकम् ।

मुख्यार्थेत्यादि । मुख्यार्थपदाभ्यां कर्मधारयः । मुख्यः—इतरेच्छानधीनेच्छाविषयः । तच्च सुखं परमपुरुषार्थत्वात् । तद् वक्ष्यति—रसश्च मुख्य इति । एवञ्च मुख्यत्वं सुखान्तरेऽप्यतिप्रसक्तमिति तद्वारणायार्थपदम् । अर्थत्वं शब्दजन्यसाक्षात्कारविषयत्वम् , काव्यादन्यतः शब्दान्न सुखस्य प्रत्यक्षता, किन्तु शब्दत्वमेव । शब्दे तज्जन्यप्रत्यक्षविषयतयाऽतिव्याप्तिवारकं मुख्यपदम् , उक्तमुख्यत्वस्य सुखादन्यत्रासम्भवात् । एतेन मुख्यस्य रसस्यार्थत्वाद् व्यभिचारात् परस्पराव्यवच्छेदेन न कर्मधारयः, अर्थपदवैयर्थ्यञ्चेति निरस्तम् । मुख्यपदेन रसस्य सुखत्वेनैव प्रतिपादनात् , न रसत्वेन ।

---

१. उपोद्घातेऽस्य तात्पर्यमुद्घाटितं टीकाभिः ।

हतिरपकर्षो न प्रतिबन्धः, दुष्टेष्वपि रसानुभवात् । अपकर्षस्तु रसनिष्ठजातिविशेषः, एकत्रैव शब्दे तारत्वमन्दत्वे इव स्वप्रकाशे रसे उत्कर्षापकर्यरूपो जातिविशेषः । व्यञ्जकदोषतदभावाभ्यां च तयोर्ग्रहः । मुख्यार्थापकर्षज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं व्यञ्जकलक्षणम् । तेन स्वरूपसतो न दोषत्वम् । दोषज्ञानञ्च भ्रमप्रमासाधारणम्, श्रुतिकटुत्वादिभ्रमेऽप्यपकर्षस्यानुभविकत्वात् । न च तत्रापकर्षस्यापि भ्रमः, स्वप्रकाशस्य रसज्ञानस्य धर्मिग्राहकमानतः प्रमात्वेनैव सिद्धत्वात्, तस्यैवापकर्षग्राहकत्वात्, ज्ञानान्तरस्यानुपलब्धिबाधात् । न च जनकज्ञानस्य भ्रमत्वेन जन्यस्यापि भ्रमत्वं जन्य एवेति नियमात्, आस्वादस्याजन्यत्वात् ।

नन्वेवमभिधेयेऽर्थे मुख्यपदप्रयोगोऽर्थशब्ददोषविभागश्च न स्यात्, उक्तमुख्यत्वस्यापकर्षस्य च रसमात्रे वृत्तेरित्याह—तदाश्रयादित्यादि । आश्रयणमाश्रय उपायत्वेनापेक्षणम् । वाच्यो मुख्य इत्वन्वयः । एतेन वाच्ये विभावादौ भाक्तो मुख्यपदप्रयोगः । आस्वादोपायत्वञ्च दर्शितम् । रसो वाच्यश्च । उभयं शब्दाद्यास्तदुपयोगिनो विभावादिप्रत्याय्यरसप्रत्यायनात् । तेन रसोपायत्वेन । तेष्वर्थशब्दादिषु । स दोषः, न केवलं रसे इत्यपेरर्थः । गुणवद्दोषोऽपि साक्षात्सम्बन्धेन रसे, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन त्वर्थशब्दादिष्विति भावः । श्रुतिकटुत्वदुष्टत्वादीनां निरूपणं तु तद्व्यञ्जकताऽवच्छेदकत्वेनेति नार्थान्तरत्वम् ।

केचित्तु हत्यपकर्षदोषशब्दाः करणव्युत्पन्नास्तेन रसापकर्षको दोष इति पर्यवस्यतीति तन्न, उपोद्घाते दोषपदस्य भावव्युत्पत्त्या दूषकजिज्ञासाया अनुत्थापकत्वात्, भावप्रत्यायकत्वनियमाच्च ।

मिश्रास्तु "मुख्यायेदं मुख्यार्थमिति चतुर्थीसमासः । तच्च शब्दार्थयुगलं तस्य हतिरन्यथात्वं यस्य येन रूपेण व्यञ्जकत्वं तस्य तद्रूपप्रच्यवः । फलं तु रसस्य सम्यगनवभासः । अर्थशब्दयोर्मुख्यार्थत्वं दर्शयति- तदाश्रयादित्यादि । उपायत्वेनापेक्षणमाश्रय" इति व्याचक्षते । अत्र शब्दार्थयोः रसव्यञ्जकताऽवच्छेदकविरहो दोष इति पर्यवस्यति । तन्न चारु, रूपान्तरविरहेण दोषाभावगुणालङ्काराणामेव रसव्यञ्जकत्वावच्छेदकतया दोषानुप्रवेशेनात्माश्रयापत्तेः । किञ्च, दोषाभावस्यास्वादव्यञ्जकत्वे दुष्टेषु तदननुभवप्रसङ्गात् । यच्च 'फलं तु रसस्य सम्यगनवभासः' इति तदप्यसत्, विकल्पासहत्वात् । स तु यत्किञ्चिदवच्छेदेन प्रकाशकः सम्यगवभासस्याभावो वा ? नाद्यः, रसस्याखण्डत्वेनावच्छेदाभावात् । नान्त्यः[१],

१. नापर इति ङ० पु० पाठः ।

विशेषणलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम् ॥५०॥

सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥५१॥

सर्वत्र दोषस्य सुलभत्वेन सम्यगवभासस्याप्रसिद्धचा तदभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् 'तेन तेष्वपि स' इत्यस्य वैयर्थ्यात् तदाश्रयादित्यादिनैव शब्दार्थयोर्मुख्यार्थत्वप्रतिपादनात् ।

अत्रेयं व्यवस्था—दोषा द्विविधाः शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठाश्च । वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वं प्रतीयमाना शब्दगाः, परतः परे । शब्दाश्रया अपि पदपदांशवाक्यगतत्वेन त्रिविधाः । अर्थगा अपि वाक्यार्थरसनिष्ठत्वेन द्विविधाः । रसस्य साक्षादपकर्षकत्वेन रसदोषाः, परम्परया त्वर्थे ।

तत्र प्राथमिकज्ञानविषयत्वेन शब्ददोषो निरूप्यते । वाक्यापेक्षया पदानां प्राथम्येन प्रथमं तद्दोषानाह—दुष्टं पदमित्यादि । न च पदापेक्षया पदांशस्य प्राथमिकत्वेन तद्दोषनिरूपणमेव पूर्वमुचितमिति वाच्यम्, पददोषाणामेव तत्रातिदेश्यत्वादतिदेशस्योपदेशसापेक्षत्वात् । पदांशोपदेशेन पदातिदेशे च पदांशावृत्तिपदवृत्तिदोषान्तरनिरूपणाय प्रकरणान्तरप्रसङ्गात् ।

विशेषलक्षणसौकर्याय विभागमाह—श्रुतिकट्वित्यादि । दुष्टं पदमिति प्रत्येकमन्वेति । पदत्वं चेतरनिरपेक्षस्वार्थोपस्थापकत्वम् । तच्च प्रातिपदिकस्य सुव्यक्तम्, उच्चारणमात्रेण स्वार्थप्रत्यायनात्, न तु विभक्तेः प्रत्ययस्य वा, प्रातिपदिकमपेक्ष्यैव तयोः स्वार्थप्रत्यायकत्वात् । अत एव प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानाम्[१] । प्रातिपदिकादेस्तु साधुत्वार्थमेव हि विभक्त्याद्यपेक्षा, तेन प्रकृत्यवलम्बी पददोषः । प्रत्ययगतस्तु पदैकदेश इति विविच्य तत्र वक्ष्यामः ।

१. व्युत्पत्तिः प्रत्ययानाम् ।

श्रुतिकटु परुषवर्णरूपं कष्टम् । यथा—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
आलिङ्गितः स तन्वङ्गचा कार्तार्थ्यं लभते कदा ।।२४५।।

अत्र कार्तार्थ्यमिति ।

च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनम् । यथा—

परुषेत्यादि । कष्टं संयुक्तव्यञ्जनम् । तच्च मधुरेऽप्यतिप्रसक्तमिति परुषेत्यनेन तद्व्यवच्छेदः । परुषमोजोव्यञ्जकम् । ओजोव्यञ्जकत्वे सति संयुक्तव्यञ्जनवत्त्वमित्यर्थः । वीरवीभत्सरौद्रेषु अदुष्टतया तदतिप्रसङ्ग-वारणाय मुख्यापकर्षकत्वे सतीति विशेषणीयम् । इदमनुसन्धायैव तत्र तथा व्याख्यातम् । वीरादौ तु मुख्योत्कर्षकत्वाददोषत्वम् । पददोषाणां दूषकता-बीजं तु प्रकृते रसाननुगुणो [प्रकृतरसाननुगुणतोत्] त्पादकत्वम् । इदञ्च विशिष्य विवेचयिष्यामः ।

अनङ्गेत्यादि । यस्याङ्गनस्थितस्यापि विजयजननान्मङ्गलगृहम् । तरङ्गितमुत्तरोत्तराविच्छेदः । तरङ्गितैरिति करणमालिङ्गित इत्यत्रान्वेति । कार्तार्थ्यमित्यत्र परवर्णद्वयस्य श्रुतिकटुत्वम् । न च पदैकदेशगामिता, प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरप्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । नापि सन्धिदोषता, प्रत्ययस्य पदत्वविरहात् । पदयोरेव सन्धानात् । लभत इति 'कदा' योगाद् भविष्यति वर्तमानता । प्रकृतविप्रलम्भाननुगुणौजोऽनुभावकत्वं बीजम् ।

व्याकरणेत्यादि । व्याकृतिर्व्याकरणं प्रकृतिप्रत्ययविभागः, तद्बोधकलक्षणं सूत्रम्, तद्धीनं तदविषयो व्याकरणव्युत्पत्तिविरहवदित्यर्थः ।

न च संज्ञाशब्दानां देवदत्तादीनां लडहादीनाञ्च देशीयानां संस्कृत-प्राकृतव्याकरणाव्युत्पादनादसाधुत्वं स्यादिति वाच्यम्, 'उणादयो बहुलम्' (पा० ३।३।१) 'लडहादयो बहुलम्' इति संस्कृतप्राकृतसूत्राभ्यां सामान्यतो व्युत्पादनात् ।

यत्तु 'व्याकरणेन लक्ष्यत इति व्याकरणलक्षणं साधुत्वम्, तद्धीनम-साधुत्वम्, न तु व्याकरणव्युत्पत्त्यभावः, संज्ञाऽऽदावतिव्याप्तेः' इति, तन्न, प्रकारान्तरविरहेण व्याकरणव्युत्पत्तेरेव साधुत्वेन संज्ञाशब्दादावति-व्याप्तितादवस्थ्यात् ।

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
तत् पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥२४६॥
(व० जी० २।२७)

अत्रानुनाथत इति ।

'सर्पिषो नाथत' इत्यादाविवाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् "आशिषि नाथः" (पा० २।३।२१वा०) इति । अत्र तु याचनमर्थः । तस्मात् 'अनुनाथति स्तनयुगम्' इति पठनीयम् ।

अप्रयुक्तं तथाऽऽम्नातमपि कविभिर्नादृतम् । यथा—

एतदिति । प्रत्यक्षपरामृष्टत्वेनापलपितुमशक्यम् । सुन्दरो युवा, क्षमं योग्यम्, करस्य तदव्यासङ्गेन धनुषस्त्यागात् स्यादेव प्राणरक्षणमिति भावः । पल्लीं पातीति पल्लीपतिः, तत्पुत्र्यास्तव भीतत्राणमुचितम् । अभ्यर्थना याचना, दीनं कातरम् । न चाशीरर्थः, त्वामित्यस्य कर्मताऽनुपपत्तेः । दृष्टार्थस्यैवाशंसनविषयत्वात् । तदाह—अत्र तु याचनमित्यादि । आत्मनेपदनाथत्योर्द्वयोरपि नियमोल्लङ्घनात् पददोषता । आत्मनेपदिगणपाठादेवात्मनेपदसिद्धेः पुनस्तद्विधानं नियमाय । नाथतेराशीरर्थे आत्मनेपदमेव, न परस्मैपदम् । अर्थान्तरे त्वनियमाद् याचनेऽप्यात्मनेपदमविरुद्धमिति व्याख्याय ग्रामग्राम इत्युदाहार्यमिति ब्रुवाणः कश्चिदस्य धातोरात्मनेपदित्वेन परस्मैपदाप्रसक्त्या नियमव्यावृत्त्यभावेन भीषयितव्यः । नाथधातोरात्मनेपदश्रवणादेव प्रकृतरसाननुगुणाशीरर्थाप्रत्यायनं बीजम् ।

कविपदं पण्डितपरम्, विद्वत्प्रयोगानर्हत्वमप्रयुक्तत्वम् । तर्थेति । येन रूपेणाम्नातमनुशिष्टं तेन रूपेणाप्रयोगेऽनुशिष्टत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रयोगाभाववत्त्वमप्रयुक्तत्वम्, तेन नातिव्याप्तिः । अन्यथा घटपदादावपि तत्त्वं स्यात्, पुंस्त्वादिनाऽनुशासनान्नपुंसकत्वादिना चाप्रयोगात् । असमर्थस्य हन्तेरुपसंदानेन वक्ष्यतीत्यादौ प्रयोगसंभवेन तत्सामान्याभावाभावान्न प्रसङ्गः । असाधौ नानुशासनम् ।

यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ।।२४७।।

अत्र दैवतशब्दो 'दैवतानि पुंसि वा' (अ० को० २।२) इति पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते ।

असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते, न च तत्रास्य शक्तिः । यथा—

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतः ।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति सादरम् ।।२४८।।

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ।

न तु यत्किञ्चित् कविना यावता वा तेनाप्रयुक्तत्वम् । नाद्यः, एकस्य कवेः सर्वप्रयोगाक्षमत्वेन प्रयुक्तेष्वपि तत्प्रसङ्गात् । नान्त्यः, एतत्-पद्यकर्तुरेव प्रयोगेण दैवतादिष्वपि पुंस्त्वादौ प्रयुक्तत्वप्रसङ्गात् । मैवम्, अलङ्कारव्याकरणाद्युक्तप्रयोगनिषेधस्य तन्त्रत्वात् । तत्तन्त्रानुसन्धानेन तस्य सुज्ञत्वात् । दैवतादीनां पुंस्त्वादेरलङ्कारेष्वप्रयोगः । अत एव लडहादीनां देशीयानां संस्कृतकाव्यनिवेशेऽप्रयुक्तत्वमेव । तदुक्तं रुद्रटेन प्रकृतिप्रत्ययमूला व्युत्पत्तिर्नास्ति यस्य देश्यस्य । तन्मडहादि कथञ्चिद् रूढिरिति संस्कृते रचयेत् ।। (का० अ०, अ० ६, श्लो० २७) तेन तत्र तन्निषेधे कवेरव्युत्पत्ति-प्रकाशः । घृधातोर्घृतघर्मघृणाभ्योऽन्यत्र वचधातोः पुनरन्तितसोर्लेटः प्रथमपुरुषैकवचने, जिधातोः अदधातोश्च भाषायामन्यत्र प्रयोगो व्याकरणे निषिद्धः । एवमन्यत्रापि । शब्दसंस्कारानुगुणधर्मविशेषप्रकृतिविभक्तिगम्य-त्वेनोभयदोषत्वम् ।

उपसंधानं विनाऽनुशिष्टार्थाबोधकत्वमसामर्थ्यम् ।

अत्र हन्तीत्यादि । हन हिंसागत्योरिति गमनार्थे पठितोऽपि हन्तिस्तत्-प्रत्यायने स्वरूपायोग्यः । प्रहतोद्धतपद्धतिजघनजङ्घादिषु उपसंदानेन गतेः प्रत्यायनाद् न तत्पाठवैफल्यम् । एवमध्ययनपठितस्यापीङ्धातोरधिं विना तत्र प्रयोगे असामर्थ्यमेव । प्रकृताननुगुणहिंसादिप्रत्ययोत्पत्तिर्बीजम् ।

निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा—

यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन　　दयितेन ।
मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा ॥२४९॥

अत्र शोणितपदस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते ।

अनुचितार्थं यथा—

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशुगतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥
२५०॥ (व्य० वि० २०३ पृ०)

न च हन्तेरेव तदर्थाप्रत्यायनात् पदैकदेशदोषता, प्रकृतिगतत्वेन पददोषत्वस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् ।

उभयार्थमित्यादि । प्रसिद्धार्थप्रतीतिव्यवधानेनाप्रसिद्धार्थस्य शक्त्या बोधकं निहतार्थम् । सामग्रीसाद्गुण्येन प्राक्प्रसिद्धार्थस्य प्रतिपत्तौ न पददोष इति प्रसिद्धेत्याद्युक्तिः । शक्तिविशेषणेन वा प्रसिद्धशक्यव्यञ्जके नानार्थे नातिप्रसङ्गः । प्रसिद्धश्च भूरिप्रयोगादिपटुतरसंस्कारविषयः, तेन तस्य लघूपस्थित्या तदितरतिरोधानम्, तेन पुरुषादिप्रयुक्तेषु मण्डपादिषु दोषोऽयं निष्प्रत्यूहः । कुमुदादिप्रयुक्ते पङ्कजादौ लाक्षणिकप्रयोजनाभावे नेयार्थता । अन्यथा त्वदोष एव, शक्तिविशेषेण पर्युदस्तत्वात् । लक्षणाभावपक्षे तु व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमेन प्राक् पद्मस्य ततः कुमुदस्य प्रत्यायनमिति व्यवधानमावश्यकम् ।

यावकेत्यादि । यावकरसे रुधिरभ्रमान्मुग्धता । सहसा तत्क्षणम्, विलम्बेन नायिकाभ्रमोच्छेदसंभावनात् । शोणितशब्दस्य रुधिरार्थे भूरि प्रयोगः । औज्ज्वल्ये च विरलं व्यवधीयते, स्वप्रतीतिकाले तिरोधीयते । कचरुधिरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानं प्रकृतरसाननुगुणमिति तदुत्पादनं बीजम् ।

उपश्लोक्यमानतिरस्कारव्यञ्जकार्थत्वमनुचितत्वम् ।

तपस्विभिरिति । नित्ययोगे मतुप् । सत्रिभिर्याज्ञिकैः । कातरताम् अग्निषोमीयपशुमारणकालावगतामिति बहवस्तन्न, तदाऽध्वरपदसाचिव्येनैव ।

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ।

निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम् । यथा--

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिद्ध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥२५१॥
(ना० आ० १।१३)

अत्र 'हि' शब्दः ।

अवाचकं यथा--

तदवगतौ वाक्यदोषतापातात् । वस्तुतस्तु 'पशु'पदादेव प्रकृष्टकार्याक्षमत्वावगमः । प्रकृते सैव कातरता । कातर्यप्रत्यायनमननुगुणम् ।

निरर्थकमिति । वृत्तन्यूनतापरिहारः पूरणम् । 'कला च सा कान्तिमती' इत्यादौ चकारेण समुच्चयस्यापि प्रतीतिरिति मात्रपदेन तद्वारणम् । एवं वाक्यालङ्कारप्रयोजनान्तराणां यावदादीनामपि व्युदासः । स्तोत्रवाक्येऽप्येवमसम्भवं वारयति चादिपदमित्यादिना, पूरणे चादीनामनुशासनात् ।

उत्फुल्लेत्यादि । केसरलग्नः परागः, तद्वद् गौरा द्युतिर्यस्याः । तेन गौरवसहचरितसौरभ्यालाभात् पद्मिनीत्वावगमः । युष्मदिति गौरवाय बहुवचनम् । तेनैकत्वेन सम्बोधने नासङ्गतिः, हेरवधारणाद्यर्थाविवक्षया पूरणमात्राय प्रयुक्तत्वात् । न चाधिकपदता, चादीनां छन्दःपूरणायापि पाठेन निष्प्रयोजनत्वाभावात्, तत्त्वेनैवाधिकपदत्वात् ।

ननु कथं हेः पदत्वं स्वतोऽर्थाप्रत्यायनात् । नास्त्येवेति चेत्, न, पददोषत्वानुपपत्तेः । नैवं ममपदस्यैव दुष्टत्वादजहत्स्वार्थलक्षणया अवधारणादेरपि प्रत्यायनात् । हिकारादेः परं तत्तात्पर्यग्राहकत्वात् । अत एव दोषस्य तन्मूलतया तद्गतत्वेन व्यवहारः । अवधारणादेरननुगुणस्य प्रत्यायकं दूषकताबीजम् ।

अवाचकमित्यादि । सङ्केतविरहादबोधकमवाचकम् ।

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥२५२॥
(कि० अ० २।३३)

"असमर्थे नासङ्केतं लाक्षणिके च नाबोधकत्वमिति न तत्र प्रसङ्गः" इति मिश्राः, तन्न; सङ्केताभावस्याबोधप्रयोजकत्वाभावात्, स्वरूपसतः सङ्केतस्य बोधप्रयोजकत्व एव तदभावस्याबोधप्रयोजकत्वसम्भवात् । ज्ञानलक्षणायां तु सङ्केताग्रहदशायामप्रतीतौ घटादौ घटादिपदानामप्यवाचकत्वप्रसङ्गात् । यत्रार्थे यस्य सङ्केतबोधकत्वयोरभावस्तत्र तदेव तदवाचकमिति विवक्षायां तु लक्ष्यार्थतात्पर्यग्रहे तद्विषयकसङ्केतग्राहकत्वयोरभावेन लाक्षणिकेऽप्यति-प्रसङ्गात् । बोधस्वरूपयोग्यत्वे तु जन्तुपदादावप्यदोषत्वप्रसङ्गात्, प्रयोजन-विवक्षया लक्षणाया बोधकत्वप्रसङ्गात् । तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाया वारयितुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्तु वृत्त्यनवच्छेदकप्रकारकप्रतीतितात्पर्यकत्वं तत्त्वम्, लाक्षणिकं लक्ष्यताऽवच्छेदकप्रकारकप्रतीतितात्पर्यकमेव । 'जन्तु'-प्रभृतावदातृत्वादिकं शक्तौ नावच्छेदकम् लक्षणाभावस्तु प्रपञ्चयिष्यते । लक्षणाभावपक्षे कुमुदादिप्रयुक्ते पङ्कजादिपदे योगार्थस्य शक्त्यवच्छेदकत्वमेव । 'विदधत्'इत्यत्र विपूर्वदधातेः कृतावेव शक्तिर्न धारणे, तथा प्रतीत्यभावात् । तेन विवक्षितसाधारणस्य वृत्त्यनवच्छेदकत्वम् । धातुगणपठितार्थभ्रमाच्च प्रयोगः । अत एव शक्तिभ्रान्त्या घटादिप्रयुक्ते पटादौ पदेऽप्यवाचकत्वमक्षतम् ।

ननु 'जन्तु'प्रभृतावपि कदाचित् प्रयोजनविवक्षया लक्षणायामदातृत्वा-देरपि लक्ष्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवे लक्षणमिदमसम्भवीतीति चेन्न, विशिष्य-विवक्षितत्वात् । यस्य पदस्य यदा यो धर्मो वृत्त्यनवच्छेदकः, तदा तत्प्रकारकप्रतीतितात्पर्यकं तत्पदं तमर्थं प्रत्यवाचकमित्यर्थात् ।

अवन्ध्येत्यादि । अमर्षशून्येन विद्विषा जातहार्देन जन्तुना अदात्रा जनस्य न दरो भयम्, न वा आदरः । अमर्षशून्येनेत्यवन्ध्यकोपस्य जन्तुनेत्यापद्विहन्तुर्व्यतिरेकौ ।

अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम्।

यथा वा—

हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम्।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत् कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥२५३॥
(वि० उ०)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम्।

यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम्।

अत्र जन्तुपदमिति—अत्रादातरि विवक्षितम्, अदातृत्वप्रकारकप्रतीति-तात्पर्यकम्। अन्यथाऽऽपद्विविहृतिव्यतिरेको न स्यात्। नाभिदायकमिति। विवक्षितार्थाप्रत्यायनेन[१] बीजोद्घाटनम्।

न च तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणायामदातृत्वस्य न वृत्त्यवच्छेदकतेति वाच्यम्, सामान्यशब्दानामेकविशेष्यबाधेनापरविशेष्यप्रकारकत्वनैयत्येन दातुरदातुश्च जन्तोर्दातृत्वबाधेनादातृत्वप्रकारेणान्वयबोधनयोग्यत्वेन लक्षणाया अप्रसङ्गादन्यलभ्यत्वेन पदस्य वृत्त्यनङ्गीकारादिति।

कालगर्भस्य लक्षणस्य विशिष्य लक्ष्यमाह—यथा वेति। सा स्मर्यमाणा रात्रिस्तामसी तमसा सर्वाच्छादिका। शशिमुखीति। प्रकाशोपयोगित्व-कथनम्। इदमनुभूयमानं प्रकाशमयम्। जीवलोकः प्राणस्थितिरूमयः। प्रकाशमयमितीति। तत्त्वेनैव तमिस्रातो व्यतिरेकः। न च दिनत्वमेव तत्त्वम्, व्यवच्छिन्नकालत्वस्यैव दिनत्वत्वात्। एतेनाविनाभावेन प्रकाशोपस्थिति-रित्यपि निरस्तम्, दिनत्वप्रकाशयोर्व्याप्तिविरहात्। अप्रकाशमयत्वस्य बाधेन प्रकाशमयत्वस्य प्रकारत्वम्।

यच्चेति। अर्थान्तरगतं समुदाये कृतौ शक्त्यन्तरोपगमात्। न च तदपेक्षया धातुकार्यं गणपरिपठितस्यैव धातुत्वात्। अत एव संग्राम युद्ध इति गणपठिते समुदाये धातुकार्यम्।

---

१. प्रत्यायकत्वेन इति च० पु० पाठः।

यथा—

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्यानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥२५४॥
(व्य० वि० ३८५)

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति ।

त्रिधेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । यथा—

साधनं सुमहद् यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥ २५५ ॥

दधदित्यर्थ इति । करोत्यर्थे समुदायशक्तिस्वीकारः । एतेन निरुपसर्गस्य धातोर्धारणत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि विध्यप्रयोजकत्वकाले न तथेति कालगर्भोपयोगः ।

ननु तर्हि धारणे लक्षणा स्यादिति चेत्, न, तत्रावयवशक्तौ लक्षणाऽनवकाशात्, शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्यतानवच्छेदकत्वात् । प्रतिष्ठत इत्यादाविव रूढ्या परप्रतिबन्धेन योगस्याबोधकत्वात् । पङ्कजादौ न प्रतिबन्धः, पद्मे द्वयोः समावेशात् । एवं 'मण्डप'पदोऽपि मण्डपं भोजयेत्यत्र मण्डपानकर्तुरपि बोधनात् । न चैवं धारणत्वस्य शक्त्यवच्छेदकत्वेनावाचकत्वं न स्यात् । मैवम्, ययाऽऽनुपूर्व्या यद्धर्मप्रकारेण वृत्त्या बोधयितुं न शक्यते, तत्प्रकारकप्रतिपत्तितात्पर्यकत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते त्ववयवशक्तेरुद्बोधकस्य[१] दर्शितत्वात् । न चासमर्थेऽतिव्याप्तिः, उपसंदानेन हन्तेर्बोधकत्वात् । बिजं तु अप्रकृतप्रतीत्युपार्जनम्[२] ।

त्रिधेति । त्रिप्रकारत्वं न वस्तुत्रित्वम् । सभ्यवशीकरणसम्पत्तिः श्रीः, तां लाति गृह्णाति 'र'श्रुतेः 'ल'श्रुतिः । न श्लीलमश्लीलम् । व्यञ्जकत्वादिति । साधनादिशब्दानां व्रीडाऽनुभावश्रोतृमुखनमनविच्छायताद्युत्थापनतया तद्व्यञ्जकत्वं स्फुटमेव, 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः' इत्यादौ मुखप्रसादादिना हर्षादिव्यञ्जकत्वमिव । एतेन कारणलक्षणया व्रीडादिशब्दैस्तद्धेतुत्व-

---

१. प्रकृते अवयवशक्ते रबोधकत्वस्य दर्शितत्वात् ।
२. रुपसन्धानेन......अप्रकृतकृतिप्रतीत्यु दे० ना०,

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधारः
कश्चित् केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथ वाऽऽनतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥
२५६॥ (अ० श०)

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हः ॥ २५७ ॥
(वि० उ० ४।२२)

एषु साधनवायुविनाशशब्दा व्रीडाऽऽदिव्यञ्जकाः ।

सन्दिग्धं यथा—

कथनम्, व्रीडादिव्यञ्जकत्वासंभवात् । व्यञ्जकत्वस्य च बोधकत्वमर्थः । अन्यथा "पर्दते हदते स्तन्यं धयत्येष स्तनन्धयः । जृम्भते मुहुरासीना प्राप्तगर्भा पुनर्वधूः" इत्यत्राव्याप्तेः । 'पर्दते' इत्यादीनां जुगुप्साहेत्वभिधानेनाव्यञ्जकत्वादित्यपास्तम्, यथाश्रुतेनैवोपपादितत्वात् ।

लीलेत्यादि । अन्यस्य वनिता, न त्वन्या वनिता तदैव; क्रोधातिशयाद् मुग्धा सुन्दरी । भ्रान्त्या धूर्ततया वा वायुं ददती स्थितेत्यर्थः ।

मृदुपवन इत्यादि । अस्य बर्हिणः । कं हरेत्, अपि तु नैव, अर्थाद् माम् । केचित्तु काक्वा न कमपीत्यर्थमाहुस्तन्न, रतिसमये अन्यदर्शनासम्भवात् । वस्तुतस्तु सावहेलकाक्वा वक्तुरेव बोधनात् । चन्द्रकसाम्येन[1] कुसुमसनाथतोक्तिः ।

एष्वित्यादि । व्यञ्जकत्वं व्याख्यानमेव । वराङ्गापानवायुमरणज्ञानेन प्रकृताननुगुणस्य व्रीडादेरुत्पादनम् ।

तात्पर्यसन्देहास्पदीभूतमर्थद्वयोपस्थापकं सन्दिग्धम् । यत्तु अनिश्चितानुपूर्वीकत्वमिति लक्षणम्, तदसत्, वाक्यदोषे 'सुरालयोल्लास'इत्यादौ मार्गभूतिपदयोरानुपूर्वीनिश्चयेनापि सन्दिग्धत्वेन तदव्याप्तेः ।

---

१. चन्द्रकसाकल्येनेति च० पु० पाठः ।

आलिङ्गितस्तत्रभवान् सम्पराये जयश्रिया ।

आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥२५८॥

अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहिलायां किं वा नमस्यामीति सन्देहः ।

अप्रतीतं यत् केवले शास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा—

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः ।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत् कर्म बन्धनम् ॥२५९॥

अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः ।

ग्राम्यं यत् केवले लोके स्थितम् । यथा—

आलिङ्गित इत्यादि । सम्पराये युद्धे । वन्दी वन्द्या वेत्यनिश्चयादर्थानिश्चयः ।

न चानुपूर्वीनिश्चयाभावात् कथमर्थद्वयोपस्थितिरिति वाच्यम्, लाघवेनानुपूर्वीज्ञानस्यैव तन्त्रत्वात् । तत्संशयेऽप्युपत्तेः । श्वेतो धावतीत्यादौ तथैवोपगमात् ।

अथ श्लेषेणार्थद्वयस्य विशेषणत्वेन विषयत्वेन वाऽन्वय इति चेन्न, अर्थद्वयस्य वैरूप्येण एकान्वयबोधने श्लिष्टपदस्य स्वरूपायोग्यत्वात् ।

प्रति प्रतिशास्त्रे इतं ज्ञातं प्रतीतम्, न प्रतीतमप्रतितम् । यत् किञ्चिच्छास्त्रे परिभाषितमित्यर्थः ।

सम्यग्ज्ञानं तत्त्वज्ञानम्, वासनायां प्रयुक्तस्याशयशब्दस्य योगशास्त्रपरिभाषितस्य विरलप्रयोगेण झटिति न संस्कारोद्बोधकता, किन्तु भावनयैवेति भावना विलम्बः । एतेन 'सामाजिकानां सर्वविज्ञतयाऽर्थप्रतीतौ दोषोऽयं न लब्धपद' इति निरस्तम् ।

ग्रामे भवो ग्राम्योऽविदग्धः, न तु सभ्यस्तत्प्रयुक्तः ।

राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ।।२६०।।

अत्र कटिरिति ।

नेयार्थम् 'काश्चिन्नैव त्वशक्तितः' (त० वा० ७०० पृ०) इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम् । यथा—

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।
करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम् ।।२६१।।

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते ।

राकेत्यादि । अखण्डपूर्णिमा राका । तपनीयं काञ्चनम् । कटिरिति । श्रोणीनितम्बादिकमौप[मेव] नागरिकम्, कटिपदं त्वविदग्धमात्रप्रयोज्यम् । वक्तुरविदग्धताऽनुसन्धानमननुगुणं याभमैथुनसुरतादिनां[१] समानार्थत्वेऽपि प्रथमयोरिव नितम्बादिपर्यायेऽपि कटिपदे अश्लीलत्वसम्भवेऽपि उपाधेरसङ्कराद् दोषपार्थक्यम् ।

नेयो न्यायपरिहारेण कवेः स्वेच्छया कल्पनीयोऽर्थो यस्य । रूढिप्रयोजनं विना शक्यसम्बन्धमात्रेणाशक्यार्थेऽपि स्थापनमिति यावत् ।

शरत्कालेति । कपोले करतालाघातश्चपेटः ।

अत्रेति । निर्जितत्वे न लक्ष्येण किञ्चित् प्रयोजनम्, रूढ्यभावः स्फुट एव । न च निर्जयातिशयः फलमुत्तमं प्रत्यधमेन, तत्र कृते तदभावात्, प्रत्युताधमस्यैव तिरस्कारप्रवृत्तेः । रूढिप्रयोजनान्यतरघटितलक्षणास्वरूपप्रच्यवाच्च न्यायोल्लङ्घनम् ।

न च लक्षणाऽभावात् कथं पदार्थोपस्थितिः, सम्बन्धमात्रेणैव तदुपपत्तेः ? तत्र सम्बन्धे परं वृत्तित्वविरहः । गुरुमते वृत्त्यनुपस्थापितस्यापि शब्दान्वयप्रवेशः । अत्र कवेरव्युत्पत्तिप्रतिसन्धानमननुगुणम् ।

नन्वेवम् 'चपेटापातनातिथिम्' इत्यत्र लक्षणाऽभावे 'यन्निषिद्धंलाक्षणिकम्' इति मूलविरोध इति चेत्, न, लाक्षणिकपदं तु शक्यसम्बन्धमात्रबोधकपरम्, न तु लक्षणया बोधकपरम् । जघनत्वेन लक्षणया जघनबोधके 'काञ्चीगुणस्थान'पदे न दोषः । ग्राम्यस्य 'जघन'पदस्य परीहारेण प्रयुक्तस्यैतत्पदस्य कान्तिपोषकत्वात् । न चास्य यौगिकत्वम्, काञ्चीगुणासम्बन्धेऽपि तत्प्रयोगात्, नितम्बेऽपि प्रयोगप्रसङ्गात्, तस्यापि तदधिकरणत्वात्, वस्तुतो जघनत्वेनैव प्रतीतेश्च ।

---

१. मैथुनरतसुरता·········दे० ना० गौ० पा० ।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्धः, अन्यत् तु केवलं समासगतश्च ।

क्लिष्टं यतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता । यथा—

अत्रिलोचनसम्भूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ।।२६२।।

अत्रात्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः

अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्ध इति । एवकारस्यायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । तत् त्रयं समासगतत्वायोगव्यच्छेदेन दुष्टमित्यर्थः । एवकारानुपादानेऽनुपस्थितानां बहूनां त्रितयस्य समासगतत्वसम्बन्धेऽन्येषां तद्व्यावृत्तिः स्यात् । तदुपादाने तु समासगतत्वायोगव्यवच्छेदः सम्बन्धस्त्रितयस्य, नान्येषामिति तेष्वनियम इत्याह—अन्यत् त्विति ।

क्लेशेन कारणविलम्बकृतविलम्बेनार्थप्रत्यायकं क्लिष्टम् । कारणमाकाङ्क्षाज्ञानादिकम् । तत्राकाङ्क्षाविलम्बाद् विलम्बः । यथा 'प्रतिष्ठितराजपुरुष' इत्यत्र राजपदान्वितं प्रतिष्ठितपदं राजसाकाङ्क्षं पुरुषसाकाङ्क्षं वेति सन्देहाद् झटिति नान्वयबोधः ।

आसत्तिविलम्बाद्यथोदाहरिष्यमाणे धम्मिल्लेत्यादौ (२८६ श्लो०)। तात्पर्यविलम्बादाह—अत्रिलोचनेत्यादि । अत्र कुमुदे तात्पर्यम्, तस्य विलम्बेनावगमः । तथाहि यशःसदृशे शुक्ले तात्पर्यग्रहः, शुक्लान्तरभासनस्य तेजोऽन्तरेणापि साध्यतया चन्द्रोदयविशिष्टोपादाने तदेकसाध्यभासने कुमुदेऽस्य तात्पर्यमिति परामर्शाद् विलम्बः । न च विशेषणमर्यादया विशेष्यलाभे कथं विलम्बः. चन्द्रोदयसाध्यप्रदीप्तिमत्त्वस्यातिप्रसक्तत्वेन परामर्शान्तरसापेक्षतयैव कुमुदबोधकत्वात् । यत्र विशेषणं नातिप्रसक्तम्, तत्र विशेष्यबोधेऽपि न विलम्बः । यथा 'शतार्धपञ्चांशभुजो द्वादशार्धार्धलोचनः' इत्यत्र दशभुजत्वं त्रिलोचनत्वं च महादेवैकनियतत्वेन झटिति तदबोधकम् । इयमेव पदार्थे वाक्यरचना । 'प्रमेयशुक्ल' इत्यत्र प्रमेयत्वप्रकारकशुक्लत्वतात्पर्यकप्रमेयपदे तात्पर्यग्राहकविलम्बेन वाक्यदोषतैव, तात्पर्यज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानोपकरणत्वात् । 'अत्रिलोचन' इत्यादौ समस्तत्वेऽपि पदस्यैव वाक्यत्वात् । वस्तुतस्तु

१. प्रमेयं यशः इत्यत्र इति च० पु० पाठः ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् ।

यथा—

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां
दोष्णां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥ २६३

(हनु० ना०)

अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यम्, अपि तु विधेयम् ।

विलम्बेनापि तात्पर्यग्रहे तत्राभवन्मतयोगतैवेति तत्र वैशिष्ट्यमवच्छेदकमिति वैशिष्ट्यप्रतियोगिनां सर्वेषामेव विशेषणत्वेन तुल्यतया न कस्यापि विधेयत्वानुवाद्यत्वप्रतिपत्तिः ।

विधेयांशप्राधान्याप्रतिपादकमविमृष्टविधेयांशम् ।

मूर्ध्नामित्यादि । उद्वृत्तसंक्रमेण कृत्तानि, तथापि सर्वेषां मूर्ध्नां पातनालाभः ।

अत्र बहुव्रीहावजहत्स्वार्थलक्षणया शक्त्या वाऽन्यपदार्थप्रतिपत्तिरित्याह—मिथ्यामहिमत्वमित्यादि । मिथ्याऽयथार्थोऽकीर्तिपर्यवसायी महिमा येषां तस्य भावस्तत्त्वम् ।

समासोत्तर‘त्व’प्रत्ययस्य सम्बन्धाभिधायकत्वेन मूर्ध्नामयथार्थमहिमसम्बन्धस्यापूर्वत्वेन विधेयतया विवक्षितस्य समासे गुणाभावान्न तथा प्रतिपत्तिः । तदाह—नानुवाद्यम्, अपि तु विधेयमिति । ‘घटः सुन्दरः’ इत्यत्र विशेषणत्वेनाप्राधान्यस्य विधेयत्वेन च प्राधान्यस्यावच्छेदकभेदकभेदेन वृत्तेर्न विरोधः । महिम्नो मिथ्यात्वमित्यर्थस्तु मिथ्यामहिमत्वपदानभिधेयत्वेनोपेक्षितः, यदप्रतिष्ठितैरुक्तम्—‘प्राधान्यं विभक्तिगम्यमेव’, समासे तु विभक्तिलोपान्न तत्प्रतीतिः । यत्र तु समासेऽपि तस्याः स्थितिः, तत्र तत् प्रतीयत एव । यथा ‘दास्याः कामुकः’ इत्यत्रेति, तदसत्, विभक्तिलोपेऽपि समासे विभक्त्यर्थानामपृथक् प्रतीतेः । अनुवाद्यविधेयभावस्य च खण्डप्रतीतिसाध्यत्वात् । तदुक्तम् ‘ऐकार्थ्यं पृथगर्थानाम्’ इति ।

यथा च–

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण
द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥२६४॥
(कु० स० ३।५५)

अत्र 'मौर्वीं द्वितीयाम्' इति द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम् ।

यथा च–

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥२६५॥
(कु०स० ५।२२)

समासान्तरे उदाहरति–स्रस्तामिति । स्थानविदा आधारसाद्गुण्याद् गुणप्रकर्षविज्ञानात् स्मरेण महतेऽप्यनयैव वशीकरिष्यत इति चिन्तावता ।

अत्रेति । मात्रपदेन विशिष्टोत्प्रेक्षानिरसनम् । स्वीयवस्तुन एव न्यासीकरणम्, न तत्सदृशस्येति नोपमा, तदाह—उत्प्रेक्ष्यमिति ।

ननु विशिष्टोत्प्रेक्षैवेयमिति । अत्र केचित्—वकुलमालाया मौर्व्याकारेण तत्त्वप्राप्तौ द्वितीयत्वस्यैव तत्त्वमित्याहुः, तन्न ; तदा द्वितीयत्वस्यापि प्राप्तत्वात्, उत्प्रेक्षाया असम्भवात् । वस्तुतस्तु कार्मुकपदसान्निध्येन मौर्व्या आरूढत्वावगतिः, ततश्च धनुरारूढमौर्व्या अवशवशीकरणरूप-कार्यकारित्वादन्यत्वेनोत्प्रेक्षते । द्वितीयामन्याम् । यथा 'अयं राजा अपरः पाकशासन इव' इत्यादौ । यथा च प्रतिनिधौ महापात्रे राजकर्मसम्पादके जनः सम्भावयति—किं सिंहासनारूढो राजा द्वितीयो भूत्वा कर्म कुरुते इति ।

वपुरित्यादि । विरूपाक्षत्वेनालक्ष्यजन्मत्वेन दिगम्बरत्वेन च रूपकुल-धनाभाववेदनम् । बालमृगाक्षि सदसत्सु [1]तुल्यदर्शने । व्यस्तमेकैकम् ।

---

१. मृगशिशुतुल्येत्यादि च० पु० पाठः ।

अत्र 'अलक्षिता जनिः' इति वाच्यम् ।

यथा च—

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-
सन्दाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।
या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता
तान्ति तनोति तव सम्प्रति धिग् धिगस्मान् ॥२६६॥

अत्र 'न मुक्ता' इति निषेधो विधेयः ।

अत्र जन्मनोऽलक्ष्यत्वं विधेयम् । [1]तच्च बहुव्रीहौ गुणीभूतम् । तदाह—अलक्षिता जनिरित्यादि । पददोषोद्धारमात्राभिप्रायेण पाठकल्पनम् । अलक्षितेत्यस्य प्रागुपादाने वाक्यगतविधेयाविमर्शतादवस्थ्यात् । वस्तुतस्तु अलक्षितजन्मनो विशिष्टस्य विधेयतायामलक्षितेत्यस्य विशेषणस्य पूर्वोपादानमुचितमिति रचितपाठः समीचीनः ।

न च जन्मनोऽनुवादेन लक्षणाभावोऽलक्षणं विधेयम्[2] । त्रिलोचने जन्मनोऽसिद्धस्य साध्यताया विधेयकोटिप्रविष्टस्यानुवादानुपपत्तेः, सिद्धस्यैवानुवाद्यत्वात् । विशिष्टजन्मनस्त्वारोपेणैव त्रिलोचने सम्भवात् । विधेये आरोप्यमाणताया अनुगुणत्वात् । 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखे चन्द्राभेदस्येव । न च जन्मारोप्य तत्र लक्षणाभावविधिः, आरोप्यत्वस्य विधेयत्वगमकत्वात् । 'तल्'प्रत्ययार्थगुणीभूतबहुव्रीह्यर्थे गुणीभावाभिप्रायेण लक्ष्यभेदः ।

यत्तु समासपदस्य वृत्त्युपलक्षणेन तद्धितार्थे गुणीभावदर्शनायेदमुदाहरणमिति मिश्रमतम्, तन्न; उक्तरीत्योपपत्तौ लक्षणाङ्गीकृतेर्दुर्बलत्वात् ।

नञ्समासे उदाहरति—आनन्देति । सन्दाननं निगडनम् । उदन्तो वार्ता, तान्ति तनुताम् । निषेधो विधेय इति । क्रियासम्बन्धेनैव नञोऽभावप्रतिपादकत्वेन तया सह तस्यैकाधिकरणकत्वविरहान्न समासः । ततश्च मुक्ता न भवतीत्यर्थो विवक्षितः ।

---

१. तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ……गौ० पाठः ।

२. जन्मनोऽलक्षणं वा………गौ० पाठः ।

यथा--

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥२६७॥
(वि० उ० ४।७)

इत्यत्र न। त्वमुक्तताऽनुवादेनान्यदत्र किञ्चिद् विहितम् ।

यथा--

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २६८ ॥
(र० वं० २।२२)

तदुक्तम्—

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

अब्राह्मण इत्यादावुत्तरपदसम्बन्धिनो नञः समासे ब्राह्मणप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्प्रतिपत्तादभावस्य विशेषणत्वेन विधेयत्वाप्रतिपत्तिः ।

तदुक्तम्—

प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति ।

निषेधप्राधान्ये समासाभावं दृष्टान्तयति—यथेति । सन्नद्धः कवची । दृप्तनिशाचरो न भवतीति गम्यमानभवतिक्रियान्वयिनो नञो न समासः । एवमुत्तरेष्वपि ।

ननु अमुक्तत्वमत्रानुवाद्यमत्रस्तत्वादिवदित्याह – न चेति । तत्राह—गोपनादिवदत्र विधेयान्तराभावाद् विधेयत्वमेवेति भावः । क्वचित्तु समासेऽप्यभावस्य प्राधान्यावभासः । यथा 'अलवणभोजी, अश्राद्धभोजी' इत्यादौ । अनयोरश्राद्धालवणपदोपपदाद् भुजेर्व्रताभीक्ष्ण्ययोश्चेति विहितेन णिनिना श्राद्धं लवणञ्च न भुक्तमिति श्राद्धलवणभोजनाभावव्रताभिधानात् ।

इत्यत्रात्रस्तताऽनुवादेनात्मनो गोपनादि ।

विरुद्धमतिकृद् यथा—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ।।२६२।।

अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीतिः ।

न च श्राद्धलवणोपपदभुज्युत्तरविहितेन णिनिना व्रताभिधानम्, येन श्राद्धभोजिलवणभोजिपदाभ्यां नञः समासः । श्राद्धलवणेतरभोजनस्य रागपरिप्राप्ततया तद्व्रतस्य तद्भोजननिषेधे पर्यवसानमित्यभावप्राधान्यं शाकाहारादिव्रत इवेति । एवमसूर्यम्पश्या राजदारा इत्यत्र राजदाराणामेवं गोपनं यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यभावप्राधान्यभानम् । सूर्येतरदर्शित्वे च गोपनं न स्यात् । गोपन एव महाकविप्रयोगदर्शनात्[१] । अत एव दृशिना सह सम्बद्धस्य नञः सूर्येण सह समासो गमकत्वादित्युक्तम् । गमकत्वाद् दृशिसम्बन्धेनैव नञो गोपनस्य बोधकत्वादित्यर्थः । अभिधानादत्र समासः । गोपनातिशयप्रतीतिरिति तत्त्वम् ।

प्रकृतार्थधीप्रतिबन्धकीभूताप्रकृतार्थधीजनकं विरुद्धमतिकृत् । तेन विरुद्धस्य मतिः, विरुद्धा मतिरिति सामासे नास्था । अनुचितार्थाश्लीलयोरर्थानां परस्पराप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकता । अमतपरार्थे तु द्वयोरपि प्रकृतत्वम्, निहतार्थे तु विलम्बेन प्रतीतिरिति भेदः ।

सुधाकरेत्यादि । विशारदं श्रेष्ठम् । अत्रेति । कार्यस्याभावोऽकार्यम्, तेन मित्रमकृत्रिममित्रमित्यव्ययीभावेन लक्षणानुसन्धानस्य विलम्बेन तदपेक्षया शक्तिलक्षणयोरन्यतराभावात् कर्मधारयेण झटिति कुकर्मप्रतीतिरित्याह- अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीतिरिति । अत्रोपश्लोकनेन विरोधिनः कुकर्ममित्रत्वप्रतीतिः । समासावयवस्य नञोऽनिन्दार्थत्वम् । तदुक्तम्—

तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता ।
अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षड् प्रकीर्तिताः ।। इति ।

---

१. प्रयोगादिति गौ० च० पु० पाठः ।
२. विरुद्धा वा मतिरिति च० पु० पाठः ।

यथा वा—

चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः ।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥२७०॥

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् । तथा—

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मन-
स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद् भवानीपतेः ।
तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद् विश्वस्य दत्तोत्सवः ।
स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥२७१॥
(म० वी० च० २।२८)

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।

यथा वा—

गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।
सविधे निरहङ्कारः पायाद् वः सोऽम्बिकारमणः ॥२७२॥

प्रपञ्चयति—यथा वेति । गलग्रहो रोगविशेषः । तत्र च समुदायशक्तिः । आलिङ्गने च योगः । समुदायशक्तेर्बलवत्त्वेन रोगस्यैव प्रतीतिरिति विरुद्धस्य मतिः ।

न च रूढिबाधेऽवयवशक्त्या परिरम्भप्रतीतौ निहतार्थत्वं स्यादिति वाच्यम्, विलम्बेनापि गलग्रहपदात्तदप्रतीतेः, रूढ्या योगस्य प्रतिबन्धात् । शोणितादौ (१४६ श्लो०) त्वर्थद्वयस्य रूढिसाम्येऽपि भूरिप्रयोगादप्रकृतार्थस्य द्राक् प्रतीतिरिति ।

न त्रस्तमित्यादि । भवानीपतिशब्द इत्यादि । भवस्य पत्नी भवानी, तस्याः पतिरिति भवस्याप्रतीतिः । न खलु देवदत्तस्य भार्यायाः पतिरयमित्युक्ते देवदत्तः प्रतीयते, किन्तूपपतिरेवेत्याह—पत्यन्तर इत्यादि । आराध्यायाः परदेवताया एवं प्रतीतिरातङ्काधर्मदायिनीति मतिर्विरुद्धा ।

दृष्टान्तमाह—यथा वेति । गोरपीति । सिंह भक्ष्यत्वेनात्यन्तनिकृष्ट-

अत्र 'अम्बिकारमण' इति विरुद्धां धियमुत्पादयति ।

श्रुतिकटु समासगतं यथा—

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।
बर्हिनिर्ह्रादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः ।।१७३।। (राः?)

एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ।।५२।।

केचन, न पुनः सर्वे । क्रमेणोदाहरणानि—

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
पितॄनपारीत् सममंस्त बन्धून् ।

स्यापि । सः प्रसिद्धमहिमा । गिरिसुतेति । गिरौ सिंहप्रचारेण विशेषोत्कृष्टत्वसूचनम् ।

अत्राम्बिकेत्यादि पार्वत्याः शक्तिरूपत्वेन जगज्जनकतयाम्बिकापदस्य मातृत्वेनैव शक्तिः । तदुक्तं नरसिंहपुराणे "शक्तित्वाल्लोकमातृत्वादम्बिकेति भविष्यति" इति । ततश्च शिवे स्वजनकस्त्रीरमणत्वप्रतीतिरिति विरुद्धा मतिः, तदाह—विरुद्धां धियमिति ।

पददोषानेव वाक्येऽतिदिशति । अपास्येति । एकान्वयबोधकानेकपदगतत्वेन हि वाक्यदोषता । व्याकरणसंस्कारस्य पद एवेति तत्प्रच्यवस्यापि तत्रैवेति च्युतसंस्कृतेर्न वाक्ये सम्भवः । एवञ्च स्वातन्त्र्येण शक्यार्थोऽनुपस्थापकानामसमर्थानां निरर्थकानामपि चादिपदानां सुतरां न वाक्यत्वमिति न तयोरपि वाक्यगामितेति तेषां पर्युदासः ।

न च "गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" इत्यत्र च्युतसंस्कृतेर्वाक्यगामित्वम् । आङो हनः स्वाङ्गकर्मकस्यात्मनेपदविधानेन पराङ्गकर्मकेऽत्र नियमोल्लङ्घनस्य 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्युभयपदाश्रयणेनेति वाच्यम्, हंत्यात्मनेपदयोरेवानुशासनोल्लङ्घनात् । प्रकृतिप्रत्यययोरेव नियमोल्लेखात् प्रकारान्तरेण पराङ्गकर्मत्वात्तात्पर्यग्रहेऽपि दोषानुवृत्तेः, न पुनः सर्वं इत्यसंभवात् ।

सोध्यैष्टेत्यादि । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणि षड्वर्गाः ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ
समूलघातं न्यवधीदरींश्च ।।१७४।।
(भ० का० १।२)

स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम् ।
अनेडमूकताऽऽद्यैश्च द्यतु दोषैरसम्मतान् ।।१७५।।

अत्र दुश्च्यवन इन्द्रः, अनेडमूको मूकवधिरः ।

सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाऽधिपतेः ।
अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप श्लोकः ।।१७६।।

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गाब्धिभूचन्द्रयशःपर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत् पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो ।
शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथाऽपि त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ।।१७७।।

नन्वाख्यातवाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वेन प्रत्येकश्रुतिकटुत्वेन कथं वाक्यदोषतेत्यत्र टीकाकृतः—व्यजेष्ट षड्वर्गमित्यत्रैव दोष एकान्वयबोधकः, पदयोर्द्वयोरपि सत्त्वात्; तत्प्रसङ्गेन सर्वपद्याभिधानमित्याहुः । वस्तुतस्तु चकारप्रतिपादितसमुच्चयापेक्षया एकवाक्यत्वे वाक्यगामित्वानपायात् ।

न चैवं 'यस्य मित्राणि मित्राणि' इत्यादावर्थान्तरसंक्रमितध्वनीनां पदप्रकाश्यता न स्यात्, चकारेण तत्रापि साहित्यप्रतिपादनादिति वाच्यम् चकारेण पदार्थानां परस्परसाहित्यावगतौ ध्वनीनां पदमूलकत्वाक्षतेरिति ।

अप्रयुक्तमुदाहरति--स रात्विति । रातु ददातु । द्यतु खण्डयतु । असम्मतान् वैरिणः । दुश्च्यवनपदमिन्द्रे अनेडमूकपदं मूकवधिरे पठितमपि कविभिरप्रयुक्तम् ।

निहतार्थमाह—सायकः शरः खड्गश्च । मकरध्वजः समुद्रः कामश्च । क्षमा धरणी कान्तिश्च । अब्जश्चन्द्रोऽब्जं कमलं च । श्लोको यशः पद्यश्च ।

अनुचितार्थमाह—कुविन्देति । कुं पृथिवीं विन्दत इति राजा, जातिविशेषस्तन्तुवायश्च । पटयसि पटुं पटं करोषि च । गुणग्रामो विद्यादानदयादयः सूत्रसमूहश्च । नग्नाः स्तावका विवसनाश्च । आच्छादनमावरणं वासश्च ।

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्नुपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ।

प्राभ्रभाड्विष्णुधामाप्यविषमाश्वः करोत्ययम् ।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥१७८॥

अत्र प्राभ्रभ्राड्-विष्णुधाम-विषमाश्व-निद्रा-पर्णशब्दाः प्रकृष्टजलद-गगन-सप्ताश्व-सङ्कोच-दलानामवाचकाः ।

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।
तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ ॥१७९॥

अत्रापि तथापीत्यनेन तन्तुवायत्वारोपात्तिरस्कारव्यक्तिः ।

न चात्र कुविन्दपदात् प्रथमं रूढ्या जातिविशेषावगमः, अनन्तरं योगार्थस्योपस्थितिरनुभवश्चेति निहतार्थमिति वाच्यम्, अत्र प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्द्वयोरप्यर्थयोर्विवक्षितत्वात् तत्र प्रकृतस्यैव विवक्षितत्वात् । यत्र प्रकरणवशादाशु यौगिकप्रतीतिः, यथा 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र । अत्र हि वाजिपदाद्योगेन विश्वदेवप्रतीतियोगः ।

वाजिनामामिक्षया योगाद् विश्वदेवा हि वाजिनः ।
प्रकृतांस्तान् वदेच्छ्रुत्या वाजिशब्दो हि यौगिकः ॥

इत्यत्र श्रुत्या श्रवणमात्रेण वदेद् बोधयेत् । मैवम्, तदा शोणितपदे निहतार्थत्वाप्रसंगात् । प्रकरणेन यौगिकोपस्थितेः । वस्तुतस्तु 'जलदभुजगजे'-त्यादौ गरलस्यैवात्र प्रकृतस्य जातिविशेषस्य व्यङ्ग्यत्वात् ।

अवाचकमाह—प्राभ्रे ति ।

अत्र प्राभ्रविष्णुधामविषमाश्वसहस्रपर्णपदानां सजलनिर्जलमेघगगनभूतलपातालस्थानत्रयायुग्मसंख्यावच्छिन्नघोटकपत्रसहस्रवद्वाचकानां सजलमेघगगनसप्ताश्वपद्मरूपविशेषपरत्वादवाचकत्वम् ।

ननु निद्रासंकोचयोः सामान्यविशेषत्वविरहात् कथमवाचकत्वमिति चेत्, न, तत्र सामान्यविशेषनियमाभावात् । विवक्षितान्वयप्रकारीभूतधर्मस्य वृत्त्यनवच्छेदकत्व एव तत्त्वाद् निद्रापदादाक्षेपेण संकोचावगमात् । गुरुमते चानुमितस्याप्यर्थस्य शाब्दान्वयप्रवेशात् ।

क्रमेणाश्लीलत्रयमुदाहरति—भूपतेरित्यादि । उपसर्पन्ती समीप-

अत्रोपसर्पण-प्रहरण-मोहन-शब्दा व्रीडाव्यञ्जकत्वादश्लीलाः ।

तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥१८०॥

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

पितृवसतिमहं व्रजामि तां
सह परिवारजनेन यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये
हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥ १८१ ॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विराजते ॥ १८२ ॥

अत्र सुरादिशब्दाः किं देव-सेना-शर-विभूत्यर्थाः, किं मदिराऽऽद्यर्था इति सन्देहः ।

मागच्छन्ती रतोद्यता च । कम्पना सेना वेपथुमती च । वामं विरुद्धं भीषणं सुदरं च । प्रहरणं मारणं कामशास्त्रप्रसिद्धस्त्रीपुंसजघनद्वयताडनं च । मोहनं विपक्षसंमोहः सुरतञ्च ।

तेऽन्यैरित्यादि । प्रवर्त्तनं कृतिः पुरीषोत्सर्गश्च ।

पितृवसतिमिति । पितुर्गृहं श्मशानञ्च । पावकं शुद्धिहेतुर्वह्निश्च ।

ननु पावकशब्दस्य कथममङ्गलार्थत्वम्, वह्नेरतथात्वादिति चेत्, न; यत्रेत्यनेन श्मशानाकृष्ट्या तत्संबन्धिवह्नेश्चिताग्नित्वप्रतीतेः । यथैषां व्रीडादिव्यञ्जकत्वम्, तथा प्रतिपादितमेव पददोषप्रस्तावे ।

सन्दिग्धमाह—सुरालयेत्यादि । सुरालयो देवगृहं मदिरागृहं च । कम्पना सेना कम्पजं वेपथुश्च । मार्गणो बाणो मार्गणं याचनं च । भूतिः संपत्तिर्भस्म च ।

अत्र प्रकरणाद्यभावात् स्तुतिर्निन्दा वेति सन्देहः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ।।१८३।।

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ।। १८४ ।।

अत्र गल्लादयः शब्दा ग्राम्याः ।

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।
निष्कम्पा रचिता नेत्रद्वन्द्वं बोधय साम्प्रतम् ।।१८५।।

अत्राम्बररत्नपादैः क्षततमा अचला भूः कृता, नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नेयार्थता ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ।। १८६ ।।

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे क्लिष्टत्वम् ।

अप्रतीतमाह—तस्याधीत्यदि । अधिमात्रोपायः प्रकृष्टसाधनसामग्रीकः । प्रकृष्ट-मृदु-मध्योपाया इति त्रिधा हि योगिनः । एवं सरभसोद्यमशालित्वं तीव्रसंवेगित्वं तीव्र-मृदु-मध्य-संवेगित्वं चेति त्रैविध्यम् । तत्राधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगस्य शेषद्वयापेक्षया प्रत्यासन्नतरः समाधिलाभः । समाधिप्रयोजनं च तपोविद्याब्रह्मचर्यादिसम्पन्नः स्थिरकालनैरन्तर्यज्ञानाभ्यासः । संस्कारदार्ढ्यदायी दृढभूमिः ।

ग्राम्यमाह—ताम्बूलेत्यादि । गल्लादयो गण्डादिषु विदग्धेन न प्रयुज्यन्ते ।

नेयार्थमाह—वस्त्रेत्यादि । अत्र वस्त्रपदेनाम्बरपदं वैदूर्येण मणिः चरणेन च पादः । सत्त्वरजःपरपदेन तमःपदम् । निष्कम्पेत्यनेनाचलत्वं लक्ष्यते । रूढिप्रयोजनाभावाच्च नेयार्थता ।

क्लिष्टमाह-धम्मिल्लस्येत्यादि । अत्रासत्तिज्ञानविलम्बादन्वयबोधविलम्ब इति प्रागुक्तमेव ।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटान् जीवत्यहो रावणः ।
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥१८७॥

अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यम्। उच्छूनत्वमात्रं चानुवाद्यम्, न वृथात्वविशेषितम्। अत्र तु शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषः, न वाक्यार्थस्य ।

विधेयाविमर्शमाह—न्यक्कार इत्यादि। अयमरिसम्बन्धः। अत्र न्यक्कारत्वं विधीयते। तत्रानूद्यविधेययोः[१] पौर्वापर्योपादानेनैव तथा प्रतिपत्तिः। तदुक्तम्—

यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यनूद्यता ।
तच्छब्दयोग औत्तर्यं साध्यत्वं च विधेयता ॥ इति ।

अनूद्यविधेयभावः संसर्गो विशेष्यविशेषणभाव इवापदार्थोऽपि वाक्यार्थप्रतीतौ भासते। उच्छूनत्वमात्रं चेति। अयं तु समासगतत्वेन पददोष एव प्रसङ्गादुक्तः, न वाक्यदोषः, मिथ्यामहिमत्ववदिति टीकाकृतः[२] प्रलपन्ति, तन्न, वाक्यदोषप्रकरणे पददोषाभिधानानौचित्यात्। न चागत्या तथेति वाच्यम्, गतेः कल्पयिष्यमाणत्वात्। तथाहि वृथोच्छूनैरेभिर्भुजैः किमिति किमर्थस्य वृथात्वस्य विधेयत्वं विवक्षितम्। न च तथा प्रतीतिः। वृथात्वस्य वृथापदेनानूदितत्वात्, अनूद्यत्वप्रतीतेर्विधेयत्वप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वात्। उच्छूनैर्भुजैः किमित्यभिधानेनैवानूद्यत्वविधेयत्वप्रतिपत्तेः। न चैवं पौनरुक्त्यमेव, उपधेयसङ्करस्यादूषकत्वात्। अथ किमित्यनेन भुजानामेव वृथात्वम्।[३] 'वृथा'पदेनोच्छूनत्वस्येति—विषयभेदात् किमर्थस्य विधेयत्वप्रतीतिरेवेति चेन्न, विशिष्टविधेर्विशेषणविशेष्योभयपर्यवसन्नत्वेनोच्छूनत्वेऽपि वृथात्वस्य

---

१. विधेयपौर्वापर्योपा' च० पु० पाठः ।
२. दीपिकाकृतः—ङ० पु० पाठः।
३. क० पु० वृथात्वमिति गलितम् ।

यथा वा—

अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं दृशो-
र्भ्रुवोररालान्तविलासि वेल्लनम् ।
विसारि रोमाञ्चनकञ्चुकं तनो-
स्तनोति योऽसौ सुभगे समागतः ॥१८८॥

अत्र 'योऽसा'विति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षित-मनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत् । तथाहि—प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थ-विषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । क्रमेणोदाहरणम्—

विवक्षितत्वात् । अथवा विलुण्ठनेन हेतुना भुजोच्छूनत्वमेव स्यान्न तु तद्वृथात्वमिति वृथाकिम्पदयोरेव भुजवैयर्थ्ये तात्पर्यमिति न विषयभेद-प्रसङ्गः । 'वृथोच्छूनैः किम्' इति पदद्वयावलम्बनाद्वाक्यदोषता । तदाह 'न वृथात्वविशेषितम्' इति । वृथात्वविशेषणाभावे निःप्रत्यूहं विधेयत्वप्रतीति-रित्युक्तमेवेति ग्रन्थरहस्यम् ।

यदप्युच्छूनत्वमात्रमित्यादिना प्रसङ्गेनानुवादायुक्तत्वमुपन्यस्तमिति[१] मिश्रमतम्, तदसत्; चकारादेकदोषसमन्वयसाहित्यावगमात्; प्रकृतदोष-समन्वये सम्भवति प्रसंगाभिधानानौचित्यात् ।

नन्वनूद्यविधेयभावानुपपत्तिरर्थयोरेवेति कथं वाक्यदोषतेत्याह—शब्द-रचनेत्यादि । रचनाया वाक्यधर्मत्वेन तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् तद्दोष-तैवेति भावः ।

प्रपञ्चयति—यथा वेति । कञ्चुकमिति । सर्वाङ्गव्यापाराद् विसारि चिरस्थायि ।

अत्र हि यस्तरङ्गितादिकं तनोति असौ समागत इत्यनूद्य विधेयभाव-विवक्षा । न च तथा प्रतिपत्तिः । यच्छब्दसामानाधिकरण्येनोपात्ता अदसादयः प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकाः । तदाह—अनूद्यमात्रप्रतीतिकृदिति ।

ननु यत्तदोरेकोपादानेऽपि निराकाङ्क्षप्रतीतिः स्यादेवेत्यत्रापि केवलं यत्पदात्तथाऽस्त्वित्याह—तथा हीत्यादि । यत्तदोः परस्परनैरपेक्ष्यमसार्वत्रिक-मित्याह प्रक्रान्तेत्यादि । प्रक्रान्तः पूर्वप्रतीतिविषयः ।

---

१. नानुवाद्युक्तत्वमुपन्यस्तमिति क० पु० पाठः ।

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥१८९॥
(रघु० १६।४७)

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥
(कु० स०)

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥१९०॥

अयमर्थः—प्रसिद्धानुभूतार्थादन्यत्र सर्वत्रैव तदः प्रक्रान्तपरामर्शकत्वम् । तदपि द्विविम्—क्वचिद्विधेयतया विवक्षितस्य, क्वचित् केवलस्य । तत्राद्ये यदुपादानमावश्यम्, तेन विना तदो विधेयत्वाबोधनात्, व्युत्पत्तिमर्यादाया-स्तथात्वात् । यथा 'यदुवाच न तन्मिथ्या' इति ।

द्वितीये तूदाहरति—कातर्येति । केवला नीतिः कातर्यमित्यन्वयः । शौर्येऽपि केवलत्वसम्बन्धः, तदैव समेतत्वस्योभयव्यतिरेकप्रतीतेः ।

सोऽतिथिर्नाम नृपतिः । अत्र 'यत्' उपादानं विनाऽपि पूर्वपूर्ववर्णनया प्रकृतस्यातिथेः 'तत्' पदेन परामर्शाद् न यत्पदापेक्षा ।

द्वयमिति । सा प्रसिद्धा ।

उत्कम्पिनीति । ते मदनुभूतशोभाविशेषे । अत्र क्रूरेण मत्सरेण । मत्सर-सम्बन्धात् तदक्षमेण सूर्यवद् दाहकत्वेनैव[1] जात्या दारुणता । तल्लावण्यातिशय-दार्शन-जनितजाड्येन दाहक्रियानिष्पत्तिरेव कथमित्याह— न वीक्षितासि ।

---

१. सर्वदाहकत्वेनैव गौ० पा० ।

यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्य-गतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते । यथा—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ।।१९१।।

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः । यथा ह्यत्रैव श्लोक आद्यद्वितीयपादयोर्व्यत्यासे । द्वयोरुपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् ।

अनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् क्वचिद् द्वयमपि गम्यते ।

यथा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।

तत्र हेतुर्धर्माऽन्धितेनेति । अनयोः प्रसिद्धयनुभवैकगोचरत्वपरयोस्तदोर्विधेय-त्वाप्रतिपादनान्न यदुपादानापेक्षेति भावः ।

यच्छब्दस्त्विति । उत्तरवाक्यार्थगतत्वेन तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वेन । वाक्यगतत्वेनेति सुगमः पाठः । तच्छब्दोपादानं नापेक्षते—अनूद्यत्वाविवक्षया बुद्धिस्थमात्रबोधकत्वात् । अनूद्यस्यैव विधेयसाकाङ्क्षत्वात् ।

पुष्करैः साधु कृतम्, अभिरामताधिके चन्द्रमसि सति यन्मीलितम् । जयिनीति मत्वर्थीयो नित्ययोगे । पदान्तरेऽप्युत्तरवाक्यगतस्य यदः स्वातन्त्र्यम् । यथा 'यं सर्वशैला' इत्यादौ ।

उत्तरवाक्यगतत्वमित्यनूद्यत्वपरत्वाभावोपलक्षणमित्याह—प्रागिति । साका-ङ्क्षः, अनूद्यत्वप्रत्ययनैयत्यात् ।

ननु धूमवान् वह्निमानित्यत्र यत्तदोरनुपादानेऽपि निराकांक्षप्रतिपत्त्या द्वयोरुपादानं निरर्थकमित्याह—द्वयोरित्यादि । 'स फाल्गुनो यस्य करे धनुर्लता' इत्यत्रानूद्यविधेययोरुत्तरपूर्वभावेऽपि यत्तद्भ्यामेवानूद्यविधेयताप्रतिपत्ति-रित्यत्र पौर्वापर्येणेत्युभयोपादानसार्थक्यम् । न तु पौर्वापर्यादिविरहे यत्तद्भ्या-मनूद्यविधेयभावावगम इति ।

ये नामेत्यादिलक्ष्ये व्यभिचारीत्याह—अनुपादान इत्यादि । सामर्थ्यात् पदद्वया-

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥१९२॥
(मा० मा० २।७)

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति। एवञ्च तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् ।

न चासाविति तच्छब्दार्थमाह—

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः
प्रसन्नताराऽधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो
वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥ १९३ ॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः ।

क्षेपकत्वात् । ये नामेत्यादि । इह प्रकरणे[१] न केवलं कुर्वन्ति प्रथयन्ति विस्तारयन्ति । उत्पत्स्यते भविष्यति । अस्ति वर्त्तमानः । इयत्कालानुत्पन्नस्योत्पत्तिः कथमित्याह—कालो ह्ययमित्यादि । यदि वर्त्तमानस्तत् कथं न दृश्यत इत्याह—विपुलेत्यादि । पृथिव्या विस्तीर्णत्वेन यत्किञ्चिद् देशेऽस्तीत्यर्थः । उत्पत्स्यत इत्यादि । येऽवज्ञां विस्तारयन्ति तान् प्रति नैष यत्न इत्यस्य स्वोत्थापितप्रतीत्याकाङ्क्षाद्वारा यत्तदाक्षेपकत्वमिति पूर्ववाक्यादेव यत्तदोराक्षेपः, शब्दाकाङ्क्षायाः शब्देनैव पूरणात् । अतोऽध्याहृतयत्तत्पदाभ्यामेवोद्देश्यविधेयताऽवगमः ।

प्रकृते सङ्गमयति—अत्रेति । साकाङ्क्षत्वं यच्छब्दस्येत्यर्थः ।

ननु तददसोः प्रकृतवाचित्वेन तुल्यतयाऽदसैव तदर्थप्रतीतिरस्त्वित्याह—न चेति ।

तदर्थानभिधाने हेतुमाह—असाविति । केसरं किञ्जल्कं केसरो ग्रीवा रोम च । तारापतिश्चन्द्रः सुग्रीवश्च । वियुक्ता विरहिणी रामा नारी वियुक्तो रामो दाशरथिश्च । तदर्थाभिधाने यदर्थसाकाङ्क्षतया निराकाङ्क्ष्यप्रतीतिर्न स्यात् ।

---

१. मालतीमाधवाभ्यां प्रकरणभेद एव ।

प्रतीतौ वा——

करवालकरालदोःसहायो
युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये
विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥१९४॥

अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं भवेत् ।

अथ——

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।
स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥१९५॥

इतीदंशब्दवददःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्त इत्युच्यते, तर्ह्यत्रैव वाक्यान्तर उपादानमर्हति, न तत्रैव। यच्छब्दस्य हि निकटे स्थितः प्रसिद्धिं परामृशति । यथा——

अथ प्रकृतवाचिनस्तदःसमानार्थत्वेन नो यदपेक्षेत्याह—प्रतीतौ चेति । प्रकृतवाचित्वेनैव समानार्थत्वम्, नान्यथेत्यर्थः । विजयनामाऽर्जुनः पाण्डवः । स कर्णः । कृतं कृतं स्यात्, यत्कृतं तत् कृतमेव पाण्डवानां राज्यत्याजनादिकं कृतं तत्तथैव स्यात् । अन्यस्य सैनापत्ये तं विजित्य पाण्डवानां राज्यादिलाभात् कृतस्यानिर्वाह इत्यर्थः ।

अत्रादःशब्देन तदर्थप्रतीतौ तदन्तरस्यानर्थक्यमित्याह—स इत्यस्येत्यादि । न च तथा पौनरुक्त्याप्रतीतेः ।

अथेति । विकल्पोऽन्यसम्बन्धः । अविकल्पमभेदेन तच्छब्दार्थविधेयरूपम् ।

निकटे स्थितः समानलिङ्गविभक्तिकतया एकवाक्योपात्तः । तेन "विभाति मृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम् । धनं यस्य स ते पुत्र" इत्यादौ लिङ्गविभक्तिभेदाद् विधेयत्वावगमः ।

एवं विच्छेदेऽपि तथा, यथा "परदारापहर्त्ता यः स स्वर्गं नाभिगच्छति" इत्यत्र यत्या विच्छेदात् ।

किञ्च, एकत्र विधेयत्वबोधकस्य नान्यत्र प्रसिद्धिपरामर्शकता । यथा "न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्" (कुमार० ५।८३) इत्यत्र हि स इत्यस्य पूर्वं यत्पदार्थे विधेयत्वावगम[1]स्योत्तरत्रापि

---

१. अवगमस्योत्तरत्रापीति च० पु० पाठः ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥१९६॥
(वेणी सं० ५।५३)

इत्यत्र तच्छब्दः ।

ननु कथम्—

कल्याणानां त्वमिह महतामीशिषे त्वं विधत्से
पुण्यां लक्ष्मीमथ मयि दृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद् यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन् भूयसे मङ्गलाय ॥१९७॥
(मा० मा० ११४)

अत्र हि यद् यदित्युक्त्वा तन्म इत्युक्तम् । उच्यते—यद् यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिप्तं तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते । तथा—

तथेति न प्रसिद्धिपरामर्शकता। अत एव तदनन्तरानुपादानेऽपि निराकाङ्क्षप्रतीतिरिति ।

यत्तत्प्रसिद्धम् । अनेन राज्ञा ।

ननूक्तविषयादन्यत्र यत्तत्पदयोः परस्परसाकाङ्क्षत्वं वक्ष्यमाणलक्ष्ये व्यभिचारीत्याह—कल्याणानामित्यादि। कल्याणजनकत्वात् तत्त्वोपचारः। विश्वस्मिन् मूर्त्तिर्यस्य धुर्यां भृत्यभारक्षमां धेहि, न तु देहि । यद्यन्महापातकानुपातकादिभेदानेकविधम् । जगन्नाथत्वेन मय्यप्युचितः प्रसादः । नम्रे प्रणते, तेन प्रणतभृत्ये प्रसादावश्यकता । भद्रं भद्रमुचितोचितम् ।

अत्रेति । अनेकयच्छब्दैकतच्छब्दयोरित्यर्थः । येन केनचिदित्यादि । वीप्सया तथैव प्रतिपत्तेः । तच्छब्देनैकेनेत्यर्थः । तदः प्रकृतवाचित्वेन यावत् तदुपस्थापितबोधनात्। यत्र विशेषो विवक्षितस्तत्र तत्पदेऽपि वीप्सा। यथा—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ (रघु० ६।६७)

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव । (माघ० ३।२६) इत्यादौ यत्क्रमेण त्यागस्तत्क्रमेण मालिन्यमित्यादि विशेषप्रतीतिः ।

लक्ष्यान्तरमाह—तथेत्यादि ।

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ।।१९८।।

अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यम्, न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः । एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्त्तयः ।
विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ।।१९९।।

किं लोभेनेत्यादि । लक्ष्यस्य विमर्शोऽयम् । स इति विनयार्जवगुरुभक्त्यादिभिः प्रसिद्धः । मात्रा मातृद्वाराऽनुचितकारितया गौरवपरीहारेण भरतेति नामकीर्तनम् । अनुचितकारित्वाभावविमर्शे तु गुरुशब्दप्रयोगः ।

आर्यस्य तातस्येत्यादि । अनुज आर्यस्य, कलत्रं तातस्येत्यभिधाने षष्ठ्या स्वातन्त्र्येण सम्बन्धावगमात् । समासेऽपि सम्बन्धप्रतीतिरस्त्येवेत्याह— न त्विति । गुणीभाव इति समासे युक्तार्थत्वेन विशेषणभावनैयत्यात् ।

समासगतत्वेन पददोषतया सिंहगुहावलोकनन्यायेन पददोषस्य वाक्यदोषान्तर्निवेश इत्यभिधानमसत् वाक्यदोषत्वस्यैव सम्भवात् । तथाहि— अनुजे आर्यसम्बन्धं विधायानौचित्यकारित्वाभावो विधीयते । यत्रार्यसम्बन्धस्तत्र नानौचित्यमिति विहितविधेयत्वं विवक्षितम्, सम्बन्धस्य गुणीभावेन न तत्प्रतीतिः । आर्येत्यादि–मिथ्येत्याद्यनेकपदालम्बनाद् वाक्यदोषता । 'आर्यस्ये'त्यादि–'तातस्ये'त्यादिपदद्वयनिष्ठत्वेन वाक्यदोषत्वं ब्रुवाणो मूढ एव; मात्रानुचितं न कृतम्, तातसम्बन्धात्; गुरुणाऽपि न कृतमार्यसम्बन्धदिति पृथगन्वयेनैकवाक्यताविरहात् । एवमिति । समासान्तरे वाक्यगतत्वेनेत्यर्थः ।

विरुद्धमतिकारित्वमाह—श्रितेत्यादि । क्षमा क्षान्तिर्भूमिश्च । रक्ताऽनुरक्ता मत्वर्थीयात्प्रत्ययेन[१] रुधिरवती च । भूस्तत्स्थो जनो भूमिश्च । शिवं कल्याणं शिवा शृगाली च । विग्रहो युद्धं शरीरं च । असुखं दुःखम् । असवः प्राणाः खमिन्द्रियं च ।

---

१. आत्प्रत्ययेन कातन्त्रानुसारेण पाणिनिमते अर्श आदित्वादच् प्रत्ययः ।

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासत इति विवक्षिते हता इति विरुद्धार्थप्रतीतिः ।

पदैकदेशे यथासम्भवम्—

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्
परिणतिविरसत्वात् सङ्गमेन प्रियायाः ।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥२००॥
(विल्हणच० ५८)

अत्र 'त्वात्' इति ।

अत्र पृथक्सिद्धयोरागन्तुकसम्बन्धाश्रयणम्, तस्य क्षान्तौ गुणविशेषे बाधात्, तथा रक्तत्वस्य रुधिरत्वस्य भूस्थजने बाधात् । एवमालिङ्गन-कर्तृत्वस्य शिवे शुभादृष्टे क्षपणस्य नोदनस्य च युद्धे बाधात् लक्षणातः प्रागेव झटिति धरणाद्युपस्थित्योपश्लोक्यमानस्यानुचितशुभविरोध्यशुभ-प्रतिपादनया विरुद्धमतिकारिता ।

न चामङ्गलप्रतीत्याऽश्लीलत्वमेवेति वाच्यम्, उपाध्यसंकरत्वेन दोष-द्वयेऽप्यक्षतेः । एतेन[1]

तव कण्ठासृजा सिक्ता करवाललता द्विषाम् ।
प्रसूते समरारण्ये यशःकुसुमसञ्चयम् ॥

इत्यत्र सन्निधिदोषात् तव कण्ठासृक्प्रतीत्या विरुद्धमतिकारिता ।

पदैकदेशे श्रुतिकटुत्वमाह—अलमित्यादि ।

अत्र विरोधिनं शान्तमुपमर्द्य स्वविश्रान्तस्य शृङ्गारस्यात्यन्तमधुरत्वेन क्षुद्रापचारस्याप्यसहतया पदैकदेशश्रुतिकटोरप्यपकर्षकतेत्याह—अत्र त्वादिति। चपलत्वादित्यादिपदैकदेशस्थमित्यर्थः ।

---

१. एवञ्च तवेत्यादि गौ० पा० ।

यथा वा—

तद्गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ।। २०१ ।।
(कुमार० ३।१८)

अत्र द्धयै द्धयै इति च श्रुतिकटु ।

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ।। २०२ ।।
(कुमार० १।४)

अत्र 'मत्ता' शब्दः क्षीबार्थे निहतार्थः ।

आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दृशाम् ।
सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरुङ्गेक्षणा ।। २०३ ।।

यथा वेति । गच्छेत्यमङ्गलसूचनम् । देवकार्यम्, न त्वात्मानः ।

धातुमत्तामिति । मतुबुत्तरतल्प्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानं तदपेक्षया क्षीबार्थः प्रसिद्धः ।

च्युतसंस्कृतेरनुशासनोल्लङ्घनस्य प्रकृतिप्रत्ययोभयगामित्वम्, न त्वेकैकत्र, एकैकस्याननुशासनात् । तेन तस्य न पदावयवसम्भवः । एवमेकदेशिना प्रयुक्तत्वमपि, पदावयवस्याम्नातत्वविरहात् । नासमर्थत्वमपि, क्वचिदप्यर्थेऽवयवस्य पाठविरहात् । नानुचितार्थत्वमपि, निन्दितारोपेणैव तिरस्कारप्रतीतेः । पदार्थस्यैवारोप्यमाणत्वात् ।

आदावित्यादि ।

अत्र 'दृशाम्' इति बहुवचनं निरर्थकम्, कुरङ्गेक्षणाया एकस्या एवोपादानात्। न च "असंवलितैः प्रेमार्द्रार्द्रैः" (अ० श०) इत्यादिव्यापारभेदाद् वाच्यं बहुत्वम्, व्यापाराणामनुपादानात्।

न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते, 'कुरुत' इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकं प्रधानक्रियाफलस्य कर्त्रसम्बन्धे कर्त्रभिप्रायक्रियाफलस्याभावात्।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः।
अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥२०५॥
(बालराम० १।३७)

अनर्थकमिति। बहुत्वासम्भवात् हेतुमाह—एकस्या इति।

ननु दृक्शब्दाद् द्विवचनोपादानेऽपि वृत्तपूरणसम्भवे कथं बहुवचनस्य तदर्थकता? मैवम्, तत्र द्विवचने तद्विशेषणस्यापि सन्तापितेत्यस्य तदुपादाने वृत्तभङ्गप्रसङ्गाद्विशेष्यबहुवचनाधीनमेव विशेषणगतबहुवचनमिति विशिष्य तदुपादानम्।

ननु दृशेर्भावक्विपा व्यापाराभिधानम्, व्यापाराश्च बहव इत्याह—न चेत्यादि। अञ्जनलेपादीनां क्रियायामसम्भवात्। न च 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनुशासनोल्लङ्घनादसाधुता, बाह्याध्यात्मिकभावेनैव गोलकेन्द्रिय[१]-बहुत्वापेक्षया तदुपपत्तेः। एवं विवक्षा तु केवलं पूरणायेति भावः।

न चेत्यादि—कर्तृगतफलाविवक्षायामपि कातन्त्रेणात्मनेपदव्युत्पत्तेर्नासाधुत्वं व्याकरणव्युत्पत्तिसामान्याभावस्यैव च्युतसंस्कृतत्वात्। कर्तृगतफलाविवक्षायामात्मनेपदप्रयोगं केवलं वृत्तपूरणायेति दोषः।

चापाचार्य इत्यादि। आचार्यो गुरुः। व्यस्तः क्षिप्तः। उदधिसदनमित्यन्वयः। हन्तकारोऽतिथिबलिः। किमु किं नु। चन्द्रहासः खड्गः।

अथ च कलङ्कित्वेन चन्द्रमपि हसतीति स्त्रीवधपातकिना भवत्परशुना सहास्य स्पर्द्धाबन्धो नोचित इति ध्वनिः।

---

१. गोलोकेन्द्रियगतबहुत्वेति गौ० पा०।

अत्र 'विजेय' इति कृत्यप्रत्ययः क्त-प्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।
परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ।।२०६।।

अत्र 'पेलव'शब्दः ।

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ-
स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।
सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ।।२०७।।

अत्र 'पूय'शब्दः ।

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः ।
कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ।।२०८।।

अत्र 'प्रेत'शब्दः ।

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ।।२०९।।

अत्र किं पूर्वं साधुः, उत साधुषु चरतीति सन्देहः ।

क्तप्रत्ययार्थेऽतीतकाले अवाचक इति। अनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्य कालत्रय-विधाने योग्यताऽवच्छेदकतयाऽतीतत्वेनान्वयः, तद्रूपेण च कृत्यप्रत्ययस्य वृत्तिविरहः, अर्हार्थकृत्यप्रत्ययस्य विधानादिति भावः ।

अतीति । पेलवं कोमलम् । परिमितं सङ्क्षिप्तार्थबोधकम्, लघुतरमल्पम्। अत्र पेलवशब्दस्याद्याक्षरद्वयं पुंव्यञ्जनप्रत्यायकम् ।

य इति । सुखमादिः । परिशीलनमभ्यासः । कीलनं संस्कारदार्ढ्यम्, ऊर्जितानां बलवताम्, ऊर्जितं बलम्। 'पूय'शब्दो व्रणक्लेदबोधकः, पदैकदेशत्वेन च शक्तिविरहाद् व्यञ्जकता ।

विनयेति। विनयः स्तवादिः, प्रणयो वशता। अङ्ग सादरसम्बुद्धौ। अभि-प्रेतमभिलषितम् । प्रेतो मृतः ।

कस्मिन्निति । उत्तपते उज्ज्वलति । भूतपूर्वार्थे चरट् प्रत्ययः। चरतीति चर इति च । प्रकरणाद्यभावात् संदेहः ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥२१०॥

अत्र 'वचः'शब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । अत्र खलु न केवलं पूर्वपदमेव, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न सहते । जलध्यादावुत्तरपदमेव । वडवाऽनलादौ पूर्वपदम् ।

यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः, तथाप्यन्यैरलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति भेदप्रदर्शनेनोदाहर्त्तव्या इति च विभज्योक्ताः ।

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धिहतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥५३॥
अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥५४॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

किमुच्यत इति । सर्वत्र मौलावेक एव मणिः । गीःशब्दो लक्ष्यत इति । तदैव गीर्वाणस्य देवस्य प्रतीतिः । यावदुत्तरपदमिति—गीःशरपदेन देवताया अप्रतीतेः । जलध्यादाविति । जलधरजलपात्रादिना जलध्यप्रत्यायनात् । वडवेत्यादि । अश्वानलेत्यादिनाऽपि वडवाग्नेरबोधनात् ।

ननु यत्र यस्य प्रयोगस्तत्र तस्यावबोधकत्वमित्यप्रयुक्तोऽसमर्थ एव । एवं विरुद्धमतिकृदपि शक्यान्तरविरुद्धशक्यान्तरबोधकमिति, तदपि तथैवेति कथममी पृथग्दोषा इत्याह—यद्यपीत्यादि । भेदा विशेषाः । अन्यालङ्कारिकपथानुवृत्त्याऽविवेचकत्वहानिरित्याह—भेदप्रदर्शनेत्यादि ।

अयमर्थः—अबोधकत्वसामान्यधर्मोपगमे वैजात्यसम्भवेऽपि तत्तत्स्फूर्त्या तत्तद्विशेषरूपज्ञानेऽपि रसापकर्ष इति युक्तस्तन्मूलको भेदनिर्देश इत्यर्थः ।

उदाहर्तव्या इत्यावश्यकार्थे कृत्यः । अन्यथा रसापकर्षकत्वेन स्थूलोपाधिना दोषैकत्वं प्रसज्येतेति भावः ।

वाक्यमात्रगामिदोषानाह—प्रतिकूलेत्यादि । वाक्यमेव, न तु पदम् । तथेति दुष्टमित्यर्थः ।

रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते। तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम्।
यथा शृङ्गारे—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम्।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥२११॥

रौद्रे—

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः।
तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद् रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः[१] क्रोधनः ॥२१२॥
(वेणी० ३।३३)

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम्।

यथा—

आकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तितात्पर्यान्यतमवैगुण्येनामीषां दूषकतेति तत्र तत्र वक्ष्यामः।

प्रकृतरसाननुगुणवर्णत्वं प्रतिकूलवर्णता। अननुगुणवर्णानां च प्रकृतरसव्यञ्जने स्वरूपायोग्यत्वमिति निराकाङ्क्षता। न च श्रुतिकटुना सह क्वचिदेकत्वम्, उपाध्योर्विजातीयत्वात्।

अकुण्ठा परपरतो बलवती। कलकण्ठि कोकिले, प्रोत्साहनाय सखीसम्बोधनं वा।

अत्र शृङ्गारपरिपन्थिन ओजसो व्यञ्जकानां वर्णानां शृङ्गारव्यञ्जने स्वरूपायोग्यत्वम्, घटानयनप्रत्यये 'घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः' इत्यस्येव।

देश इत्यादि। सोऽयं कुरुक्षेत्ररूपः। जलपदं बाहुल्यद्योतकम्। अहिता वैरिणः। घस्मराणि भोक्तॄणि। रामेण भार्गवेण। आत्मजपदेन द्रोण एवाहमिति बोधनम्। विकटा दृढप्राणाः।

समुचितरचनानिदर्शनमाह—यथेति।

---

१. 'द्रौणायनिः' इति तु प्रायिकः पाठः। टीकाकृदुद्धृतपाठ एव साधीयान्।

प्रागप्राप्त निशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाऽऽविर्भवत्
क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्टपीठातिथि-
र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥२१३॥
(वीरच० २।३३)

यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः।
उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत् ।
धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।
यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥२१४॥
विसन्धि सन्धेर्वैरूप्यं विश्लेषेऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च ।

निशुम्भो नमनम्, द्वेधाविधा द्वैधीकरणम् । आविर्भावेन क्रोधस्य सदातनता । अपविद्धश्चलितः । अशिथिलश्चिरस्थायी । पूर्वापरिचयादतिथित्वम् । अतिथेः पीठारोहणमुचितमिति पीठत्वनिरूपणम् । खण्डयतीति खण्डः, तथाभूतः परशुर्यस्य । तेन यद्धनुस्त्वया खण्डितम्, तत्परशुना त्वामपि खण्डयिष्यामीति ध्वनिः ।

ननु साध्यविकलो दृष्टान्तः चतुर्थपादे दीर्घसमासाद्यभावादित्याह—यत्रेति । चतुर्थपादे गुरुस्मरणेन भावोद्रेकात् क्रोधस्य तिरस्कृतेरुचितमेव मसृणवर्णरचनमिति भावः ।

उपहतः स्वरूपात् प्रच्युतः । तदाह—उत्वमिति । लोपेऽपि स्वरूपप्रच्यवः । चकारेण दोषद्वित्वावगमः, पृथगेव वैरस्योत्पादनात् । धीरः पण्डितः, अत एव विनीतः ।

अत्रौकारपरम्परया बन्धशैथिल्यम् । बन्धस्य गाढत्वेन यथा चमत्कारः, न तथा शैथिल्येनेति बन्धशैथिल्यम् । तत्र स्वरूपायोग्यमित्याकाङ्क्षाविघटनम्, अतो रचनाश्रयाणां वाक्यदोषता । रचना व्यङ्ग्यस्यैव रसस्य विभावादिक्रमेणोपचयादिति प्रतिकूलवर्णादिषु पञ्चसु पतत्प्रकर्षेऽप्यवधेयम् ।

सन्धेरित्यादि[१] वैरूप्यमर्थः । परः सन्निकर्षः सन्धिः संहितारूपः । विश्लेषः कार्याजनकत्वम् । इदमपि तस्य वैरूप्यम्, बन्धशैथिल्यदायित्वात् । सन्धिकार्यञ्च समानलक्षणदीर्घादिकम् । कष्टत्वं श्रुतिकटुत्वम् ।

---

१. विश्लेष इति प्रतीकमुचितम्, न च मातृकासु तदुपलभ्यते।

आद्यं यथा—

राजन् विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः ॥२१५॥

यथा वा—

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः॥
निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्बत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः ॥२१६॥

अत्र संहितां न करोमीति स्वेच्छयाऽसकृदपि दोषः।

प्रगृह्यादिहेतुकत्वेन त्वसकृत्।

राजन्नित्यादि। तानि इन्दोरित्यत्र विवक्षाविरहात् समानलक्षणदीर्घाभावेनासाधुत्वम्, विकल्पाननुशासनात्। तदुक्तम्—

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः।
सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया॥ इति।

उचितयोः कर्मणोरनुवृत्ती इत्यातन्वती इत्यस्य कर्म। विजयसम्पदमेत्य भात इत्यन्वय इत्यर्थः।

अत्र [1]'द्विवचनमनौ'विति सन्धिनिषेधात् स्वरयोर्विश्लेषः।

प्रपञ्चयति—यथा वेति।

तत उदित इत्यादि। विसर्गलोपे पुनःसन्धाननिषेधः सौत्रः। एवं 'निजवंश उदात्त' इत्यत्र 'यलोपेऽयादीनाम्'[2] इत्यादिना अकारोकारयोर्विश्लेषणम्।

यत्तु 'यथा वेत्यादिना विसर्गलोपस्यापि सन्धिभेदत्वं दर्शितम्, लुप्तविसर्गत्वस्य पृथगुपादानं प्रपञ्चाय' इत्युक्तं तदसत्, विसर्गलोपकृतस्य सन्ध्यभावस्यैव वैरस्यहेतुत्वात्। न तु विसर्गलोपस्य तस्य तत्प्रयोजकत्वात्। स्वेच्छया, न तु संहितानिषेधकसूत्रपारतन्त्र्येण। प्रगृह्येत्यादि। 'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्' इत्यधिकारे 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति सन्धिनिषेधः। आदि-

---

१.-२. इमे हि कातन्त्रसूत्रे।

वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥२१७॥

अत्र सन्धावश्लीलता ।

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ।
नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥२१८॥

हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम् । अप्राप्तगुरुभावान्तलघु रसाननुगुणं च वृत्तं यत्र । क्रमेणोदाहरणम्—

अमृतममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥२१९॥

शब्दात् 'बहुवचनममी' 'विसर्जनीयलोपेन पुनः सन्धिः' 'अयादीनां यवलोप' इत्यादिपरिग्रहः।[१] असकृदिति तदैव शैथिल्योदयात् । अत एव प्रतिकूलवर्णादीनां बहुव्यापकतायामेव दूषकता ।

वेगादित्यादि । लण्डार्चिकुशब्दौ पुंव्यञ्जनवराङ्गबोधकौ । तयोः सन्धानेनैव निष्पत्तिः। चलन्निति डामरेति रुचिमिति कुर्वीति बहुपदावलम्बनाद् वाक्यदोषता ।

उर्वी महती । आली पंक्तिः । अन्ते समीपे । ऋजु यथा स्यात् तथा । तर्वाली तरुश्रेणिः । विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाद् वाक्यगामिता । सन्धानकृतमेव हि दुःश्रवत्वम् ।

हतं निन्दितं लक्षणं सूत्रम् । वर्णानां गुरुलघुसंख्याविन्यासनियमो वृत्तम् । छन्दोलक्षणाननुसरणे काव्यत्वानिष्पत्तेस्तदनुसरणं विशेषणम् । न प्राप्तो गुरुभावो येन तथाभूतोऽन्तलघुर्यत्र ।

अमृतमिति । द्वितीयममृतपदमास्वादातिशयपरम् । मध्यस्थः सर्वत्र समः । रसानामन्तरं तारतम्यम् ।

---

१. एतान्यपि कातन्त्रसूत्राणि टीकायाम्, अन्तरालवाक्ये तु पाणिनीयानुशासनोल्लेख इति तु विचित्रः पन्थाः ।

अत्र 'यदिहान्यत् स्वादु स्यात्' इत्यश्रव्यम् ।

यथा वा—

जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।
अअं णवर जस्स दोसो पडिवक्खेहिं पि पडिवण्णो ॥२२०॥

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

विकसितसहकारतारहारि-
परिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।
नवकिसलयचारुचामरश्री-
र्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥२२१॥

अत्र हारिप्रमुदितसौरभेति पाठो युक्तः ।

यथा वा—

अत्र वृत्ते षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतौ श्रव्यता । यथात्रैव पादत्रये । चतुर्थपादे तु हेत्यत्र परपदसन्धानेन यतेरभावादश्रव्यता । अस्यैव 'स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण' इति वामनोक्त'प्राय'पदेन सूत्रणम् ।

वर्णवृत्तमुक्त्वा मात्रावृत्तमाह—यथा वेति ।

यः परिहर्तुं शक्यते मनागपि न सौन्दर्यगुणेन ।
अथ केवलं तस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥

सकारभकारावन्तगुर्वादिगुरुद्विमात्रौ प्रथमगणान्ते यत्यकरणादश्रव्यौ ।

विकसितेत्यादि । परिमलेन पुंजितः सन् गुञ्जितो द्विरेफो यत्र ।

पादान्तलघोर्गुरुत्वं वसन्ततिलकेन्द्रवज्रादिष्वेव । 'हारि' इत्यत्र पादमध्ये पाठ[1]विश्रान्तेरभावेन गौरवाभावात् । 'प्रमुदित'[2] पाठे तु संयोगप्रथमवर्णस्य पाठविलम्बेन गौरवोत्पत्तिः ।

लक्ष्यान्तरमाह—यथा वेत्यादि ।

---

१. पठितविश्रान्तेरिति च० पु० पाठः ।
२. 'प्रमुदितेत्यादपाठे तु' इति स्यात् ।

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलाद्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ।। २२२ ।।

अत्र 'अस्त्राणि वस्त्राण्यपीति पाठे लघुरपि गुरुत्वं भजते ।

हा नृप हा बुध हा कविबन्धो
वीरसहस्रसमाश्रय देव ।
मुग्धविदग्धसभान्तररत्न
क्वासि गतः क्व वयं च तवैते ।। २२३ ।।

हास्यरसव्यञ्जककमेतद् वृत्तम् ।

न्यूनपदं यथा—

रोहणः पर्वतविशेषः । सम्भारा उपकरणानि । प्रतिपत्तिलोपो मोहः । स च भयात् कामाच्चेत्यर्थः ।

अत्र 'च'कारस्य लघुप्रयत्नोच्चार्यतया गौरवाभावः । पाठान्तरे तु 'ण्य'कारस्य संयुक्ततया गुरुप्रयत्नोच्चारणेन कालविलम्बात् 'पि'शब्दोच्चारणे विश्रान्तिलाभाद् गुरुभावः ।

हा नृपेत्यादि । अत्र करुणरसे पुष्पिताग्रादीनामेवानुगुणत्वम्, अस्य तु दोधकवृत्तस्य प्रतिपदविच्छेदशालिनो हास्यरसानुगुणता । [१]पृथ्वीस्रग्धरादीनां शृङ्गारादौ, शिखरिणी-मन्दाक्रान्तादीनां वीरादावानुगुण्यम् ।

अनुपात्तविवक्षितान्वयप्रतियोग्युपस्थापकं न्यूनपदम् । न्यूनाधिककथितैः सह 'पद'पदस्य प्रत्येकमन्वयः ।

---

१. नायं निषेधः सर्ववादिसम्मतः, रसान्तरेष्वपि दोषावृत्तिप्रयोगदर्शनात् ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥२२४॥
(वेणी० २।११)

अत्रास्माभिरिति खिन्न इत्यस्मात् पूर्वमित्थमिति च ।

अधिकपदं यथा—

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं
प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः
प्रतिमल्लास्तमोदयः स कोऽपि ॥२१४॥

अत्र 'आकृति'शब्दः ।

यथा वा—

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां
यदिह जरत्स्वपि मान्मथो विकारः ।
यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां
स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥२२५॥

अत्रेत्यादि। वल्कलधरत्वविशेषणस्य विशेष्यसाकांक्षत्वमावश्यकमित्याह—अस्माभिरितीति । इत्थमित्यादि। तदैव मात्सर्यानौचित्यम् । इत्थं तथाभूतंनृपसुतदर्शनादिभिः ।

अधिकमन्वयायाप्रतियोगि ।

आकृतिशब्द इति । आकृतेरवयवसंयोगस्य गुणस्य शुक्लताविरहात् । तदाश्रये तदन्वये आकृतेरन्वयाप्रतियोगित्वम् ।

खण्डवाक्यान्वये महावाक्यानुपयोगेऽप्यधिकत्वमित्याह—यथा वेति ।

अनुचितं लोकविरुद्धम् । अक्रमः शास्त्रविरोधः । शैशवयौवनजरासु विद्याविषयोपभोगधर्मा इति हि शास्त्रम् । अवधिः सीमा ।

अत्र कृतमिति । कृतं प्रत्युत क्रमभङ्गमावहति । तथा च 'यदपि च न कुरङ्गलोचनानाम्' इति पाठे निराकाङ्क्षैव प्रतीतिः ।

कथितपदं यथा—

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मर नरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ।।३२७।।

अत्र लीलेति ।

कृतमितीति । अधिकमित्यनुषज्यते । नितम्बिनीनां जीवितं रतं वा स्तनपतनावधि यन्न भवति तदप्यनुचितमित्येतावतैव निराकाङ्क्षप्रतिपत्तेः । कृतं प्रत्युतेत्यादि । स्त्रीपुंसयोरनौचित्याभिधानं हि प्रस्तावः; कृतमित्यादिविधेरनौचित्याभिधानेन तद्भङ्गः । तेनास्य विवक्षितान्वयप्रतियोगित्वं सर्वथैव नास्तीति ध्वनितम् ।

पाठान्तरेऽस्यान्वयानुयोगित्वं दर्शयति—यदपि चेत्यादि । अधिके त्वाकाङ्क्षाविरहः स्फुट एव ।

कथितपदमाह—अधीत्यादि । कोमलत्वेन तल्पता । स्वापलीलाः शयनसौन्दर्यम् । परिमिलनं दृढसम्बन्धः । तेन निमीलन् विलीयमानः पाण्डिमा यस्याम् । पाली स्थली करस्य गण्डस्य च दृढसम्बन्धेन रक्तिमोदयाद् विरहपाण्डिमतिरोधानम् । अञ्जसा तत्त्वतः कथय । नरपतिलीला नृपतिचातुर्यमवश्यवशतापादनम् । तत्र युवराजत्वं वृद्धेन स्मरेण तत्र कर्मण्यक्षमतया यूना तन्निर्वाहणम् । नृपतिचातुर्यं स्मरकर्तृकम् । कस्य यौवराज्याभिषेकं व्यञ्जयतीत्यर्थः । तेन स्मरादपि वशीकरणक्षमताऽवगमः ।

अत्रेत्यादि । लीला लीलेति पुनरुक्तमिति सम्बन्धः । द्विप्रयुक्तमेकं पदमुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविधेयार्थयोरभेदप्रत्यभिज्ञानजननैयत्येन या स्वापलीला, तत्रैव यौवराज्यमिति प्रत्ययमुत्पादयति । प्रकृते तु न तद्विवक्षितमिति बीजम् । सत्यप्यर्थभेदतात्पर्ये पादैक्यदोषादर्थैक्यप्रतिभासः ।

पतत्प्रकर्षं यथा—

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत् शूकरः
कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥३२८॥

समाप्तपुनरात्तं यथा—

क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो
झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः ।
तन्व्याः कञ्चुलिकाऽपसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-[1]
क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥३२९॥

पतत्प्रकर्षमाह कः क इत्यादि । कः कः कुत्र न, अपि तु सर्व एव सर्वत्रैव । घुर्घुरः शब्दभेदः । घुरी घोणा । अरण्यमहिषाणां स्वाश्रयोन्मूलनाद् मदोत्कटता । सिंहीविषयकः स्नेहस्तज्जन्यो विलासः, दन्तेन कण्डूयनादिः । पञ्चाननः सर्वदिक्प्रसारितदृष्टिविभवः ।

अत्र शूकरेभ्यः स्वभावतः करिणां देवीयुद्धप्रतिनायकजातीयत्वेन यमवाहनत्वेनातिक्रोधनतया च तदपेक्षयाऽपि महिषाणां बलवत्त्वेन तत्तद्वर्णने समुचितस्यानुप्रासप्रकर्षस्य भङ्गः कृतः । परपरतोऽनुप्रासापकर्षः स्फुट एवेति ।

समाप्तेत्यादि । अत्र केचिद् वाक्ये समाप्ते सति पुनरुपात्तं विशेषणमित्याहुः, तन्न, नववय इत्यादेः सकृदेवोपादानेन पुनः शब्दानन्वयात् । विशेषणान्तरापेक्षयाऽन्वये तु 'घटोऽस्ति मृण्मयः' इत्यत्राव्याप्तेः, विशेषणान्तरानुपादानात् । जातान्तरापेक्षया जातमात्रे पुनर्जात इति प्रयोगापत्तेश्च ।

अन्ये तु समाप्तं वाक्यं पुनरुपात्तं वदन्ति, तदप्यसत्; सर्वत्रैव वाक्यावयवस्यावर्तनेन वाक्यावृत्तेरसम्भवात् ।

मिश्रास्तु 'समाप्तं विशेष्यं पुनरुपात्तमावृत्तं यत्र' इति वदन्ति, तदपि न, प्रकृतेऽसम्भवात्, उद्देश्यस्य विशेष्यत्वविरहात् । उद्देश्यविधेयत्वविशेष्यविशेषणत्वयोर्भेदस्यानुभविकत्वात् । एकविवक्षायामन्यत्राव्याप्तेः । किं चात्रैव

---

१. क्षेपः स्खलत्कङ्कणः इति क्वाचित्कः पाठः ।

द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषं प्रथमार्धं यथा—

'नववयोलास्याय गीतं यथा'[1] इति पाठे दोषप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः, अनुकर्षस्य चार्थस्य तथेत्यस्योपादाने दोषाननुभवात्। उच्यते—समाप्तं जनितान्वयबोधमनुकर्षकस्योपादानं विना पुनरात्तमावृत्तं यत्रेति बोद्धव्यम्। तेन 'अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरति' इत्यत्र सत्यपि तात्पर्ये तद्ग्राहकस्यानुकर्षकस्योपादानानुपादानाभ्यां दोषाभावदोषयोः प्रसर इत्यवधेयम्। तेनोत्थाप्याकाङ्क्षा[2]स्थलमस्य विषयः।

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
　　मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
　　कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि॥

इत्यत्र विशेषणमर्यादया विशेष्यलाभस्थले 'अयं'पदस्य क्रियान्वयदशायां विनिगमनाभावात् सूर्यमात्रगामियावद्विशेषणसाकाङ्क्षत्वेन समाप्तता। 'अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः' (शकु० २।२७) इत्यत्र प्रमाणाधिकस्यैव श्वासस्य वेपथुजननात् क्रियाऽन्वयेन वाक्यसमाप्तिरिति न प्रसङ्गः। 'स्वर्णमयो घटः सुन्दरः' इत्यत्र घटमात्रस्यावृत्तौ दोषः, न विशिष्टस्य, तस्याजनितान्वयबोधत्वात्। वैशिष्ट्यस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात्।

अर्द्धेन यत्याख्यविच्छेदेनान्तरितो व्यवहित एको वाचको यस्य। अर्द्धपदं विच्छेदपरम्। तेन पराार्द्धयोर्द्वयोरपि ग्रहणमुभयत्रान्ते, यतेरुद्भूतत्वात्। तेन 'जगाम सुन्दरी नारी कुब्जं यस्या दिनं निशा' इत्यत्रापि द्वितीयपादे कुब्जपदोपादानादयमेव दोषः। एकमनन्वितं न पुनरद्वितीयम्, तेनार्द्धान्तरे अनेकपदोपादानेऽपि प्रसङ्गः। यथा—

दृष्टस्तव　कुरङ्गाक्षि　जगन्मोहनलोचनः।
मया प्रियः स्मरो यस्य न समः कः परो युवा॥

इत्यत्र मयेति प्रिय इति च पदद्वयं परार्द्धे अनन्वितं पूर्वार्द्धसाकाङ्क्षं चेति दुष्टमेव। किञ्च—

---

१. 'गीतं तथा' इति क० पु० पाठः।
२. काङ्क्षस्थलेऽस्येति च० पु० पाठः।

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥३३०॥
(बा० रा० ६।३६)

तव तुल्यः प्रभो नास्ति भुवनत्रितयोदरे ।
राजा दानदयाशील........................॥

इत्यत्र न प्रसङ्गः, 'राज'पदस्य दानादिपदान्वितत्वेनाकाङ्क्षाविघटनविरहात् ।

वाचकपदोपादानेन व्यञ्जनायां न प्रसङ्ग इति विशिष्य लक्ष्ये वक्ष्यते–द्वितीयेत्यादि । द्वितीयार्धान्वयप्रतियोगिनः प्रथमार्धगतत्वे प्रागेव तदुपस्थितेरन्वयबोधे न विलम्ब इति तद्वारणाय प्रथमद्वितीयपदाभ्यामर्धं विशेषितम् । शेषः अवशिष्टः प्रथमार्धसम्बन्धी प्रथमार्द्धाकाङ्क्षितः, तेन—

कृष्णः पुनातु जगतीं दैत्यदर्पनिसूदनः ।
नवनीरदनीलाभः........ ....॥

इत्यत्र समाप्तपुनरात्तेर्न प्रसङ्गः, प्रथमार्द्धस्य 'नव' इत्यादिनिराकाङ्क्षत्वात् । तेन विनाऽप्यन्वयबोधजननात् ।

मसृणेत्यादि । भूः सदर्भा, तन्मसृणचरणपातं गम्यताम् । एवमुत्तरत्रापि । पथिक्यो या वध्वस्ताभिः । अत एव पथि प्रज्ञतया तदुपचारोपदेशः । वीक्षिता यावद्दर्शनं दृष्टा ।

अत्र परार्द्धपतितस्य तत्पदस्य विलम्बेनोपस्थित्यान्वयबोधविलम्ब इति बीजम् ।

ननु भूसदर्भत्वमणचसृरणपातयोः कठोरघर्ममूर्द्धावगुण्ठनयोश्च हेतुहेतुमद्भावेनान्वयोपपत्तौ किं तत्पदापेक्षणेनेति चेत्, न; सदर्भा भूः मसृणचरणपातस्य कठोरघर्मः सिचयान्तरचनस्य हेतुरित्युपदिष्टेति इति न, शाब्दस्य हेतुत्वस्यापेक्षणीयत्वात् । हेतुहेतुमद्भावव्युत्पत्तौ चान्यत्रापि सदर्भस्थले मसृणचरणपातो भवतीत्यभिप्रेत्यैव लक्षणे वाचकपदोपन्यासः । एतेन 'तदिति' इत्यखण्ड एवायं निपातः प्रागुक्तपरामर्शकः । तथा च भूः सदर्भेत्यार्थहेतुत्वम्, तथोत्तरत्रापीति नात्र दोष इति केनचित् प्रलपितं मिश्रेण, तदपास्तम् । उक्तरीत्या हेतुत्वस्यार्थत्वविरहाद् वाक्यान्तःपातविरहान्न संकीर्णता ।

अभवन्मत इष्टो योगः सम्बन्धो यत्र तत् । यथा—
येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।
येषां हुङ्कृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥३३१॥

अत्र 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्' इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परसमन्वये यैरित्यत्र विशेष्याप्रतीतिरिति । 'क्षपाचारिभिः' इति पाठे युज्यते समन्वयः ।

अभवन्निति । विवक्षितसम्बन्धानुपस्थितिर्लक्षणम् । 'अभवन्नि'ति नित्यप्रवृत्तवर्तमानपरेण शत्रा सदातनसम्बन्धाभावं बोधयता स्वरूपायोग्यत्वमभिहितम् । तेन विधेयाविमर्शे नातिव्याप्तिः, तत्र रचनान्यथात्वे सम्बन्धोपपत्तेः ।

मिश्रास्तु 'द्वयोः सम्बन्धानुपपत्तिर्लक्षणम्, विधेयाविमर्शे तु विधेयस्यैव तत्त्वानुपपत्तिः' इत्याहुः, तन्न, 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादौ विवक्षितस्य विधेयत्वस्यानूद्यत्वस्य चानुपपत्त्याऽतिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् ।

येषामित्यादि । त्रिदशेभ ऐरावतः । दानं मदजलम् । उष्मणां नदीशोषणमुचितम् । नन्दनमिन्द्रोपवनम् । साधारणोपभोग्यत्वेन तरुत्वोक्तिः । तैः क्षपाचारिभिः । तस्य रावणस्य परितोषजनकं प्रवादोचितं सदसि कथनयोग्यम् ।

अत्रेति । गुणानामनूद्यानां परार्थत्वाद् विधेयत्वात् । समत्वं केवलमनूद्यत्वं विधेयत्वं वा परस्परसमन्वये एकविधेयसङ्गतिरूपे, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । विशेष्याप्रतीतिरिति । यैरिति क्षपाचारिणामिति पदयोर्भिन्नविभक्तिकयोरभेदान्वये स्वरूपायोग्यत्वात् ।

केचित्तु 'समन्वय' इति पाठमसङ्गतं पश्यन्तोऽसमन्वय इति मन्यन्ते, तन्न; उक्तरीत्योपपत्तौ पाठान्तरकल्पनाऽनौचित्यात् । विशेष्याप्रतीतावसमन्वयानुवादवैफल्यात्, समन्वयसम्भवेऽपि वैयधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः ।

ननु तृतीयान्तपाठकल्पने षष्ठ्यन्तानन्वयतादवस्थ्यमिति चेत्, न; यावदर्थपरामर्शक'तत्'पदेन सह विशेषणविशेष्यभावोपपत्तौ सकलपदार्थक्षपाचारिणोरभेदान्वयस्य न्याय्यत्वात् । तदाह युज्यत इति ।

यथा वा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्टचा तदिह सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥३३२॥

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति । 'चेत् स्यात्' इति युक्तः पाठः ।

यथा वा—

सङ्ग्रामाङ्गणसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥३३३॥

(खण्डप्रशस्तिः)

प्रपञ्चयति—यथा वेत्यादि ।

एवमनुभवमात्रगोचरः कथयितुमशक्यं सौन्दर्यं यस्याः । रुचिरता मनोहारिता । कला वैदग्धी । सीमा काष्ठा । युवामेव नान्यः । अपिः सम्भावने । वां युवयोर्दिष्ट्या भाग्येन । शेषं परस्परप्रेमरूपम् । गुणिता गुणः ।

यदित्यत्रेति । यदिति स्यादिति क्रियाया विशेषणम् । यच्छेषभवनं स एव गुणिताया जयः । अत्र स्फुटमेव स्वरूपायोग्यत्वम् । न च न्यूनपदत्वम्, तदःप्रकृतेरुपादानात्, प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरनुपादाने तथात्वात् । अत एव न्यूनपदविषयेऽप्यस्य व्यापकत्वमिति दर्शयितुं लक्ष्यान्तरोपादानमिति निरस्तम् । पाठान्तरेण स्वरूपायोग्यत्वमेव निश्चायितम् ।

वाक्ययोरसम्बन्धमाह—सङ्ग्रामेत्यादि । सुखसञ्चारत्वेनाङ्गणत्वम् । समारोपिते सज्जीकृते ।

अत्राकर्णनक्रियायाः कर्मत्वे 'कोदण्डं शरान्' इत्यादि-वाक्यार्थस्य कर्मत्वे 'कोदण्डः शराः' इत्यादि प्राप्तम्। न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि। न च केन केने-त्यादिप्रश्नः।

अत्रेति। 'आकर्णय' इति क्रियायाः कर्मान्तरानुपादानात् पदार्थस्वरूपाणां वाक्यार्थस्य वा कर्मत्वं क्रमाद् बाधकमाह कोदण्डं शरानिति। तेषां यत्पदार्थत्वेनाकर्णनीयत्वात्। 'कोदण्डः शराः' इति वाक्यार्थकर्मत्वे पदार्था-नामनतिरिक्तत्वेन तेभ्यः प्रथमैव स्यात्।

ननु यच्छब्दानां कोदण्डादिशब्दानामपि कोदण्डादय एवार्थाः। ततश्च 'येन येन' इत्यादिभिः कोदण्डादयो यथा प्रत्यायिताः, कोदण्डेनेत्यादिभिरपि तथैव प्रत्यायितव्या इति कर्तृत्वकर्मत्वप्रतीतये यत्पदेभ्य इव कोदण्डादि-पदेभ्योऽपि तृतीयादयो युक्ता इत्याह--न च यच्छब्दार्थ इति। यदि[1] यच्छब्देभ्यः कोदण्डत्वादिरूपेण कोदण्डादिकर्तृकशरादिकर्मकसाद्दनाव-गमस्तदा कोदण्डेनेत्यादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। यथा 'घटो घटः' इति। अथ 'यो घटः' इत्यत्र 'घट'पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन सम्भेदाद् यथा न वैयर्थ्यम्, तथाऽत्रापि स्यादित्याह--तद्विशेषणं वेति। स एव विशेषणं यस्येति विग्रहः। तेन यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति ग्रन्थस्य न विरोधः। विशेषणविशेष्यभावेनैव सम्भेदः। न च प्रकृते तथा। 'येन शरैर्यच्छरा' इत्यसंगतेः। विशेषण-विशेष्ययोः समानविभक्तिवचनत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्।

अथ 'येन येन यद्यत्समासादितम्' इति वाक्यार्थे पर्यवसिते 'केन केन' इत्यादिप्रश्ने कोदण्डाद्यभिधानम् अत आह--न च केन केनेत्यादि। आदि-शब्दात् किं किमित्यस्य परिग्रहः। न च न कथं प्रश्नः, तदसंवेदनात्। न चोत्तरस्यैव प्रश्नोन्नायकता, कोदण्डेनेत्यादेः प्रश्नोत्थापनं विनैव स्वार्थ-पर्यवसानात्। अन्यथा सिद्धस्वार्थपर्यवसान एव[2], तदुन्नायकत्वात्। यथा—

गम्यतामन्यतः पान्थ तवेह वसतिः कुतः।
दोषाय स्यादत्र पान्थ वसतिः प्रोषितालय॥

---

१ यदिपदं दे० ना० लिपौ नास्ति।
२. अन्यथा स्वार्थपर्यवसान एवेति च० पु० पाठः।

यथा वा—

इत्यत्र भो गृहिणि! वासं देहीति याचनं विना 'तवेह वसतिः कुतः' इति प्रतिवचनानुपपत्तेः। प्रकृते तु न तथेति न प्रश्नोन्नयनम्। कोदण्डेनेत्यादेः प्रश्नोन्नायकत्वे च येन येनेत्यादिवैयर्थ्यात्। तस्माद्येन येनेत्यादिना कोदण्डादिव्यतिरिक्तप्रायैः कर्तृकर्मणी प्रतीयेते इति मतयोगाभाव इति दीपिकादयः[1] कुर्वन्तः प्रकाशयन्ति।

तथाहि 'आकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम्' इति सामान्याभिधानस्य केन केनेत्यादिप्रश्नोत्थापकत्वनैयत्येन प्रश्नसंवेदनस्य सार्वलौकिकत्वात्। वस्तुतस्तु कोदण्डेनेत्यादिना कर्तृकर्मणोरेवाभिधानम्, न तु क्रियायाः।

एतच्च क्रियाविनिर्मुक्तकर्तृकर्मगोचरप्रश्ने सत्येव सङ्गच्छते; न च तथा, क्रियासंवलितपूर्ववाक्योत्थापितप्रश्नस्यावश्यकत्वात्। संवलनञ्चार्थं शाब्दं वेति न तत्र ग्रहः। निष्क्रियोत्तरेण च क्रियाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरित्याह—न च केन केनेत्यादि। यदा क्रियां विहाय किमित्यस्य परिग्रहः, समासादितोपादानात्। कोदण्डादिकर्तृकर्मणोः परस्परमनन्वये मतयोगविरहः। न चोपस्थितसमासादनेनान्वयः; तस्य पर्य्यवसितत्वात्।

न च कोदण्डादिकारकपदानां क्रियापदसाकाङ्क्षत्वादावृत्तिः, बहुत्वपुंस्त्वस्त्रीत्वान्वितानां शरादिकर्मपदानां नपुंसकत्वैकत्वान्वितसमासादितक्रियापदं प्रति निराकाङ्क्षत्वात्। आकाङ्क्षाया एवावृत्तिबीजत्वात्। अत एव नपुंसकानपुंसकयोर्नपुंसकमेकवद् वेति सर्वत्रैकत्वनपुंसकत्वाभ्यामन्वय इति निरस्तम्। आवृत्त्यभावेन पदज्ञानाभावात्, पदार्थानुपस्थितावेकरूपेणान्वयविरहात्। अत एवायमेव श्लोको द्वितीयपादपरिवर्तनेन मालादीपके लक्षितः। यथा—

> सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
> संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे साम्मुख्यमासादितम्।

परार्द्धं समम्।

अत्रापर्यवसितस्यासादनस्य नपुंसकत्वेनैकत्वेन च परत्र परत्रान्वय इति नवीनः पन्थाः। समासादितपदसद्भावाच्च न्यूनपदत्वमपास्तमिति।

---

१. अत्र प्राचीनटीकाकृच्चण्डीदासमताक्षेपः।

'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी' इत्यादि (२०५ श्लोकः) ।

अत्र भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम् । कृतवतेति परशौ सा प्रतीयते ।

'कृतवतः' इति तु पाठे मतयोगो भवति ।

यथा वा—

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

चापाचार्य इति । इयं हि युयुत्सुं भार्गवं प्रति रावणस्योक्तिः ।

अत्र हि रावणस्य भार्गवेण सह युद्धमनभिलषितमिति तदुपेक्षा वाक्यार्थः। स च न प्रतीयते, परशुनिन्दायां भार्गवस्यानुपेक्षणीयत्वापातात् । निन्दितं शस्त्रं परित्यज्यास्त्रान्तरेणापि युद्धसम्भवात् । परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दाया अधिकचमत्कारकारित्वमिति तु दुरुक्तिरेव, अस्त्रनिन्दायामप्यस्त्रिणो निन्दितत्वात् । न ह्यस्त्रकुण्ठतायां वीरस्य कुण्ठता, अनेनैव परशुना त्वया मातृवधः कृत इति पौराणिकप्रसिद्ध्या भार्गवेऽपि निन्दा प्रतीयते । एतद्वाक्यात् तदप्रतीतेर्वाक्यस्य भार्गवनिन्दाबोधनस्वरूपायोग्यता यदत्र परशुनिन्दाद्वारा भार्गवनिन्दायां वैचित्र्यावहत्वेन दोषोद्धारं बहु मन्यमानां मतयोगस्येत्यतः पूर्वमकारं श्लेषयन्तः परम्परावाक्यार्थस्यानुपपत्त्या 'कृतवतः' इति पाठे दूषणमामनन्ति, तदपि प्रलपितम्, सर्वत्रैव पाठकल्पनाया दोषोद्धारपरत्वात् । परम्परया निन्दायां निरसितत्वाच्च । कृतवतेत्यत्र परशौ कृतेर्बाधव्यापारलक्षणाव्यापारः पुनः पुनरुद्यमनिपातनक्रियारूपोऽचेतनक्रियायाश्चेतनकृत्यधीनत्वेन भार्गवस्तवकृतिप्रतीत्युत्तरकालमेव परशुप्रतीतिरिति न परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्देति यदत्र नव्योक्तिः सा चिन्त्या, तदुक्तप्रकारस्यैव निन्दामुखनिन्दारूपत्वाद् व्यापारलक्षणयैव वाच्यार्थोपपत्तौ स्तवनकृतिज्ञानस्यावश्यानपेक्षणीयत्वाच्च । अन्यथा 'रथो गच्छति' इत्यत्रापि तदपेक्षाप्रसङ्गात् । धीरोद्धतस्य रावणस्य व्याजनिन्दा न विवक्षितवाक्यार्थ इति कस्यचिदुक्तिः प्रकृतिविपर्ययपर्यवसायित्वेनोपेक्षणीयत्वमेक । कृतवत इति पाठ इति तदैवोपेक्षावगमात् ।

चत्वार इति । भीमार्जुननकुलसहदेवाश्चत्वारः । स इति यद्बधाय तैर्यत्नः

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः ।।३३४।।

अत्र 'अध्वर'शब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते ।

तथा--

'जङ्घाकाण्डोरुनाल' इत्यादि (२५४ श्लोकः) ।

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवानीसम्बन्धिनी तु विवक्षिता ।

अनभिहितवाच्यमवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा--

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टै-
रत्यद्भुतैर्मम[1] हृतस्य तथापि नास्था ।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-
[2]माहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ।।३३५।।
(वीरच० २।३६)

कृतः, दीक्षितो गृहीतनियमः । हतो दुन्दुभिः स्फीतं स्निग्धं रसति, ताडनेऽपि स्निग्धशब्दोदयाज्जयसूचनम् ।

अत्रेत्यादि । गुणीभूतः, विशेषणत्वेनैकविशेष्यावरुद्धस्य सम्बन्धिकेतर-विशेषणस्य विशेष्यान्तरनिराकाङ्क्षत्वात् ।

विधेयाविमर्षे तु प्राधान्येनाप्रतीतस्य विधेयांशस्यैव दुष्टता, अत्र तु तदनन्वितानामन्येषां विवक्षितवाक्यार्थबोधकत्वमिति ततो भेदः ।

अत्रेत्यादि । इष्टापत्तिं परिहरति--भवानीत्यादि । निजस्वार्थादिशब्दानां प्रधानक्रियान्वयान्वयित्वव्युत्पत्तेर्न भवानीगतान्वयावगतिः ।

अवश्येति । तेन न्यूनपदेन प्रसङ्गः । तत्र हि तथाभूतेत्यादावस्मदर्थाध्याहारेणाप्यन्वयोपपत्तेः । यत्र तु शब्दस्यावश्यकता तत्रायं दोषः । यथोदाहरिष्यमाणे अप्यादौ अप्यादिसत्त्वेनैव समुच्चयादिप्रतीतिः । तदर्थानामध्याहारासम्भवादिति वक्ष्यते । एवञ्च पुष्पेभ्य इत्यत्र 'स्पृहयति' पदानुपादाने तु सङ्कर एव ।

अप्राकृतस्येत्यादि । अप्राकृतस्य यत्किञ्चित् कौतुकानाकृष्टस्यापहृतस्य

---

१. रपहृतस्येति प्रायः पाठः । २. सौन्दर्यसार इति सार्वत्रिकः पाठः ।

अत्र 'अपहृतोऽस्मि' इत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः, तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः।

यथा वा--

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा
प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्त्ती।
स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप-
लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥३३६॥

(उषा० ना०)

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यर्थो वाच्यः।

वशीकृतस्य अप्रमेयोऽन्यत्राहृष्टः। माहात्म्यं प्रभावातिशयः। विशेषानिश्चयाभावे पदार्थतोक्तिः।

अत्रेत्यादि। अस्मीत्यहमर्थे, अप्राकृतस्येत्यत्र च प्रथमैकवचनोपादानमावश्यकम्। तत एव विधेयतावगमः। तदनुपादानादनभिहितवाच्यता।

ननु विधेयत्वावचनेन विधेयाविमर्षकत्वमेवेत्याह—तथापीत्यस्येति। अत्र ह तदप्रक्रान्तवाचित्वं प्रक्रान्तत्वं वा पूर्वप्रतीतत्वमित्येकवाक्यतयाऽन्वये तदभावः स्फुट एव। तेनापहारस्य विधेयत्वाभानात् तथापीत्यस्य प्रकृतवाक्यार्थाप्रतिपादने वा न दोषपार्थक्यं वक्तव्यमेवेति भावः।

प्रथमयोः प्रत्ययमात्रस्यानुपादानान्न न्यूनपदता। न वापकृतस्येति पदस्य तथाऽपिना सहान्वयबोधाक्षमतया अभवन्मतयोगतेति वाच्यम्, विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धानुपपत्त्या पदानां वाक्यार्थप्रत्यायन एवाभवन्मतयोगत्वात्। संज्ञाया यौगिकत्वात्। अत्र तु मम नाथेति सत्यपि भेदसम्बन्धे वाक्यस्य भेदाभावादेव तथापीत्यस्य वाक्यार्थावबोधकतेति प्रयोजकभेदेनैव भेदात्, अत एवात्र भिन्नवाक्यगतत्वेनैवेत्युक्तम्।

विधेयाविमर्शसङ्कीर्णमुदाहरति--एषोऽहमिति। अद्रितनया पार्वती। अपूर्वपदाज्ञानत्वेनापूर्वविधित्वम्। अत एव सुरासुरदाम्पत्यघटनं पुरातनविधौ तदहृष्टेः। अनिरुद्धेन सह घटनया प्राप्तं सौन्दर्यसम्पत्तिफलं यया, एवं निर्माय्याहं प्राप्त इत्यन्वयः।

अप्यर्थो वाच्य इत्यप्यर्थः समुच्चयः, न केवलं बहिरिन्द्रियाणामपि इत्येवंरूपः। स चापरानुपादानान्नोपपन्नस्तदाह—मनोरथानामपीति।

यथा वा--

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः
प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
कमपराधलवं मम पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ।। ३३७ ।।
(विक्रमो०)

अत्रापराधस्य लवमपीति वाच्यम् ।

अस्थानस्थपदं यथा--

त्वयीत्यादि। निबद्धा निगडिता। प्रणयेत्यादिना मनसोऽपि तदेकतानत्वसूचनमपराधस्य लवमित्यादि। तत एव दासपरित्यागः। लवालवदर्शनस्य त्यागान्वयप्रयोजकरूपस्यानुपादानाद् योग्यतानुपपत्तिः। लवपदस्य सद्भावाच्च न न्यूनपदता, अजहत्स्वार्थलक्षणया तस्यैव लवालवोभयबोधकत्वादपेस्तात्पर्यग्राहकत्वाद्, अन्यतरत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्। न चापिना तदभिधानम् समुच्चयानन्त्येनानन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्। एवमेव सर्वत्र समुच्चये ध्येयम्। एवकारेऽप्येवमेव वक्ष्यामः।

अप्यादीनां निपातत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगविरहान्न पदत्वमिति मिश्रादिभिर्यदुक्तम्, तन्न युक्तम्; निरर्थके पददोषे चादीनां तैरेव पदत्वाभ्युपगमात्।

केचित्तु तत्रापराधे लवो न विवक्षितः, किन्तु महानेव इत्यत्राविवक्षितबोधकता इति प्रलपन्ति, तन्न, लवालवेन तस्यापि विवक्षितत्वात्। एषोऽहमित्यादावव्याप्तेश्च। तत्र विवक्षितस्यैवाबोधकत्वादिदं पुनरिहावधेयम्।

अभवन्मतयोगसङ्करेऽपि उपजीव्यत्वेनानभिहितत्ववाच्यस्य पृथग् दोषत्वमिति।

यथास्थितविवक्षितस्वार्थानुभावकत्वे सति स्वसाकाङ्क्षस्थानाद् व्यवहितस्थानप्रयुक्तत्वपदस्य पदत्वम्। यथास्थितिस्तयैवानुपूर्व्या तेन सङ्कीर्णगर्भिताक्रमेषु न प्रसङ्गः। तेषु तयानुपूर्व्या विवक्षिताननुभावकत्वात्। अत्र तु न तथेति वक्ष्यामः। स्थानपदेन पदपदं व्याख्यातम्।

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधा-
वुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।
स्रजं न काचिद् विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु ।।३३८।।
(किराता०)

अत्र काचिन्न विजहाविति वाच्यम् ।

यथा वा--

प्रियेणेत्यादि । संग्रथ्य सम्यग् निर्माय विपक्षः सपत्नीवक्षस्यर्पणे हेतुः पीवरस्तनत्वम् । जलाविलामित्यत्रापिर्वाच्यः । प्रेम्णि सति वस्तुनि गुणा उत्कर्षाः, न तु वस्तुमात्रे ।

न विजहाविलीति । अत्रासमस्तस्य नञः क्रियान्वयित्वतात्पर्यग्रहे क्रियाकाङ्क्षायामन्तरा काचिदित्यर्थेऽपि स्थितौ क्रियाया अलाभे न तस्य गमनम्, अनन्तरञ्च क्रियोपस्थितावयोग्यकारकपरिहरणतया सह अस्थानस्थितस्य नञो विलम्बेनान्वयः । क्रियासान्निध्ये तु नैवमित्याह—काचिन्न विजहाविलीति । यथा श्रुतादानुपूर्व्यन्तराकल्पनान्न क्लिष्टत्वम् । वस्तुतस्तु क्लिष्टे आकाङ्क्षासत्त्वेन तात्पर्यान्यतरविलम्बप्रयुक्तान्वयबोधविलम्बकत्वं दूषकताबीजम् । अत्रासत्तिविलम्बमात्रप्रयुक्तमिति ततो भेदः । लक्षणमपि स्थानविशेषाविशेषितासत्तिमात्रविलम्बप्रयुक्तप्रत्ययविलम्बवत्त्वं पूर्वविशेषणाद्दर्धान्तरैकवाचकाक्रमयोर्व्युदासः । दोषस्तु नञः क्रियायोगविलम्बेनाभावानुभावकत्वविलम्ब इत्यासत्तिवैगुण्यम् ।

न च 'नवजलधर' इत्यादावपि नामसान्निध्येऽपि असमस्तस्य नञोऽभावप्रत्यायने विलम्ब इति वाच्यम्, तत्रापि गम्यमानभवतिक्रियासान्निध्यात्, अत्र तु क्रियोपादानेनाध्याहाराभावात् ।

क्रियासान्निध्यमात्रेणैव नञोऽभावानुभावकत्वम्, न तु पूर्वापरत्वनियमेनेत्यक्रमादभेदः, तत्र तु क्रियोपादानेनाध्याहाराभावाद् वाचकपदास्थानपातित्यमुदाहरति—यथा वेति ।

लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे
मुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्थलम् ।
पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितह्रीतया
प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः ॥३३९॥

अत्र नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वं कुटिलाताम्र इति वाच्यम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥३४०॥

अत्र क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ तु कृतः ।

शितिकन्धरः शिवस्तदिन्दुशकलेनान्तःकपोलस्थलं प्राप्तः । अर्थात् पार्वत्या मुद्राङ्कः पातु, यः अन्यसम्पर्कादन्यः समुदितचिह्नो मुद्राङ्कः नखलक्ष्म । शङ्कायां हेतुः—कुटिलेत्यादि । तत एव नखक्षताकारता । पूर्वमित्यादि । तत एव हेतुहेतुमद्भावेन झटित्यन्वयः स्यात् । यथाश्रुते तु पूर्ववदयोग्यपरिहारादिविलम्ब इत्यवधेयम् ।

स्थानभ्रष्टसमासवद् वाक्यमपदस्थसमासम् । समासोद्देश्योद्देश्यकं वाक्यं स्थानम् । तदितरदस्थानम् ।

अद्याप्यसान्निध्ये । कोशः खड्गपिधानम् । कोपितचन्द्रस्योक्तौ वचसि धिगित्यन्ते । तत्परा कवेरुक्तिरिति विवृण्वता ग्रन्थकृता स्थानत्यागेनास्थानगामित्वेनायं दोष इति सूचितम् । तेन शृङ्गाररसप्रधानके पद्ये दीर्घसमासत्वं न दोषः । किन्तु प्रतिकूलवर्णत्वमेव, स्थानपरित्यागाभावात् । सत्येव स्थाने तत्परित्यागात् । किञ्च, दीर्घसमासे वीररसे वाच्येऽपि न प्रसङ्गः, तत्र स्थानकृतत्वाभावात् । अस्थानासंभवात् स्थानेऽस्थाने च कृते समासे नायं दोषः, स्थानपरिहाराभावादिति मिश्रोक्तिर्मिश्रोक्तिरेव । अस्थानकृतस्य समासस्य स्थानगामित्वाभावाद्दोषान्तरापातप्रसङ्गाच्च । न च तत्र कवेरनौचित्यमेव, तस्य दोषाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सर्वत्रैव तस्य सुवचत्वेन दोषनिरुक्त्यप्रसङ्गात् । तत्र दीर्घसमासव्यङ्ग्यमोजोगुणं प्रति काव्यस्य कविनिराकाङ्क्षितत्वमिति दोषः ।

संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । यथा--

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।
ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥३४१॥

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण, मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति। एकवाक्यतायां तु क्लिष्टमिति भेदः ।

गर्भितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा–

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥३४२॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः ।

यथा वा--

वाक्यान्तरपदसमभिव्याहृतं वाक्यं सङ्कीर्णं वाक्यान्तरख्यातक्रियासमाप्यम्, तेन क्लिष्टेन प्रसङ्गः । तत्र धम्मिलस्य शोभां प्रेक्ष्येत्यङ्गाङ्गीभावापन्नानां वाक्यानाम् आख्यातक्रियासमाप्यताविरहादित्येवोक्तमेकवाक्यतायामित्यादिना, अन्यथा तत्राप्यङ्गाङ्गिभावेनैकवाक्यत्वसम्भवात् । वाक्यान्तरं क्रियान्तरान्वितम् । तेनैकक्रियान्तरान्विते 'घटमानय पटञ्च' इत्यत्र पटान्वितानयनपदसङ्करेऽपि क्रियैक्यान्न प्रसङ्गः । एकवाक्यत्वेन क्लिष्टे आसत्तिज्ञानं विलम्बेन भवति, सङ्कीर्णे तु भिन्नवाक्यत्वेन ।

विलम्बेनापि नासत्तिज्ञानमिति यन्मिश्रेणोक्तं तन्न, विमर्षोत्पन्नस्यासत्तिज्ञानमस्यैकवाक्य इव भिन्नवाक्येऽपि सम्मतत्वात् । अन्यथा 'गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेन' इत्यत्र सर्वथैवानासत्तावासत्तिदशायामन्वयबोधकस्य सर्वादिसम्मतस्यापलापप्रसङ्गादिति ।

स्वमध्यपतितवाक्यान्तरैकत्वं गर्भितत्वम् ।

परापकारेत्यादि । निरतैस्तदेकव्रतैः । अत्र व्यवधायकस्य स्वार्थानुभावकत्वं सङ्कीर्णे न तथेति भेदः । एतेन बीजफलसाम्येऽपि सङ्कीर्णगर्भितस्य पृथगुपादानम् । क्वचित्तु गुणत्वाभिधानायेति मिश्रमतमपास्तम्, फलपार्थक्यस्य दर्शितत्वात् ।

लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्टयारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद् गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद् गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥

अत्र 'विदितं तेऽस्तु' इत्येतत्कृतम् । प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकृत् ।

मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् । यथा—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

अवान्तरवाक्यभेदेऽपि गर्भितमाह—लग्नमित्यादि । रागोऽनुरागो रुधिरो रक्तिमा च । मातङ्गाश्चण्डाला दन्तिनश्च । परे उदासीनाः शत्रवश्च । तस्याम् असियष्ट्यां शक्तोऽनुरक्तश्च । गणयति युक्तायुक्तं विचारयति । किं वा अहं भृत्येभ्यो दत्ता इति विदितं ते इति श्रीनियोगादिति गदितुमिवाम्बुधिं गता यस्य कीर्तिरित्यन्वयः ।

अत्रेत्यादि । विदितं तेऽस्त्वित्यनेन गर्भितमिति योजनम् । तेनाऽस्मीत्याद्यर्थस्यापि वेदनीयत्वं विवक्षितम् । विदितमित्यादेर्मध्यानुप्रवेशे तथाप्रतीतिरत्रापि अनासक्तिः । न केवलं विवक्षिताप्रतिपत्तिरविवक्षितप्रतिपत्तिरपि, तदाह—प्रत्युतेत्यादि । प्रथमवेदनया वेदयितव्याऽनुचितार्थाभिधाने क्रोधाभिव्यक्तेः । विरुद्धेत्यादि । प्रकाशितविरुद्धमित्यर्थः ।

प्रसिद्धादन्यत्र प्रयोगः प्रसिद्धिहतः । तत्र किं कुत्र प्रसिद्धमित्याह—मञ्जीरादिष्विति । प्रायशब्देन शिञ्जितादेः, प्रभृतिशब्देन नादादेः, आदिशब्देन मन्मथादेः, प्रमुखेन च रसितादेः परिग्रहः । नाप्रयुक्तत्वम्, सर्वथा प्रयोगविरहाभावात् ।

महाप्रलय इत्यादि । महत्पदं मारुतेनान्वितम्, न तु प्रलयेन, सर्वमुक्तेरेव तत्त्वात् । पुष्करावर्तो मेघः 'गर्जितादपि प्रतिगर्जितमुभयसंवलनाद् बलीयः'

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥३४४॥
(वेणी० सं०)

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धः, न तूक्तविशेषे सिंहनादे।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र । यथा—

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तंगते हन्त निशाऽपि याता।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥३४५॥

अत्र 'गते' इति प्रक्रान्ते 'याता' इति प्रकृतेः। 'गता निशाऽपि' इति तु युक्तम् ।

ननु 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इत्यन्यत्र कथितपदं दुष्टमिति चेहैवोक्तम्; तत्कथमेकस्य पदस्य द्विः प्रयोगः? उच्यते—उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोग-

---

अत एव तस्योपमानता। द्यावापृथिव्यौ रोदसी। प्रलयसमये घनगर्जितस्याष्टौ प्रतिध्वनिरिति समरस्योदधित्वनिरूपणम् । मण्डूकेत्यादिपदात् सकलमृदुलध्वनिकजन्तुपरिग्रहः ।

इष्टापत्तिं परिहरति—न त्विति । सिंहनादे हेतुमाह—उक्तविशेष इति । श्रवणभैरवत्वरोदसीस्थगनविशेषणमर्यादया तल्लाभः । विषयेति पाठे उक्तस्य श्रवणभैरवत्वादेर्विषयोऽधिकरणम् । विशेष इति पाठे वैशिष्ट्यमर्थः ।

उपसर्गादीनां कारणं विना वाक्यान्तरे पदपरिहारः क्रमभङ्गः ।

नाथे निशाया इत्यादि। नियतिर्नियमोऽदृष्टश्च। कुलाङ्गनानां भर्तृसमानदशैवोचितेत्यन्वयः ।

प्रकृतेर्वानुरूपायाः प्रक्रमो भग्न इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

पाठान्तरे बाधितपदत्वमाशङ्कते—नन्विति । अन्यत्र वामनोक्तौ । उद्देश्यः प्राक् प्रत्यायितः, प्रतिनिर्देश्यः पुनः प्रत्याय्यः । प्रकृतेऽभेदज्ञापनया पुनरुक्तस्यैवोत्कर्षकत्वमिति न दोषः । एवमर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यलाटानुप्रासयोरपि । तद्वति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यवति प्रत्युत विरोधे

निषेधस्य तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः ।

तथा हि—

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।।३४६।।

अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति ।

तस्यैव प्रागुक्तस्य सर्वनाम्नस्तददसादेः । तेन रूपेण तेषामपि बोधकत्वात् । तेन "भातीन्दुस्तस्य चेन्दोः करनिकर०" इत्यत्र पौनरुक्त्यमेव, तत्पदेनैवेन्दोः परामर्शसम्भवात् । "स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभः" इत्यत्र न पौनरुक्त्यम्, स्थाणुपदानुपादाने तच्छब्दार्थपरिच्छेदासम्भवात् । वेति विकल्पो व्यवस्थामाह । स चेद् यत्राभेदः सर्वनामगम्यस्तत्र पुनः प्रयोगे कथितपदत्वमेव । तत्प्रयोजनस्यान्यतः सिद्धे सर्वस्य लभ्याभेदप्रतिपादनाय तु पुनः प्रयोग इत्येवंरूपा । यथा—उदेति सवितेत्यादौ ।

अत्र स एवेति कृते प्रधानस्य सवितुरेव परामर्शः स्यात् । तथेति कृते च ताम्र उदेति । ताम्रत्वेनास्तं यातीत्यत्र प्रकारे भानेनाभेदप्रत्यभिज्ञानं स्यात् । 'निशि तामन्तिकस्थामपि सहचरीं न विलोकयति चक्राङ्गः । चक्राङ्ग्यपि न सहचरमहो दुर्लङ्घ्यता नियतेः ।।' इत्यत्र पौनरुक्त्यमेव । विरहविधुरा साऽपि, तामिति कृते चक्राङ्गसहचरीपरामर्शसम्भवात् । "वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये" इत्यत्रानयोरिति कृते प्रकृतत्वेन प्रधानस्योपमेयस्यैव परामर्शः स्यात्, न तूपमानयोर्वागर्थयोः । नहि 'देवदत्त इव पण्डितस्तं पश्य' इत्यत्र तत्पदेन देवदत्तप्रत्यायनम् । एतेन लौकिकवैदिकशब्दार्थौ उपमाने । आशास्यमानौ च लौकिकवैदिकावेव शब्दार्थौ काव्यरूपाविति नाभेदः प्रतिपाद्य इति मिश्रोक्तं निरस्तम्, उक्तरीत्योपमानपरामर्शासम्भवात् । सर्वेषामेव शब्दार्थानामुपमानत्वे आशास्यमानत्वेनाक्षतेः । निखिलशब्दार्थ एव काव्यनिष्पत्तेः । तेन सर्वनामप्रयोगाविषयाभेदप्रतिपादनाय पुनः प्रयोग इति व्यवस्थितो विकल्पः ।

युक्तिद्वारोपपादयति—तथा हीति ।

ताम्र एवेति । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः ।

यथा वा—

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां
समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ।। ३४७ ।।

अत्र प्रत्ययस्य । 'सुखमीहितुं वा' इति युक्तः पाठः ।

अर्थान्तरतयैवेति । आपाततस्तथाप्रतिपत्तेः स्थगयति नैकरूप्यमासादयति । तथैवेति पाठे आपातत इति शेषः । अन्यथा प्रतीतावेव स्थगनशब्दप्रयोगः ।

ननु पर्यायशब्दानां शक्यतावच्छेदकैक्यनियमात् कथमन्यत्वेन प्रतीतिः ? अत्र नव्याः 'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः' इत्याकारकशक्तिग्रहविषयत्वाच्छब्दस्य विशेषेणादिपदार्थवत्पदस्याप्युपस्थितिः । पदान्तरोपादाने च तदुपस्थित्या प्रतीत्यन्यथात्वं स्फुटमेव । तदुक्तम्—'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते' इति तच्चिन्त्यम् । पदज्ञानात् सम्बन्धिनः पदार्थस्योपस्थितेः, न तु पदस्यातिप्रसङ्गात् ।

यत्तु अर्थभेदाच्छब्दभेदवच्छब्दभेदादप्यर्थभेद इति शब्दान्तरोपादानेऽर्थस्य नित्यताप्रतीतिरिति मिश्रैरुक्तम्, तन्न युक्तम्, तदा घटः कलश इत्यत्राप्यपौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अर्थस्य वास्तविके भेदे स एवार्थोऽर्थान्तरतयेवेति ग्रन्थविरोधाच्च ।

यच्च पदभेदे व्युत्पत्तिनिमित्तभेदाद् भिन्नताप्रतीतिरिति सान्धिविग्रहिकेणोक्तं तदप्यसत्, उक्तौ न तत्प्रतीतिभास इति । आदौ धातुभेदेऽव्याप्तेः । नास्त्येव तत्र व्युत्पत्तिः । वस्तुतस्ताम्रपदेन रक्तत्वेन सर्वमेवोपस्थाप्य तेषामयोग्यतया तेन रूपेण सवितैवानुभावितः । तद्गोचरसंस्कारजनितं पुनस्ताम्रपदं श्रूयमाणमुद्बुद्धेन तत्संस्कारेणाहृत्य सवितारमेवोपस्थापयत्यनुभावयति च । न चैवं रक्तादिपदेषु सामान्यस्मरणे इतरबाधादिसहकारेणैव तेषां सवितृबोधकत्वादिति प्रतीतिमान्थर्यम्, तेनार्थान्तरतयेवेत्यपि सङ्गच्छत इति । अत एव पुनस्ताम्रपदोपादाने विशेष्यस्य सवितुः पुनः पुनरनुपादानम्, तेन तस्यैवोपस्थितेः ।

यश इत्यादि । उत्सुकमौत्सुक्यम्, तुम्-सनोरिच्छया समानार्थत्वेऽपि तुमा फलत्वप्रतीतिः, न तु सन्येकरूपताहानिः ।

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ।।३४८।।
(कुमा० सं० ६।९४)

अत्र सर्वनाम्नः । 'अनेन विसृष्टाः' इति तु वाच्यम् ।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ।।३४९।।
(कुमा० सं० १।२७)

अत्र पर्यायस्य । 'महीभृतोऽपत्यवतोऽपि' इति युक्तम् । अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूदिति केचित् समर्थयन्ते ।

ते हिमालयेत्यादि । तदिदमोः सर्वनामत्वाविशेषेऽपि पूर्वानुभूतपुरोवर्तिविषयत्वान्नैकरूपता ।

महीभृत इत्यादि । तस्मिन् कन्यारूपे तृप्तिरिच्छारूपः ।

पर्यायस्येति । अथ कथमपत्यपुत्रयोः पर्यायता ? जन्यप्राणित्वेन जन्यपुंस्त्वेन च शक्यतावच्छेदकभेदात् । अत्र केचित् पुत्रश्च दुहिता चेत्येकशेषेण पुत्रपदस्य कन्यापुत्रोभयबोधकतया अपत्यपर्यायतेत्याहुः, तन्न, जन्यप्राणित्वस्य जन्यस्त्रीपुंस्त्वाभ्यामन्यत्वेन प्रकरणभेदादपर्यायत्वात् । न च विषयमात्रैक्येनात्र पर्यायता, षण्डस्यापत्यत्वेन तदैक्यविरहात् । न च षण्डेषु नापत्यता, तेषां संतत्यनारम्भकत्वेन पतति वंशो येन तत् पत्यम्, न पत्यमपत्यमिति व्युत्पत्तिविरहादिति वाच्यम्, तेष्वपि प्रयोगेणाजन्मानूढतार्थस्यापत्यत्वेन च व्युत्पत्तेरप्रयोजकत्वात् । घटो द्रव्यमित्यत्रापि पर्यायतापाताच्च । तत्रापि विषयैक्यानपायात् । मिश्रास्तु—

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

इत्यनुशासनात् पुत्रपदस्य सुतकन्योभयवाचित्वेन पुत्रापत्ययोः पर्यायत्वं वदन्ति, तदपि विरुद्धम्, प्रकारभेदे पर्यायत्वस्य पूर्वोक्तदोषग्रासात् । अपत्यशब्दवत् पुत्रशब्दादपि कन्यापुत्रसन्देहप्रसङ्गाच्च । अनुशासनस्य पुत्रादिपदानां निरूढलक्षणया कन्याभिधानेनैवोपपत्तेः । स्त्रीप्रत्ययस्यैव लक्षणतात्पर्यग्राहकत्वात् । अत एव नानार्थे तदाश्रयणम् । अन्यथा मातामहपितामहाभ्यां स्त्रीप्रत्ययानुशासनात् तयोरपि पित्रोर्मातृपितृवाचित्वं स्यादित्यलं

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥३५०॥

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । 'तदभिभवः कुरुते निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिर्लघुतावान्न पदं नृपश्रियः ॥'इति युक्तम् ।

काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः॥ ३५१॥

प्रतिष्ठितवचोविचारेण । वस्तुतस्तु यत्सामान्यसत्ता तद्विशेषगोचरेच्छेति हि प्रस्तावः । पुष्पसामान्यसत्तायां पुष्पविशेषादरबोधकदृष्टान्तेन तथैव प्रत्यायनात्, विरोधार्थकापिशब्दस्वरसाच्च । ततश्चापत्यसत्तायामपत्यविशेषे स्नेह इति प्रस्तावः । पुत्रपदस्थानेऽपत्यशब्दानुपादानाद् विघटितः । अत एव पर्यायस्येति, न तु पर्यायेणेत्युक्तमिति !

कथं पुत्रपदस्यापत्यपर्यायताविचारः ? नन्वारभ्यमाणस्य वर्त्मनोऽन्येन भङ्ग एव प्रक्रमभङ्गः । अत्र त्वारम्भकेणैव पुत्रपदेनेति चेत्, औचित्यार्जित-प्रस्तावान्यथाभाव एवास्य विषयत्वात्, विघटकपौर्वापर्यस्यानियमात् । अत एव प्रक्रमपदस्य प्रस्तावोऽर्थो विवृतः । अत एव च पाठान्तरे पुत्रपदस्थान एवापत्यपदप्रक्षेप इत्याह—अपत्यवतोऽपीत्यादि । अत्र सत्यपीत्यादि केचित्, न वयम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यापातात् । विशेष्यविशेषणभावविषयत्वेन सामान्यविशेषभावेन च भिन्नविषयत्वप्रसङ्गात् ।

विपद इत्यादि । आयतिरुत्तरकालशुद्धिः । उपसर्गस्याङः पर्यायस्य लघुत्वबोधकलघुतास्वरूपपदान्तरस्य प्रस्तावो गरीयःपदेन भग्न इति नेयम्, अन्यथा लघुता-गरीयःपदयोरर्थभेदादपर्यायत्वादसङ्गतिः स्यात् । अत एव शोधकपाठे लघुतापदावृत्तिः । तदिति शोधकमात्रं न पाठकल्पकम्, छन्दोभङ्गापातात् ।

काचिदित्यादि । रजांसि स्त्रीधर्मः, पांसवश्च । दाहस्तापो हेतु-लक्षणया वह्निश्च । सत्त्वं प्रथमगुणः प्राणी च । पार्थिवानां नायकद्विषां प्रस्थाने यात्रायां भाव्यशिवम् । नार्यः शशंसुरित्यन्वयः ।

अत्र वचनस्य । 'काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीकाः' इति, 'कम्पमानाः' इत्यत्र 'कम्पमापुः' इति च पठनीयम् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यताम् ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥३५२॥

अत्र कारकस्य । 'विश्रब्धा रचयन्तु सूकरवरा मुस्ताक्षतिम्' इत्यदुष्टम् ।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिगच्छति ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात् पाणिः पादोपसङ्ग्रहणाय च ॥३५३॥

अत्र क्रमस्य । पादोपसङ्ग्रहणायेति पूर्वं वाच्यम् ।

वचनस्य बहुत्वादिप्रतिपादकस्य । आख्यातक्रमभङ्गमपि व्याचष्टे । पाठान्तरेण---कम्पमापुरिति ।

गाहन्तामित्यादि । शृङ्गैर्जलताडनं स्वभावोक्तिः ।

अत्र कारकस्येति । अभिहितानभिहितभेदेन । यद्वा कारकस्य कारकविभक्तेः । वस्तुतस्तु सर्वत्रैव कर्तृविशेष्यत्वप्रस्तावः । विश्रब्धैरित्यादिना कर्मविशेष्यताप्रतिपादकेन तदन्यथाकरणमित्यर्थः ।

अकलितेत्यादि । अकलितमपरिमितं यशोनिधौ प्रतिष्ठिते, तज्जयादुत्कर्षाधिक्यम् । अवितथो यथार्थो मदोऽहङ्कारः । आध्माते सिंहवच्छब्दायमाने । क्रमस्येति । तपसः प्रथमोपन्यासेन तदुपयोगिपादग्रहणस्यापि तथौचित्यात् ।

एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम् ।

अविद्यमानः क्रमो यत्र । यथा——

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
　　समागमप्रार्थनया　कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
　　स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ।। ३५४ ।।

अत्र त्वंशब्दानन्तरं चकारो युक्तः ।

यथा वा——

शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः ।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुरः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ।। ३५५ ।।

अत्र 'इत्थं प्रोच्येव' इति वाच्यम् ।

एवमित्यादि । यथा—शशी दिवसधूसर इत्यादौ शोभनत्वेन प्रतीतस्याशोभनत्वं शक्यमिति विवक्षितः क्रमः । तस्य द्वितीयचतुर्थषष्ठवाक्येष्वन्यथात्वेन भङ्गः ।

यस्य यदव्यवहितपूर्वत्वनियमेन यदव्यवहितपरत्वनियमेन विवक्षितार्थानुभावकत्वम्, तस्य तत्परिहारेणान्यत्र स्थितिरक्रमः । त्वंशब्दानन्तरमिति । तदैव तस्याः समुच्चयता स्यादस्थानपदाद् भेदश्च । तत्प्रसङ्गेनैव व्याख्यातः । यद्यपि चादीनां स्वातन्त्र्येणार्थप्रत्यायकताविरहेण च पदत्वाभावात् तद्घटितानामवाक्यतया तदवलम्बिनां न वाक्यदोषत्वम्, तथापि त्वमित्यनन्तरं चकारोपादानात् कलेति त्वमिति पदयोरपि शोचनीयत्वक्रियासाहित्यान्वयबोधकत्वेन वाक्यदोषतेत्यवधेयम् ।

शक्तिरित्यादि । निस्त्रिंशः खड्गः खलश्च । दोषाकरो मूर्खत्वाद्याश्रयः, दोषाया रात्रेः कारकश्चन्द्रश्च । कुट्टनी छेदिका गणिका च । सर्वगा सर्वजनग्राह्या सर्वगामिनी च । वृद्धया बहलया जरत्या च ।

इत्थं प्रोच्येत्यादि । तदेव तत्तु अरूपस्याभिधेयत्वावगमः ।

तथा—

'लग्नं रागावृताङ्ग्या' इत्यादौ 'तु' इति 'श्रीनियोगात्' इति वाच्यम् ।

अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र । यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ।।३५६।।

अत्र प्रकृतरसविरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

अर्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ।। ५५ ।।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ।।५६।।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ।। ५७ ।।

दुष्ट इति सम्बध्यते ।

तथेत्यादि । तत एव तत्तत्स्वरूपत्वं श्रीनियोगस्य प्रतिपन्नं स्यात् ।

विवक्षितासंबद्धा । अविवक्षितार्थप्रत्यायकेयममतपरार्थता ।

रामेत्यादि । मन्मथो मनोमथनहेतुः कामश्च । निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च । जीवितेशो यमः कान्तश्च ।

अत्र घातके रामे कामत्वस्य, मृतायां राक्षस्यामभिसारिकात्वस्य, शोणिते कुङ्कुमत्वस्य, जीवनाशके यमे कान्तत्वस्यारोपो विरुद्धः ।

द्वयोर्विरुद्धरसव्यञ्जकत्वादित्याह—प्रकृतरसविरुद्धेत्यादि । प्रकृतरसो वीभत्सः ।

इदानीमर्थदोषाः प्राप्तावसरा इत्याह—अर्थदोषानाहेति । पोषणं पुष्टमुपकारः । पश्चान्नञा बहुव्रीहिः । प्रकृतवाक्यार्थस्वरूपोत्कर्षाहेतुरपुष्टः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।
मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद् रविर्जयति ।।३५७।।

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न बाधन्त इत्यपुष्टाः, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा ।

सदा मध्ये यासामियममृतनिस्यन्दसुरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

अतिविततेत्यादि । अतिविततं विस्तीर्णम् । अत्र हि रविर्जयतीति रवेरुत्कर्षः प्रधानवाक्यार्थः । न खलु विस्तीर्णपथा सञ्चरणं श्रमहेतुर्येन तत्सत्त्वेऽपि श्रमत्याग उत्कर्षहेतुः स्यात् । विततपदेन दीर्घत्वाभिधानेऽपि रथाख्ययानेन सञ्चरणान्न श्रमत्वप्रतीतिः । अत एव यत्र पदादिपदप्रयोगस्तत्रैव तथाभानम् । यथा—'पद्भ्यां व्रजन्नेष न खिद्यते' इत्यादौ । एतेन अतिविततत्वाद्य इत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तत्परिहृत्य कमलाकरेत्यादिग्रहणम् । दीर्घपथसञ्चारः श्रमहेतुः । तत्सत्त्वेऽपि तत्परित्यागेनोत्कर्षविगमादिति निरस्तम् । अत एवैतन्मतानुसारिणोऽपि परास्ताः ।

यद्व्यतिरेकेण यद्व्यतिरेकस्तदुपादान एव तत्परिपोषणमित्याह—अनुपादान इत्यादि ।

ननु तदाधिकपदत्वं पुनरुक्तत्वं वा स्यादित्यत आह—न त्विति । असङ्गताधिकान्वयाप्रतियोगित्वात् । प्रकृते तदभावात् । एवं न पौनरुक्त्यमपि, तदर्थानामन्यतः प्रतिपत्तिविरहात् । अत्राकाङ्क्षादिसामग्रीसाचिव्येनान्वयबोधादनन्तरं पदजीवत्वेऽनुसन्धानदशायामेवानुकारित्वग्रह इति प्रतीतानुपपत्त्या अर्थदोषताप्रतीत्यनुपपत्त्यामेव शब्ददोषतेति विभागः ।

यत्तु परिमुक्तेत्यादि-कमलाकरेत्यादिविशेषणाभ्यां तेजस्वित्वमित्रोपकारित्वावगम इति मिश्रैरुक्तं तन्न; गमनमात्रेण तेजसो ह्रासकारित्वेन चोपकारस्यानवगमाद् जीर्णानामपि पराधीनगमनसम्भवात्, वैकृत्यदर्शनेनापि ह्रासोपपत्तेश्च ।

कष्टमाह—सदेति । आसत्त्यादिसत्त्वेऽपि विलम्बितप्रतीतिकत्वं तत्त्वम् । मार्गो रीतिः पन्थाश्च । अमृतानां स्वधानां जनानाञ्च । रसः शृङ्गारादि-

प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ।।३५८।।

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति ताः, गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु ? यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति ताः, मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ।।३५९।।

अत्रेन्दुकलादयो यं प्रति पस्पशप्रायाः स एव चन्द्रिकात्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहतत्वम् ।

र्माधुर्यञ्च । सरस्वती नदी वाणी च । परिमलं चमत्कारः सौगन्ध्यञ्च । प्रसादं झटित्यर्थप्रत्ययं स्वच्छकान्तिश्च । घनो निविडो मेघश्च । व्योमेव काव्यं तदिव व्योम च । रुचय इच्छाः कान्तयश्च । महतां कवीनामादित्यानाञ्च तेषां द्वादशत्वात् झटित्यप्रतीतिश्चानुभवसिद्धैव ।

निन्दित्वा पुरस्कृत्य वा तदन्यथाकरणं विशिष्टा हतिर्व्याहतत्वम् । न चानुचितार्थता, तत्र तिरस्कारस्य व्यङ्ग्यत्वात्, अत्र चाभिधानादिति कश्चित्, तन्न; अत्रापि तिरस्कारस्यानभिधेयतया वक्ष्यमाणत्वात्, शब्दार्थदोषतानुपपत्तेश्च ।

तत्राद्ये जगतीत्यादि । उपादेयत्वेन भाव्यन्त इति भावः । भावेन हेतुः प्रकृतिमाधुर्यम् । इयं मालती लोके भुवनविषये नयनविषयं यातेत्यन्वयः । पस्पशस्तुच्छधान्यम्, अत्यन्तानुपादेयत्वात् । अत एव निन्दितचन्द्रिकारोपेण मुखेऽपि नोत्कर्षावगमः । यं प्रतीत्यादिना अनुचितार्थादस्य भेदबीजोद्घाटनम् । चन्द्रिकापदेन स्वार्थप्रत्यायने तिरस्काराव्यञ्जनात् चन्द्रिकायाः सर्वेषामुपादेयत्वात् । माधवं प्रत्येवारुचिविषयत्वात् । पशुतन्तुवायादयस्तु प्रकृत्यैव

'कृतमनुमतम्' इत्यादि ।

अत्रार्जुनार्जुनेति भवद्भिरिति चोक्ते सभीमकिरीटिना-मिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः ।

गर्हिता इति तत्प्रत्ययदशायामेवोपश्लोक्यमानतिरस्कारावगमः । अत एवात्र वाक्यार्थमर्यादयैव तिरस्कारोऽवगम्यत इत्यर्थदोषतैवेति भावः ।

द्वितीयं यथा--

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभा तिरस्कारिणा
पश्यैतानि विनिर्जितानि कमलानि गच्छन्ति विछ्रायताम् ।

इत्यादौ ।

अत्र मुखोत्कर्षाय पङ्कजत्वमारोप्य कमलानि विनिर्जितानीत्यादिना निन्दनम् । पङ्कजकमलपदभेदाच्च निन्दाया न शाब्दबोधान्तर्गतत्वम् । मुग्धायाः स्मरचतुराणि चेष्टितानीत्यादौ तु मुग्धायां स्मरचातुर्यबाधेना-भवन्मतयोगतैव, न व्याहतता, पुरस्कारतिरस्कारौदासीन्यात् । न चानुवादा-युक्तता, अयोग्यताज्ञानस्य शाब्ददोषत्वप्रयोजकत्वात् ।

एकत्र वाक्ये पुनः प्रतीतिविषयः पुनरुक्तः ।

कृतमनुमतमित्यादि । अर्जुनार्जुन सात्यके इत्युपक्रमेण पितृवधा-मर्षितस्याश्वत्थाम्न इयमुक्तिः । दृष्टीनामुत्तरोत्तरापराधलाघवेन क्रमादुपन्यासः । तत्र कर्ता अर्जुनः सात्यकिरनुमन्ता, अन्ये द्रष्टारः । अत्राद्ययोर्वल्द्वेषेण शब्दसम्बुद्धिरन्येषां बुद्धिस्थैव । अत एव तेषां शास्ति-प्रदर्शनाय बुद्धिस्थपरामर्शकयद्भवत्पदेऽनुकर्षः । एतेन संबोध्ययोरबहुत्वे यैरित्यादिषु बहुवचनमनुपपन्नमिति निरस्तम्, सम्बोध्यानां बहुत्वस्य दर्शितत्वात् । असृङ्मेदोमांसैरित्यत्र प्रत्येकं बहुत्वं साकल्यपरिग्राहकम् । तेन सकलासृङ्निर्गमाद् वधप्रत्यायनम् । शास्तिरियं ब्रह्मवधस्य कर्तुर्मेदो-निस्सारणेन चासृक्सत्त्वान्न वधः, अपि तु चिरकालं बलवती पीडा । इदमनुमन्तुर्मांसच्छेदेन च रुधिरमेदसोरनिःशेषोत्पीडालघुत्वम् इदं तु दृष्टवतामिति शास्तितारतम्यम् ।

अत्रेत्यादि । भवद्भिरिति चेति, संबोध्योपस्थितिं विना भवत्पदप्रयोगा-नुपपत्तेः, तस्य सम्बोध्यात्मवाचित्वात् । किरीटिपदार्थोऽर्जुन एव ।

अथ चूर्णकपद्याभ्यां सहैवान्वयबोधकत्वे शाब्दबोधसमय एव पौनरुक्त्य-भानाद् नार्थदोषतेति चेत्, मैवम्; पर्यायशब्दोपनीतेष्वर्थेष्वापाततोऽन्वयत्वेन

यथा वा—

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम्।
कर्णाऽलं सम्भ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥३६०॥

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ।

भानान्न पुनरुक्ततावभासः, समानशब्दसत्त्व एवैकत्वभानादित्युक्तत्वात् ।

अत्र केचिदसूयकाः क्रुद्धस्योक्तायुक्तविस्मरणद्वारेण क्रोधप्रज्वालनया पौनरुक्त्यगुणत्वं वदन्ति दूषणमिदमुद्धरन्ति, तदसत्, संबोध्यविस्मृतौ भवच्छब्दप्रयोगानुपपत्तिरिक्त्युत्वात् ।

न च सभीमेत्यादौ विस्मरणम्, प्रकृतवाचितत्पदप्रयोगानुपपत्तेः, विस्मृतौ प्रकरणाभावात्। सात्यकेरपि पुनरुपादानप्रसङ्गाच्च । व्यक्तिविशेषविस्मृतौ मानाभावात् । नापि भवतेः शत्रा भवत्पदेनोदायुधैः सद्भिरिति प्रत्यायनेन दोष इति वाच्यम्, स्वगतमाप्रकाशभाषितं विनैव व्यक्तेरसंबद्धता स्यात् । सम्बोधनस्य सम्बोध्यदोषोद्भावनफलकतयाऽर्जुनस्य दोषासमन्वये तत्संबोधनवैफल्यं स्यादिति प्रकाशकाराशयो दुरूह एवेति ।

वाक्यार्थपौनरुक्त्यमाह—अस्त्रेत्यादि । अश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । मम पितरि सेनानाथे सत्यलं सम्भ्रमेणेत्यन्वयः । और्वो वाडवाग्निः, अस्त्राण्येव ज्वालावह्निशिखाः । प्रतिबलं विपक्षसेना । तस्य जलधित्वेन पितुरौर्वत्वेन च निरूपणाद् वध्यघातकतावगमः । स्थिते रणादभग्ने, तद्भङ्ग एव भवद्भङ्गौचित्यम् । शरीरमात्रदर्शनादिदमा प्रयोगः । हार्दिक्यः कृतवर्मा ।

अत्र चतुर्थपादार्थस्य पौनरुक्त्यं सुव्यक्तमेव । अत्रापि पूर्ववदूह्यं बीजम् ।

किञ्च, मुञ्च हार्दिक्य शङ्कामित्यन्तेन वाक्यार्थपरिसमाप्तौ न पौनरुक्त्यम्, किन्तु समर्थवाक्यसंवलनेनेति प्रतीतस्यानुपपत्तिरित्यर्थदोषतैव । पदार्थो वाक्यार्थ इत्युपलक्षणम्, पदैकदेशार्थेऽपि तत्सम्भवात् । यथा तदीयमातङ्गघटा इत्यादौ, युक्तार्थान्तरेण षष्ठ्यर्थेन तद्धितार्थस्य संबन्धस्य पौनरुक्त्यात् ।

भूपालरत्न　निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव ।
विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥३६१॥

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः ।

स्वपिति यावदयं निकटे जनः
　　स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।
तदयि साम्प्रतमाहर कूर्परं
　　त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥३६२॥

एषोऽविदग्धः ।

यत्तु 'जगृहे जनतास्तरूणाम्' इत्यर्थबाहुल्यार्थजनपदेन तद्धितार्थो बहुवचनार्थश्च पुनरुक्त इति मतं तन्न, जनपदोत्तरतलप्रत्ययस्यैव समूहार्थत्वात्, 'भैक्षाणी' इत्यत्र अण्प्रत्ययार्थस्यैव बहुवचनेनापि समूहस्यैव नानात्वावगमात् । 'और्वा' इत्यावर्जितस्य ।

पौर्वापर्यस्य त्यागाद् दुष्क्रमता ।

भूपालेत्यादि । राजश्रेष्ठो राजैव । रत्नञ्च सर्वदायित्वचिन्तारत्नमित्यर्थः । तत एव दैन्यनाशकता । विश्राणय देहि । अत्र मातङ्गस्येत्यादि । न्याय इति तुरङ्गापेक्षया मातङ्गस्य प्रकृष्टत्वात् । न च वाकारस्य शक्ताशक्तविकल्पार्थकत्वेन तुरङ्गदानाशक्तस्य मातङ्गदानाक्षमतया वाक्यार्थप्रतीतिदशायामेव बाधकतावगमाच्छब्ददोषतैवेति वाच्यम्, विकल्पस्यैव वाकारार्थत्वात्, शक्ताशक्तयोर्वाक्यार्थगम्यत्वात् । भूपालरत्नस्य तुरङ्गमातङ्गोभयदान एव शक्तत्वाच्च । दोषत्वं पुनरुत्कृष्टजातेः पाश्चात्त्योपादानात् । एतेन देशविशेषमातङ्गापेक्षया तुरङ्गस्योपादेयत्वेन प्राङ्निर्देशेऽप्यक्षतिरिति निरस्तम्, जात्यपेक्षयैवापकर्षप्रकर्षविवक्षणात् । अन्यथा 'शूद्रो वा ब्राह्मणो वा वर्णौ द्वावेव विश्रुतौ' इत्यत्र प्राङ्निर्देशो नानुचितः स्यात्, स्थानविशेषे शूद्रस्योत्कर्षात् ।

अविदग्धप्रतिपाद्यत्वं ग्राम्यता । तेन 'गोरपत्यं बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन सः' इत्यस्यापि सङ्ग्रहः । किमपैति का क्षतिः । कर्षकं नीवीरूपकमिति पाठे शरीरम् । अत्रार्थस्यैव ग्राम्यता, न शब्दस्य ।

'मात्सर्यमुत्सार्य' इत्यादि ॥३६३॥

अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः, शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः।

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद् यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयाद्
विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥३६४॥

अत्र द्वितीयशस्त्रविमोचने हेतुर्नोपात्तः।

प्रकरणाभावात् सन्दिह्यमानोऽर्थः सन्दिग्धः।

मात्सर्येत्यादि। वक्तुः शान्तत्वेन शृङ्गारित्वेन वा निश्चिते निश्चय एव।

अनुपात्तहेतुकोऽर्थो निर्हेतुः।

गृहीतमित्यादि। इयमप्यश्वत्थामोक्तिः। विषयो लक्ष्यः। ततो मत्परित्यागात् स्वस्ति विश्रामसुखम्। अत्र द्वितीयेत्यादि।

ननु हेत्वाकाङ्क्षायां वाक्यार्थपर्यवसाने कथमर्थदोष इति चेन्न, पितृकर्तृकशस्त्रपरित्यागस्यैव हेतुत्वानन्वयात्, पित्राचरितकर्मणः पुत्रेणाचरणीयत्वात्। ब्राह्मणानुचितशस्त्रग्रहणस्येव इष्टपर्यवसिते वाक्यार्थेऽनन्तरं मम शोकेन पित्रा परित्यक्तम्, मयाऽपि पितृशोकेन त्यक्तव्यमिति पितृशोकस्यैव हेतुत्वमाकाङ्क्षितमिति तदनुपादानेन तत्साकाङ्क्षता। तदाह—हेतुर्नोपात्त इति।

न च न्यूनपदत्वम्, तदनुपादानेऽप्युक्तरीत्याऽप्यन्वयबोधमान्थर्यविरहात्। न चैवं तथाभूतेत्यादौ विशेष्यपदानुपादानेन विशेषणविशेष्यान्वयस्याभावात् तयोरेव शब्दार्थदोषव्यवस्थापकत्वाद् यत इत्यपि पाठः। न च यत इत्यपि पाठे यतोऽहं त्वां विमोक्षेऽतः स्वस्ति भवत इति। अत इतिपदसाकाङ्क्षता, अनूद्यत्वपरस्य विशेषत उत्तरवाक्यास्थितस्य यत्पदस्य प्रकृतिपरित्यागवाचितयान्यसाङ्क्षाङ्क्षत्वाभावात्।,

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन् हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
इदं तद्दुःसाध्याक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥३६५॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् ।

यथा वा—

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः ।
सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकः ॥३६६॥

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धः, न पुनरङ्कुरोद्गमः ।

प्रसिद्धिविद्यापदाभ्यां विरुद्धपदस्य प्रत्येकमन्वयः ।

सर्वलोकविदितोऽर्थः प्रसिद्धः । तद्विरोधे प्रसिद्धिविरोधः । शास्त्रगम्यार्थविरोधे विद्याविरोधः । क्रमेणोदाहरति—इदमित्यादिना ।

केन भ्रान्तप्रतारकेण । कमलस्यातङ्को भयं यस्मादेवं वदनं यस्यास्तेन चन्द्रत्वं व्यङ्ग्यम्, लोकेऽप्रसिद्धम् पञ्चशरत्वेनैव ख्यातेः ।

न च कामस्य चक्राभावादयोग्यत्वेन वाक्यदोषता । चक्रनिधानकर्तृत्वमेव परस्योपन्यस्तम्, न तु चक्रवत्त्वम्, येन बाधप्रसङ्गः । अन्यदीयास्त्रस्यान्येनापि विधानसम्भवात् । अन्यदीयास्त्रास्यान्येन विधाने सकलमिति तु प्रतिसन्धानस्य वाक्यार्थप्रतीत्योत्तरकालीनत्वादर्थदोषताव्यवस्थापकमेवेति ।

कविप्रसिद्धं प्रति विरुद्धमाह—उपपरिसरमित्यादि । परिसरो निकटविहित इति । विधेरप्राप्तप्रत्यायकत्वेन नैव कदाप्यासीदिति ध्वनिः । रक्तोऽनुरक्तोऽपि विरोधीकृतः; अत एव हताशयतोक्तिः ।

अत्रेति । पुष्पोद्गमो न नवाङ्कुरोद्गमः । पुष्पोद्गमे नवाङ्कुरोद्गमोऽपि स्यादिति न बाधः । किन्तु तथा कविवर्णनाविरहेण तद्विरुद्धः ।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नासि शुभप्रदः ।।३६७।।

अत्रामूर्तापि कीर्तिः ज्योत्स्नावत् प्रकाशरूपा कथितेति लोकविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् ।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ।।३६८।।

अत्र ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

लोकविरुद्धस्य कविप्रसिद्धत्वेन न विरुद्धत्वमित्याह—सुसितेत्यादि । कदाचनैकदा कौमुदीमहसि चन्द्रे स्वैरं यान्त्यामिति संबन्धः । अमूर्तागुण-रूपस्य प्रकाशनस्य तेजोधर्मत्वात्, तेजसो द्रव्यत्वाल्लोकविरुद्धत्वं लौकिक-प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितम् । कविष्वित्यादि । कविसम्प्रदायेन तथैव वर्णनात् प्रसिद्धिसामान्याभावो नास्तीत्यर्थः ।

तदुक्तं कविकल्पलतादौ—

असतोऽपि निबन्धेनानिबन्धेन सतोऽपि वा ।
नियमेन च जात्यादिः कवीनां सम्मतिस्त्रिधाति ।।

एतदुक्तम्—मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः, इत्यादि ।

शास्त्रविरुद्धमाह—सदेत्यादि । ग्रहोपरागादिकमिति । चन्द्राशनिवत् । समुदितप्रयोगोऽप्युपलक्षणमेतत् । तेन सङ्क्रान्त्यादिग्रहः । तदुक्तम्—

राहुदर्शनसङ्क्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ।। इति ।

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्वोः समीक्ष्यते ।
षाड्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥३६९॥

एतदर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गणमङ्गना ।
बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥३७०॥

अत्र केयूरपदे नखक्षतं न विहितमिति । एतत्कामशास्त्रेण।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन
दुःसाध्यसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।
आसादयन्नभिमतामधुना विवेक-
ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥३७१॥

नीतिशास्त्रविरुद्धमाह—अनन्येत्यादि । अभ्यासकौशलाद् वामदक्षिणभ्यां वामदक्षिणकार्यसम्पादकतया बाह्वोर्बलमनन्यसदृशम् । सन्धिविग्रहादयः । षड्गुण एव षाड्गुण्यम्, स्वार्थे ष्यञ् बहुव्रीह्यनन्तरं भावे वा । बलिनामेव षाड्गुण्योपदेशान्नीतिशास्त्रविरुद्धम् ।

कामशास्त्रविरुद्धमुदाहरति—विधायेत्यादि । सदातनसान्निध्यप्रतिपादनापाङ्गत्वरूपम् । करजो नखः । उल्लेखाः क्षतानि ।

अत्रेत्यादि । पदे स्थाने ।

नखक्षतस्य स्थानानि कक्षौ वक्षस्तथा गलः ।
पार्श्वौ जघनमूरू च स्तनगण्डललाटिकाः ॥

इति वात्स्यायनोक्तानि । मणिबन्धेऽनुक्तत्वाच्छास्त्रविरोधः ।

योगशास्त्रविरुद्धमाह—अष्टाङ्गेत्यादि । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगाङ्गानि । तदुक्तम्—

यमश्च नियमश्चैवमासनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानञ्चैव समाधियुक् ॥
एतानि कथितान्यष्टौ योगाङ्गानि मनीषिभिः ।

अत्र विवेकख्यातिः, ततः सम्प्रज्ञातसमाधिः, पश्चादसम्प्रज्ञातः, ततो मुक्तिः, न तु विवेकख्यातौ । एतद् योगशास्त्रेण ।

एवं विद्यान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥३७२॥

अत्र ततः किमिति न नवीकृतम् । तत्तु यथा—

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥३७३॥

परिशीलनं पुनः पुनराचरणम् । कीलनमभ्यासदार्ढ्यम् । सिद्धयो नियमादयः । विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भेदावभासः । सम्प्रज्ञातः सविकल्पकसमाधिः । यत्रात्मा विषयान्तरञ्च भासते । असम्प्रज्ञात आत्मातिरिक्तविषयाग्रही समाधिः । विद्यान्तरैरागमवैद्यकादिभिः ।

विच्छित्तिविशेषानाधायकः पुनः प्रतीतिविषयोऽर्थो नवीकृतः ।

प्राप्ता इति । असति तत्त्वज्ञाने श्रीप्राप्त्यादेरकिञ्चित्करत्वम्, तनुभृतां तनुभिर्मनुष्यशरीरैः, न तु पिशाचत्वादिरूपेण ।

अत्रेति । अत्र किमिति पदार्थः पूर्वं यथा प्रतिपन्नः परतोऽपि तथैवेति न नवीकृतश्च । न च कथितपदत्वम्, स्वार्थबोधसमाप्तेषु वाक्येष्वेकत्रापि पुनरुक्तेरभावात् । तद्विषये 'अधिकरतलतल्पम्' इत्यादावेकत्रैव वाक्ये लीलापदं द्विप्रयुक्तमिति भेदः ।

केचित्तु पर्यायपदान्तरोपादाने विच्छेदविशेषाभावेऽप्यस्य सम्भव इत्याहुः ।

यदीत्यादि । अनलादीनां दाहकत्वादय इव सतामविषादिता प्रकृतिरिति । मालाप्रतिवस्तूपमालङ्कारनिर्वाहेण विच्छित्तिपोषणान्न दोषः, प्रकृते तु नैवमिति भावः ।

यत्रानुल्लिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा ।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतैरुल्लङ्घ्य यत्सम्पद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् ॥३७४॥

अत्र 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता' इति सनियमत्वं वाच्यम् ।

सनियमानियमविशेषाविशेषपदैः सह परिवृत्तपदस्य प्रत्येकमन्वयः, तेन दोषचतुष्टयम् । विवक्षितनियमस्य शब्दादप्रतिपत्तिर्नियमपरिवृत्तिः ।

यत्रेत्यादि । अनुल्लिखिताख्यमनुद्दिष्टनामकम् । याता इत्यादि । यस्य सम्पदः । प्राणिमनोगोचरा अपि न भवन्तीत्यर्थः । आभासः कान्तिः ।

साधारणमणिं सभाजयति । तस्य पाषाणत्वमेवोचितम्, न मणित्वम् । चिन्तामणेः प्रकृतमणिगणनायां गणनमनुचितमित्यर्थः ।

छायामात्रेत्यादि । मात्रेण धर्मान्तरव्युदासः । तत एव तस्योत्कर्षः । मण्यन्तराणाञ्च निकषः स्यात् ।

न च न्यूनपदता, आभासस्यैवान्वयप्रतियोगित्वेन तद्वाचकपदसद्भावात्; प्रकृष्टधर्मान्तरासहकृतत्वस्य, परमत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वादन्वयप्रतियोग्युपस्थापकानुपादान एव न्यूनपदत्वात् ।

नापि मात्रार्थाप्रतीतावश्मत्वमेवोचितम्, कुत इत्याकाङ्क्षानुवृत्तेः शाब्दवैगुण्याच्छब्ददोषता । यत्किञ्चिदेवोत्कृष्टधर्मवतोऽन्वयात् । अलोकोत्कृष्टधर्मवतो गणनमनुचितमिति रूपेण वाक्यार्थोपपत्तेः । उत्कृष्टधर्माश्च यत्रेत्यादिनोपात्ताः । अनन्तरञ्च चिन्तामणिवृत्तिधर्मव्यवच्छेदाय मात्रार्थोपेक्षणीय इति प्रतीतस्यैवानुपपत्तिः । अत एवानभिहितवाच्यत्वमपि निरस्तम् । मात्रार्थं विनाऽप्यन्वयोपपत्तेः, तस्यावश्यानपेक्षणीयत्वात् ।

वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चत्यभीक्ष्णं
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन् कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः ।।

अत्र 'शोण एव' इति नियमो न वाच्यः ।

अविवक्षितनियमस्य शब्देन प्रतिपादनमनियमपरिवृत्तिः ।

वक्त्रेत्यादि । सरस्वती शब्दो नदीभेदश्च । शोणो रक्तो नदश्च, सादृश्यात् । सेतुदर्शनाच्च । काकुत्स्थवीर्यस्मरणम् । दक्षिणः सव्येतरो दानदक्षो वा, दिग्विशेषश्च । समुद्रो मुद्राङ्गुलीयकं तत्सहितो जलधिश्च । वाहिन्यः सेना नद्यश्च । मानसे मनसि सरसि च ।

नियमो न वाच्य इति । पिपासोर्जलमात्राभिलाषेण नद्यन्तरव्यवच्छेदस्याविवक्षितत्वाद् ।

न चाधिकपदता, तात्पर्यग्राहकैवकारसाचिव्येन लक्षणया नियमबोधकस्य शोणपदस्यानधिकत्वान्नियमांशमात्रस्याधिक्यात् शोणेतरावृत्तिशोणत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् ।

ननु धवलशोणयोरभेदे वाक्यार्थे नियमांशस्याधिकत्वेनाकाङ्क्षाविरहाच्छब्ददोषतापत्तिरिति चेन्मैवम्, अभेदारोपदशायामधिकत्वेनाप्रतीतेः । जलाभिलाषानौचित्यासञ्जनकाल एव तद्भानात् । जलत्वेनैव जलस्य पिपासानिवर्तकत्वात् ।

न चेतरव्यवच्छिन्नत्वेनेति प्रतीतानुपपत्त्या शब्ददोषताव्युदासः, अयोगव्यवच्छेदार्थत्वेऽपि दोषः, तस्यापि नियमविशेषत्वादिति ।

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-
र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् ।
चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥३७६॥

अत्र 'ज्योत्स्नाम्' इति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै
रत्नान्यमूनि मकरालय मावमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम
याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥३७७॥

अत्र 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम' इति सामान्यं वाच्यम् ।

श्यामेत्यादि । श्यामां रात्रिम् । कूर्चकं चूलिका । तन्त्रम् औषधम् । अथ विकल्पे ।

चन्द्रस्यैवानयोः शोभाहेतुत्वेन तद्विशेषयति— चूर्णयतेति । विलम्बासहत्वेन क्षणादित्युक्तम् । मुद्रा चिह्नं श्यामाविशेष इति ।

तमिस्रायाः श्यामीकरणवैफल्येन सामान्योपन्यासानुयोगात् श्यामापदस्य वृत्त्यवच्छेदके रात्रित्वप्रकारकज्योत्स्नातात्पर्येण न न्यूनपदत्वम्, न वाऽवाचकत्वम् ।

कल्लोलेत्यादि । वेल्लितं वल्गितम् । मकरालयो जलधिः । पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः पुरुषश्रेष्ठश्च ।

वस्तुनि सत्येवोपकारः स्यादिति वाक्यार्थोपपत्तावनन्तरं विशेषस्योपकारित्वे सामान्यस्य कथमादर इति प्रतीतानुपपत्तिनिरासायैकपदमपेक्षणीयम् । तदुपादाने च येषामेकेनोपकृतं तदितरेष्वनादरो नोचित इति न काचिदनुपपत्तिः । प्रतीत्यनुपपत्तिविरहेण कौस्तुभपदस्याधिक्यमेकपदस्य न्यूनत्वमपि निरस्तम् ।

मिश्रास्तु सामान्यतो रत्नावमाननस्य वाक्यार्थस्य प्रकृतिविशेषोत्कर्षे प्रतिपादनं न परिपन्थीति स्यादेव वाक्यार्थप्रतीतिः, तन्न, विशेषस्योत्कर्षे तदितरसामान्यानादरे हेत्वाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेर्वाक्यदोषप्रसङ्गात् ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षश्च परस्य मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः
स्त्रीरत्नञ्च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥३७८॥

अत्र स्त्रीरत्नम् 'उपेक्षितुम्' इत्याकाङ्क्षति । नहि परस्येत्यनेन सम्बन्धो योग्यः ।

अनुपात्तार्थाकाङ्क्षाविषयार्थकत्वं साकाङ्क्षत्वम् ।

अर्थित्व इति । प्रकटीकृते मन्मुखेन सदसि प्रकाशितेन प्रत्युताविरोधेन केवलं न फलप्राप्तिः, प्रत्युत विरुद्धचरितो दाशरथिस्तया कन्यया युक्तः, द्रुह्यन् मारीचताडकादिस्वगोत्रहिंसकः । विरुद्धचरितो यज्ञरक्षकः । विस्रंसनमवमाननम् । कथं मृष्यते, कथं न द्विषति ? मृषधातुर्द्वेषार्थः ।

स्त्रीरत्नस्य द्वेषायोग्यत्वे कथं कथमित्यादिना अन्वय इत्याह—उपेक्षितुमितीति । अथ परस्येत्यनेन संबन्धान्न योग्यतेत्याह—नहीत्यादि । मानाद्यन्वये निराकाङ्क्षत्वात् । न चानुषङ्गः, विस्रंसनादिना व्यवधानात् । असम्बद्धव्यवाये तु वैषम्यार्थान्निषेधनमित्युपगमात् ।

अत्र न्यूनपदत्वशङ्कायां न्यूनपदत्वं न पुनरमर्षणक्रियोपादानान्निरस्तमिति टीकाकृतः ।

तेषामयमाशयः—स्त्रीरत्नमित्यत्रामर्षणक्रियायामेव तात्पर्यम्, न तु क्रियान्तरे, येन तदनुपादाने न्यूनता स्यात् । केवलं स्त्रीरत्नामर्षणक्रियायोग्यताघटकत्वेनोपेक्षायामपेक्षणीयत्वम्, तन्न्यूनतायाश्च न न्यूनपदता, अन्यथा 'घटेन जलमाहर' इत्यत्र छिद्रेतरत्वानुपादाने तथाप्रसङ्गात् । तेन विशेषणविशेष्यभावान्वये क्रियाकारकभावान्वये वाऽमीषां यत्किञ्चिदनुपादान एव न्यूनतेति नात्र प्रसङ्ग इति ग्रन्थकाराभिप्रायानभिज्ञानामयमभिप्रायो गर्हितप्रायः, 'तथाभूताम्' इत्यादावित्थंपदन्यूनतायामव्याप्तेः । तस्य खिन्ने खेदजननानौचित्यासञ्जनयोग्यताया एव निर्वाहकत्वात् । अन्यथा प्रकारान्तरेण खिन्ने प्रकारान्तरेण खेदौचित्यात् । तर्हि का गतिरिति चेदुच्यते—यत्पदोपादाने विवक्षितान्वयस्तदनुपादान एव न्यूनता । यथा दर्शितोदाहरणादौ । न चाश्रुततया उपेक्षितुंपदाध्याहारेऽपि विवक्षितान्वयानुपपत्तेः ।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥३७९॥

अत्र 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यत्रैव समाप्यम् ।

तथाहि कर्मपदेभ्यः श्रूयमाणं चकारत्रयं कर्मणामेकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यतात्पर्यग्राहकम् । न चात्र साहित्यं सम्भवति, परोत्कर्षस्वापकर्षोपेक्षाया द्वेष्यत्वासम्भवात् । न च योग्यताबलादुपेक्षायाः स्त्रीरत्नेनैवान्वयः, साहित्यतात्पर्यग्रहे यत्किञ्चिदेकान्वयस्य स्वरूपायोग्यत्वात् । 'घटश्च पटश्च मृण्मयः' इति पटपरिहारे मृण्मयस्य घटान्वयादर्शनात् । तस्मादुपेक्षितुंपदस्यानुपादानेऽप्युपादाने च न प्रकृतान्वय इति न न्यूनपदत्वमिति । अत एव शब्दतोऽपि दोषस्यानपायाच्छब्दालम्बनविरहेणार्थदोषतैव । तेनार्थस्यार्थान्तरनित्यसापेक्षत्वं दोषः ।

पूर्वप्रतीतानाकाङ्क्षितार्थसमाप्यत्वमपदयुक्तता ।

आज्ञेत्यादि । प्रणयिनीत्वेन रूपणाद् दम्पत्योरविच्छेदसूचनम् । शास्त्राणि चक्षुरिति बहुवचनैकवचनाभ्यां सर्वशास्त्रविषयकैकज्ञानसूत्रणम् । चक्षुषो नवत्वेन विषयग्रहाधिक्यपदनिरासः । दिवि भवा दिव्याः । स्थानद्युतिदेवयोगेत्यर्थः । द्रुहिणो ब्रह्मा, जगद् विद्रावयतीति रावणः ।

वीरचरिते सन्त्येव बहवो गुणाः, तथापि बलवानेको दोषः, तानपवदतीति उपक्रमे रावणपुरोहितं शौष्कलं प्रति जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्योक्तिरियम् । तेन चूर्णकसाचिव्येनोपेक्षावाक्यार्थः 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यनेनैव प्राप्तः समर्थनं नाकाङ्क्षतीति अस्थानसमाप्यत्वम् ।

न च तर्हि निराकाङ्क्षाभिधानेन शब्ददोषतैवेति वाच्यम्, समर्थसहकृतेनैतद्वाक्येनान्यत्र सर्वगुणासम्भवेन रावण एवेदृग् वर इत्यपेक्षया वाक्यार्थोपपत्तावनन्तरं चूर्णकानुसन्धानेन दोषावतारात् । प्रतीत्यनुपपत्तिविरहाद नाधिकपदत्वम्, तस्याप्यन्वयात् ।

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।
निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालङ्क्रियते नरेन्द्रता ॥

अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभिरुत्कृष्टैः सहचरितैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम् ।

"लग्नं रागावृताङ्ग्या" ॥३८१॥

इत्यत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाश्यते ।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥३८२॥

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे' इति विधेयम् ।

विजातीयसमभिव्याहारः सहचरभिन्नता ।

श्रुतेनेत्यादि । अलङ्क्रियत इति दीपकम् । श्रुतं विद्या । व्यसनं द्यूतादि । समाधिर्धर्मचिन्ता ।

श्रुतबुद्ध्यादिभिरित्यादि । उत्कृष्टैरुत्कृष्टस्य भूषणमिति बुद्धेरवच्छेदको निकृष्टानुप्रवेशः ।

न च क्रमभेदः, सर्वस्यैवकारस्य युगपदेकक्रियान्वये प्रस्तावान्तरविरहात् । प्रस्तुतवैरूप्यापादकस्यैव तद्दोषत्वात् ।

अत्र वाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरमेव वैरूप्यप्रतिभासात् प्रतिपादितविवक्षितार्थविरोधिव्यञ्जकोऽर्थः प्रकाशितविरुद्धः । विरुद्धं प्रकाश्यत इति गर्भितप्रस्तावे व्याख्यातमेव ।

[ग्रन्थपातः][1]

---

१. प्रयत्न.......... इत्यारभ्य मातङ्गाः किमु..... इत्यन्तं यावद् टीकाग्रन्थपातः ।

यथा वा—

वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥३८३॥

अत्र वाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

अरे रामाहस्ताभरणभसलश्रेणिशरण
स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।
सरोहंसोत्तंस प्रचलदलनीलोत्पलसखे
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय क्वेन्दुवदना ॥३८४॥

अत्र 'विरहिप्राणदमन' इति नानुवाद्यम् ।

'लग्नं रागावृताङ्ग्या' इत्यादि ॥३८५॥

अत्र 'विदितं तेऽस्तु' इत्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथास्य जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥३८६॥

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति, तथापि तेषां तत्राप्रकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

कर्णावतंसादिपदं कर्णध्वनिनिर्मितिः ।
सन्निधानादिबोधार्थम्

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते, तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये । यथा—

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।
तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥३८७॥

अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।
आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥३८८॥

अत्र कर्ण-श्रवण-शिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थाः ।

विदीर्णाभिमुखारातिकराले सङ्गरान्तरे ।
धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥३८९॥

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वावगतये । अन्यत्र तु--

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥३९०॥

इत्यत्र केवलो ज्याशब्दः ।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥३९१॥

अत्र मुक्तानामन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

सौन्दर्यसम्पत्तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।
षट्पदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्षति सा सखे ॥३९२॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः । निरुपपदो हि माला-शब्दः पुष्पस्रजमेवाधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥५८॥

न खलु कर्णावतंसादिवज्जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ॥३९३॥

इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ "गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित् प्रयोगः कार्यः" इति न युक्तम् ।

युक्तत्वे वा—

चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।
पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेव न खिद्यते ॥३९४॥

इत्युदाहार्यमिति ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता

यथा—

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति तु 'न भुङ्क्ते' इति हेतुं नापेक्षते ।

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम् । यथा—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादिकथयत्ययम् ।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥३९६॥

वक्त्राद्यौचित्यवशाद् दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ ॥५९॥

वक्तृ-प्रतिपाद्य-व्यङ्ग्य-वाच्य-प्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद् गुणः, क्वचिन्न दोषो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च रौद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः । क्रमेणोदाहरणम्—

दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद् गुणवृद्ध्योरभाजनम् ।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते ॥३९७॥

यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्षं समस्प्राक्षं च सम्पदम् ॥३९८॥

अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥३९९॥

वाच्यवशाद् यथा--

मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्कृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥

अत्र सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः ।

प्रकरणवशाद् यथा--

रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासङ्घट्टदष्टच्छद-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥४०१॥

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ।

इभारिः सिंहः । अत्र सिन्धुशब्दः । सिन्धुध्वाने लाक्षणिकः । तद्वद् ध्वनितु-मुच्चरितुं शीलमस्य । द्वितीयगर्जितपदं सफलत्वपरम् । अत्र सिंहविषयकरति-भावस्य गुणानाश्रयत्वेन प्रकृतानुपयुक्तौजोव्यञ्जकत्वेऽपि सिंहे ऊर्जस्विनि वर्णनीये तन्निष्ठौजःप्रकाशकदीर्घसमासोऽपि विकटवर्णानुगुणः ।

रक्ताशोकेत्यादि । रक्तः शोणोऽनुरक्तश्च । अशोको वञ्जुलः शोका-पनोदकश्च । उदरकार्श्येन गमनलाघवम् । नु संबोधने । सङ्घट्टः परस्परोप-मर्दः । मकरन्दालाभेन छदानामपि दंशः—अयमदृष्टपूर्वः ।

अत्र प्रकरणगम्यविप्रलम्भानौचित्येऽपि प्रस्तुतशिरोधूननप्रतिपादित-दर्शनापलापप्रादुर्भूतक्रोधप्रकर्षत्वेन दीर्घसमासविकटवर्णयोर्गुणत्वम्, तेना-ङ्गस्य क्रोधस्य प्रकर्षद्वारा अङ्गिनो विप्रलम्भस्यापि प्रकर्षः ।

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः । यथा—

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥४०२॥

अप्रयुक्तनिहितार्थौ श्लेषादावदुष्टौ । यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥४०३॥

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ ।

नीरसे शृङ्गारादिशून्ये, न तु निरास्वादे, तत्र काव्यताविरहात् ।

शीर्णेत्यादि । अपघनैरवयवैर्व्रणवेदनया घर्घरः शब्दो घटयति नवीकरोति । उल्लाघो नीरुक्त्वम् । द्विगुणातिशयिताघनघृणाक्षपानिघ्ना आतपाः । निर्विघ्ना विघ्नध्वंसहेतुः, घर्मांशोः सूर्यस्य । घृणयो रश्मयः । अंहः पापम्, तद्विघातं विदधत्वित्यर्थः ।

अत्र घोषवन्तो दृढप्राणा वर्णा ऊर्जस्विनां शृङ्गारादिवीरादिरसाभावान्नापकर्षोत्कर्षकाः । प्रकृतस्य भावस्य गुणीभावादकिञ्चित्कराः । श्लेषादावित्यादिपदाद् यमकादिपरिग्रहः ।

येनेत्यादि । स श्रीकृष्णः पायाद्, येनानः शकटं ध्वस्तम् । अभवेन जन्मरहितेन बलिमसुरभेदं जयति । पुरा पूर्वं स्त्रीकृतः नारीकृतः । असुराणाममृतपानविरसनाय तत्प्रलोभिनीं परमरमणीयां कैटभीं श्रियमाश्रितः । उद्वृत्त उद्धत्तो भुजङ्गः कालियं हतवान् । विशिष्टविधेर्विशेष्यबाधे विशेषणपर्यवसानेन न हतौद्धत्यहानिः । आरवे शब्दब्रह्मणि लयो यस्य । अगं पर्वतं गोवर्द्धनाख्यम् । गां पृथिवीम् । शशिनं मथ्नातीति शशिमद् राहुस्तस्य शिरो हरति । अन्धका यादवास्तेषां क्षयं निवासं कृतवान् । सर्वं ददातीति सर्वदः । माधवः श्रीपतिः ।

अश्लीलं क्वचिद् गुणः। यथा सुरतारम्भगोष्ठ्याम्,
"द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु"
इति कामशास्त्रस्थितौ।

करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥ ४०४ ॥

शमकथासु—

उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरक्रमेः कस्य जायते ॥४०५॥

पक्षे-उमाधवो महेशः। सर्वदा सर्वकालम्, येन ध्वस्तकामेन पुरा बलिजितो विष्णोः कायोऽस्त्रीकृतो बाणत्वमापितः, त्रिपुरदाहे विष्णुः शरोऽभूदिति इतिहासः। भुजङ्ग एव हारो वलयं च यस्य। गङ्गां जाह्नवीं दधे। शशियुक्तं शिरो यस्य स एव हरः। अन्धकोऽसुरभेदः, क्षयो नाशः।

अत्रालङ्कारकृतचारुत्वनिर्वाहकत्वेन प्रतीतिमान्थर्यस्याप्यदूषणत्वात् तौ न दुष्टाविति बोध्यम्।

'दधार हृदये गौरी देवं हिमकरालयम्' इत्यत्र श्लेषनिर्वाहकत्वेन हिकारस्य निरर्थकत्वमिति यत् कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम्, श्लेषनिर्वाहप्रयोजनान्तरसत्त्वेन पादपूरणमात्रप्रयोजनकत्वस्वरूपाभावात्, धर्मिसत्तायामेवोत्कर्षकत्वात्।

असमर्थानुचितार्थनिरर्थकावाचकानां नित्यदोषत्वेन तानपहायाश्लीलस्य प्रतिप्रसवमाह—सुरतेति। सुरतारम्भा च गोष्ठी। पिशूनयेत् सूचयेत्।

करिहस्तो गजशुण्डा। कठिनयोनिशैथिल्यापादको बहिष्कृतमध्यमाङ्गुलीकस्तर्जन्यनामिकासंयोगश्च। तदुक्तम्—

तर्जन्यनामिकायुक्ता मध्यमा स्याद् बहिष्कृता।
करिहस्तः समुद्दिष्टः कामशास्त्रविशारदैः ॥ इति।

सम्बाधे सङ्कटे सङ्कुचिते च। विलोडिते चपलिते विकासिते च। उपसर्पन् समीपं गच्छन् प्रविशंश्च। ध्वजः केतुः पुंल्लिङ्गं च। साधनं सैन्यं वराङ्गञ्च। उदासीनवञ्चनया स्वार्थसम्पत्त्या रसोत्कर्षकतया गुणत्वं तु।

जुगुप्सोदाहरणमाह—शमेत्यादि। शमाय वैराग्याय कथा शमकथा। पाटितं विदारितम्। इह वैराग्यहेतुघृणोत्पादनम्।

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥४०६॥

अत्र भाव्यमङ्गलसूचकम् ।

सन्दिग्धमपि वाच्यमहिम्ना क्वचिन्नियतार्थप्रतिपत्तिकारित्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः । यथा—

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥४०७॥

अमङ्गलमाह—निर्वाणेत्यादि । प्रशमो युद्धारम्भनिवृत्तिः, मरणञ्च । रक्ताऽनुरक्ता रक्तं रुधिरञ्च । प्रसाधिता वशीकृता अलङ्कृता च । विग्रहो युद्धं शरीरञ्च । स्वस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ तिष्ठन्ति, ते स्वस्थाः स्वर्गगामिनश्च । वैकल्पिकविसर्गलोपान्न वैरूप्यम् ।

अत्र दुर्योधनामङ्गलस्य नायकमङ्गलत्वेन गुणत्वम् ।

सन्दिग्धेत्यादि । सन्देह आपाततः कुत इत्यत आह—नियतेत्यादि । नियतः प्रकृतोऽर्थः । प्रतिपत्तिर्निश्चयः ।

हेतुमाह—वाच्येत्यादि । वाच्यो वर्णनीयो राजा । महिम्ना महिमप्रतिपत्त्या । न हि कवेः स्ववर्णनमभिप्रेतम्, अकिञ्चित्करत्वात् ।

राजवर्णनयैव दैन्यनाशादिति वाच्यं महिमा, तर्हि दोषाभाव एवेत्याह—व्याजेत्यादि । संयति बाहुल्येन राजोत्कर्षप्रतीतेर्गुणत्वमित्यर्थः ।

ननु नृपविषयकभावस्यारसत्वेन 'शीर्णघ्राण०'इत्यादाविवानुभयप्राप्तौ कथं गुणत्वमिति चेत्, मैवम्; भावस्य गुणवत्त्वविरहेण श्रुतिकटुप्रभृतीनां गुणव्यञ्जकानां तथात्वात् । व्याजस्तुतेरलङ्कारस्य भावोत्कर्षकत्वेनाविरोधात् ।

पृथुकार्तेत्यादि । पृथु विपुलं कार्तस्वराणां सुवर्णानां पात्रं यत्र, पृथुकानां शिशूनामार्तस्वरस्य क्षुत्कारवद्ध्वनेरधिकरणञ्च । भूषिता अलङ्कृता

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे सत्यप्रतीतत्वं गुणः । यथा—

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद् विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥४०८॥

धरण्यामुषिताश्च । विलसन्त्यः शोभमानाः करेणवो हस्तिन्यः, विले छिद्रे सीदन्ति विलसत्काः मूषिकास्तेषां रेणवश्च ।

प्रतिपादको वक्ता, प्रतिपाद्यः शब्दप्रयोगोद्देश्यः, ज्ञत्वं तत्तच्छास्त्रपटुत्वम् ।

आत्मनि चिदानन्दे आरमन्त इत्यात्मारामाः । निर्विकल्पे भेदाग्राहिणि ।

अत्र हेतुः—विघटितेत्यादि । तमोग्रन्थिर्मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारः, हेतुर्ज्ञानोद्रेकम् । ज्ञातं चिदानन्दरूपम् । तत्र हेतुः—सत्त्वेत्यादि । सत्त्वं गुणविशेषः, तन्निष्ठाः ज्ञानान्तरावशगाः । नरकजनकानि कर्माणि च स्वर्गजनकज्योतींषि । तत्रा परस्तात् । वृत्त्या प्रवृत्त्या जीवत्युक्त इत्यर्थः । अन्धो यथा अर्थाग्रही । आधुनिकत्वनिरासाय पुराणपदम् ।

अत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकौ सहदेवभीमसेनौ, तावस्त्रविज्ञाविति न प्रतीतिविलम्बः ।

नन्वेवं दोषाभावत्वमेव कथं गुणत्वमिति चेत्, न; इतराज्ञातज्ञातृत्वेन स्वज्ञानोत्कर्षद्वारा भावोत्कर्षकत्वात् ।

ननु सामाजिकस्य रसोद्बोधे काव्यप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वमकिञ्चित्करमिति चेन्मैवम्, सामाजिकानां स्वस्मिन् प्रतिपाद्यप्रतिपादकभेदानध्यवसायेन श्रवणापाटवदशायामास्वादलाभात् । अत एव भेदानध्यवसायेन तत्संस्कारोद्बोधकादेव सामाजिकसंस्कारोद्बोध इति नानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः कविसामाजिकयोर्ज्ञत्वे तच्छास्त्रप्रावीण्ये सामाजिकान्तरापेक्षया झटित्यास्वादोद्बोधेन गुणत्वम्, काव्यविज्ञत्वेन तच्छास्त्राप्रयुक्तादेरप्रयोगः । तत्प्रयोगे विरलप्रयोगाहितसंस्कारा-

स्वयं वा परामर्शे यथा—

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
　हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
　स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥४०९॥

पाटवेनाप्रतीतेनैव, तेन झटित्यर्थप्रत्यायनाप्रसङ्गात् । अनयोरेव कविसामाजिकस्थानीयत्वात् । अत एव वैयाकरणवक्तरीत्याद्युक्तम् ।

स्वयं तच्छास्त्रविज्ञानवता ।

षडधिकेत्यादि । नाड्यः षोडश । तदुक्तं गोरक्षसंहितादौ—

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च परा स्मृता ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव वशा तथा ॥
अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ।
तालजिह्वेभजिह्वा च विजया कामदा परा ॥
अमृता चक्रनामा च नाड्यो वायुसमाश्रिताः । इति ।

सिद्धिरणिमादिः । साधका योगिनः । ते च चत्वारः । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

सम्प्राप्तो घटमानश्च सिद्धः सिद्धतमश्च सः ।
तत्र प्राप्तोपदेशश्च पारम्पर्यक्रमेण यः ॥
प्राप्तयोगस्तु संज्ञेयस्त्रिविधोऽपि मनीषिभिः ।
चेतसो घटमानत्वं चालितस्य पुनः पुनः ॥
यः करोति तमिच्छन्ति घटमानं मनीषिणः ।
तदेव चेतसो नान्यद् द्वितीयमवलम्बते ॥
सिद्धयोगः स विज्ञेयो योगी योगफलार्थिभिः ।
यः पुनर्यत्र तत्रैव संस्थितोऽपि यथा तथा ॥
भुञ्जानस्तत्फलं तेन हीयते न कथञ्चन ।
सुसिद्धः स तु विज्ञेयः सदा शिवसमः प्रिये ॥ इति ।

शक्तिभिर्ज्ञानेच्छाकृतिभिः । शक्तिः पार्वती, तस्या नाथः । अत्रापि पूर्ववदालोचनीयम् ।

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः । यथा--

फुल्लुक्करं कलमकूरणिहं वहन्ति
जे सिन्धुवारविडवा मह वल्लहा दे ।
जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥४१०॥

अत्र कलम–भक्त–महिषी–दधिशब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्तौ ।

न्यूनपदं क्वचिद् गुणः । यथा—

अधमोक्तिषु हास्यकरीषु ग्राम्योक्त्या हास्यपरिपोषात्—
पुष्पोत्करं कलमभक्तनिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते ।
ये गालितस्य महिषीदध्नः सदृक्षास्ते किञ्च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥

विचकिलं मल्लिका ।

अत्रेत्यादि । कलमेत्यादि । प्राकृतविवरणम् । तेन कलमकरेति महिषीदहीति अविदग्धप्रयोज्यत्वाद् ग्राम्योऽपि विदूषकोक्तौ गुणः, हास्यरसपरिपोषकत्वात् । 'स पुनर्वेषभाषाभिर्हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् । स्वधर्मज्ञ' इति तल्लक्षणात् । कर्पूरमञ्जर्यां विदूषकोक्तिरिति ।

नेयार्थादीनां नित्यदोषतैव । अत्र केचित्–यदि शीघ्रोपस्थितिस्तदा नेयार्थत्वमपि गुणः । यथा 'काञ्चीगुणस्थानम्' इत्यादावित्याहुः । तत्र शीघ्रोपस्थितौ मानं मृग्यम् । किं स्वभावः प्रसिद्धिर्वा । नाद्यः, सर्वत्र रूढिकल्पनाया दुर्बलत्वापातात् । स्वभावेन गतार्थत्वात् । द्वितीये तु प्रसिद्धिरेव रूढिरिति तत्संबन्धे नेयार्थताप्रसङ्गात् । तदभावे च प्रसवानौचित्यात् । प्रहेलिकादौ काव्यत्वविरहेण कुतस्तत्र श्लिष्टस्य गुणता ? एवं विरुद्धार्थविवक्षायां विरुद्धमतिकृतो गुणत्वमिति यदुक्तम्, तदसत्; विरुद्धमतिकारित्वस्वरूपविरहात् कवेरविवक्षितस्यैव विरुद्धत्वात् ।

काव्यमात्रगामि दोषप्रतिप्रसवमाह—न्यूनपदमित्यादि । प्रतिकूलवर्णादीनां नित्यदोषत्वेन तत्परित्यागो न्यूनपदमित्यर्थः ।

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्॥४११॥

क्वचिन्न गुणो न दोषः । यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥४१२॥

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरम् "नैतद्यतः" इत्येतैर्न्यूनैः पदै-र्विशेषबुद्धेरकरणान्न गुणः । उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वां प्रतिपत्तिं बाधत इति न दोषः ।

गाढेत्यादि । अत्र पीडयेति पदमनुमात्रं हर्षसम्मोहातिशयावेशं प्रतिपादयद् गुणतामापद्यते । अध्याहारेण वाक्यार्थप्रतीतिविलम्बेनापि प्रकृतरसपोषकत्वात् प्रयोजनवती लक्षणैवेत्यर्थः ।

एवं शोकादौ यथा—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥

इत्यत्र 'त्यक्तवानसि' इति क्रियापदमनुपात्तम्, अशक्यवक्तव्यत्वेन शोकातिशयपोषकत्वात् ।

तिष्ठेदित्यादि । प्रभावोऽन्तःकरणिकाऽविद्या । विधिर्दैवम् । न्यूनैरनुपात्तैः ।

विशेषबुद्धेरित्यादि । अत्र वितर्काख्याभावस्य न्यूनैः पदैः प्रकर्ष-निकर्षजननादनुभवत उत्तरा प्रतिपत्तिर्विरोधिनी । विरोधित्वञ्च भावा-भावविषयत्वेन तदभावव्याप्यविषयत्वेन च बाधादप्रामाण्यं बोधयति ।

अधिकपदं क्वचिद् गुणः । यथा--

यद्वञ्चनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भे
कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥४१३॥

अत्र 'विदन्ति' इति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

यथा वा--

वद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति ।
चित्रं चित्रमरोदीद्धा हेति परं मृते पुत्रे ॥४१४॥

इत्येवमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तरि ।

कथितपदं क्वचिद् गुणः, लाटानुप्रासे, अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये विहितस्यानुवाद्यत्वे च । क्रमेणोदाहरणम् ।

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकारधरणिधरकीर्तिः ।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥४१५॥

यद्वञ्चनेत्यादि । साधवः पण्डिताः । वेदनाभावाभावेन सार्वकालिकवेदनावगमः । वृथाकर्तुमित्यन्वयः ।

अभावाभावस्यानतिरिक्तत्वेन वेदनसम्बन्धस्य पूर्ववाक्यादवगतौ पुनरुपात्तं निराकाङ्क्षं लक्षणयाऽन्यवेदनाभावं बोधयतीत्याह—द्वितीयेत्यादि । तेन साधवो विदन्ति, नासाधव इत्यर्थः ।

दृष्टान्तयति—यथेति । अत्र प्रथमपादे हर्षस्य, द्वितीये भयस्य, तृतीये विस्मयस्य, चतुर्थे शोकस्य पोषणादधिकपदस्य गुणत्वम् । तदुक्तम्—

विषादे विस्मये हर्षे दैन्ये कोपेऽवधारणे ।
प्रसादनेऽनुकम्पायां द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति ॥

इति समाजात् कथितपदत्वेऽपि न क्षतिः ।

सितकरेत्यादि । विभाकरः सूर्यः । धरणिधरेति सम्बुद्धिः । पौरुषमेव कमलमधिष्ठानम् आश्रयः, सा लक्ष्मीरित्यर्थः ।

ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअएहिं घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥४१६॥

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥४१७॥

अत्र लाटानुप्रासनिर्वाहाद् विच्छित्तिः ।

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ।

अत्र द्वितीयकमलपदमुत्कर्षबोधकम् । रविकिरणानुग्रहेण कमलानि यथोत्कृष्टानि, तथा सहृदयैर्गृह्यमाणा गुणा इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणासाध्या विच्छित्तिः । कमलान्युत्कृष्टानीति मुख्यप्रयोगात् तदप्रतीतेः ।

ननु तटघोषान्वयपरे 'गङ्गायां गङ्गा' इत्यत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येऽपि विशेषावगमसम्भवे विशेषे प्रतिप्रसवोऽनुचित इति चेन्न, घोषपदोपादानेऽपि विशेषप्रतिपत्तिसम्भवेन पौनरुक्त्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

जितेन्द्रियेत्यादि । अनुरज्यते अनुरक्तः स्यात् ।

विनयगुणप्रकर्षजनानुरागाणां पूर्वपूर्वत्रोद्देश्यानां परत्र प्रतिनिर्देश्यता । तत एव विवक्षितार्थसिद्धिः ।

अत्र द्विःप्रयोगाभावे तत्पदानामुपादाने विनयकारणविनयबाधकप्राप्त्यनुरक्तीनां विधेयतया प्रधानानामेवानुकर्षः स्यात् । न तु विधेयतावच्छेदकयोर्विनयजनानुरागयोः, न वा गुणप्रकर्षस्य, तेषां विशेषणत्वेनानुवाद्यत्वेन चाप्राधान्यात् । तदः प्रधानपरामर्शकत्वनियमात् । एतेन सर्वनामप्रयोगे विवक्षितार्थसिद्धिः स्यादेव । पुनःप्रयोगात् केवलमनुप्रासकृता विच्छित्तिरिति मिश्रमतमपास्तम्, अप्रधानपरामर्शकत्वे तत्पदानामसामर्थ्याद् । विधेयानुवाद्यता प्रतिप्रसवलक्ष्यविजिज्ञासया अर्थहेतुश्च ।

यमकप्रतिप्रसवौचित्यमिति लाटानुप्रासाद्युपलक्षणमिति वदन्तः किञ्चिन्नादरणीयाः, तत्र कथितपदत्वाप्रसङ्गात् । तथाहि निरर्थकयोः पदत्वं नास्त्येव, अर्थप्रत्यायकस्यैव तत्त्वात् । सार्थकनिरर्थकयोश्च यमकस्वरूप-

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद् गुणः। यथोदाहृते 'प्रागप्राप्त' इत्यादौ' ॥४१८॥

समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः। यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते। यथा अत्रैव 'प्रागप्राप्त'इत्यादौ ॥४१९॥

अपदस्थसमासं क्वचिद् गुणः। यथोदाहृते 'रक्ताशोक' इत्यादौ ॥४२०॥

ज्ञानादेवैकार्थत्वाभावतात्पर्यग्रहे अविवक्षितपूर्वप्रतीतार्थाभेदबोधनरूपदूषकताबीजानवतारात्, दोषस्याप्यनवतारेण प्रतिप्रसवानौचित्यात्।

यथोदाहृत इत्यादि। यत्र चतुर्थपादाभिधानेन क्रोधस्तत्र तथैव शब्दप्रयोग इत्यादिना व्याख्यातमेवेत्यर्थः।

यत्र न विशेषणेत्यादि। विशेषणस्य विशेष्यसाकाङ्क्षतया विशेष्यपदावृत्तिनैयत्येन तद्विलम्बेन विलम्बात्। वाक्यान्तरारम्भे पुनरङ्गाङ्गिभावेनाकाङ्क्षावैगुण्यविरहात्।

अर्थान्तरैकवाचकादिचतुर्णां नित्यदोषत्वेन तानपहाय अपदस्थसमासप्रतिप्रसवमाह—रक्ताशोकेत्यादि। अत्र नो दृष्टेत्यादिक्रोधोक्तिः, तस्य स्थानस्य परित्यागेन दीर्घसमासस्य ततोऽन्यत्र करणादस्थानगामिता स्थानौचित्यविवेचनाभावेन च क्रोधपरिपुष्टिः।

केचित्तु अभवन्मतयोगस्यापि क्वचिददुष्टता। यथा 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यत्र। तथा हि कशिपुपदस्य स्वार्थपरत्वे पुंस्त्वान्वयो न स्यात् 'कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्' इत्यमरेण नपुंसकानुशासनात्। शब्दपरत्वे तु प्रख्यापनक्रियानुपपत्तिः, संज्ञिन एव संज्ञया व्यवह्रियमाणत्वात्। अदोषत्वं तु लक्षणया झटित्येव धर्मिप्रत्यायनात्। न च प्रयोजनाभावः, शब्दप्रसारस्यैव तत्त्वात्। एवं 'दशपूर्वं रथम्' इत्यादीष्वपीत्याहुः; तन्न, लक्षणया विवक्षितान्वयोपपत्तौ अभवन्मतयोगताविरहात्। लक्षणातः पूर्वमन्वयानुपपत्तेर्लक्षणोत्थापकत्वेनादोषत्वात्। अन्यथा सर्वत्रैव लाक्षणिके तत्प्रसङ्गात्। किञ्च लक्षणैव न स्यात्, विकल्पासहत्वात्। तथाहि असुरविशेषत्वेन लक्षणा हिरण्यपूर्वादि-

गर्भितं तथैव । यथा—

हुमि अवहत्थिअनेहो णिरङ्कुसो अह विवेअरहिओ वि ।
सिविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि भत्तिं ण पुलसिम्मि ॥४२१॥

अत्र प्रतीहीति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय ।

एवमन्यदपि लक्ष्याल्लक्ष्यम् ।

शब्दवाच्यत्वेन वा ? नाद्यः, प्रख्यानक्रियाया द्विकर्मकत्वेन कर्मान्तराकाङ्क्षाया अनुवृत्तेः । नापरः, हिरण्यपूर्वकशिपुत्वेन ख्यातिविरहात् । हिरण्यकशिपुत्वेनैव प्रसिद्धेः । द्विरेफादिपदे तु निरूढलक्षणया जातिविशेषपुरस्कारेणैव प्रतीतिरिति न तत्र दोषः । तेनाभवन्मतयोगस्य नित्यदोषतैव ।

सङ्कीर्णस्यानित्यदोषत्वेन गर्भितप्रतिप्रसवमाह—गर्भितेत्यादि ।

तथैव गुण एव—

भवाम्यपहस्तितस्नेहो निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।
स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रस्मरामि ॥

रेहापाठे रेखा मर्यादा । तत्तिमिति पाठे चिन्ता । कामं प्रति यौवनस्योक्तिरियम् ।

अत्रेत्यादि । प्रतीहीति सत्यप्रतीतिपरम् । तेन स्वोक्तेरमिथ्यात्वप्रतिपादनया प्रतीहीत्यनेन शपथसमानशीलेन स्वकृद्विषयकरागदार्ढ्यावगमः, परत उपादाने तु प्राङ्मिथ्यात्वेन प्रतीते अस्याकिञ्चित्करत्वम्, प्रतीतत्वात् । तदाह—मध्य इति । त्वमित्यस्य नियताध्याहारेण वाक्यत्वमक्षतम् । 'परापकारनिरतैः' इत्यादौ तु प्रसिद्धार्थोपदेशान्नास्त्युपपत्त्यपेक्षेति तत्र निराकाङ्क्षतैवेति बोध्यम् । एवं 'धन्यासि या कथयसि' इत्यत्र 'शपामि' इत्यस्य गर्भितस्य गुणत्वमेव, अविदग्धगोष्ठ्यां शपथेनैव प्रत्यायनात् ।

लक्ष्यादिति । तेनास्मदप्रदर्शितेष्वपि लक्ष्येषु विवेचनीयम् । यथा—"पंथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि पत्थरत्थले गामे" इत्यत्र स्रस्तरव्याजेन पथिकेन स्रस्तरे प्रार्थिते सन्देहान्नायिकयापि तथैवोत्तरितमिति सन्दिग्धं न दोषः ।

न च 'ताणं गुणग्गहणाणम्' इत्यादौ वचनप्रक्रमभङ्गस्य गुणत्वेन तत्प्रतिप्रसववचनमनुचितमिति वाच्यम्, एकवचनेनैव प्रेमैकरूपत्वस्य

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ।।६०।।
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ।।६१।।
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ।।६२।।

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा--

सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायाऽस्तु वः ।।४२२।।

अत्र व्रीडादीनाम् ।

व्यञ्जनात्, प्रक्रमभङ्गस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा द्विवचनोपादानेऽपि तत्प्रसङ्गात् ।

अक्रमामतपरार्थयोर्नित्यदोषत्वमेवेति रसदोषाणां गाढत्वेन रसप्रतीतौ पाश्चात्त्यत्वेन च परस्तानाह—व्यभिचारीत्यादि । वाच्यता ताटस्थ्यलक्षणया भावानां बोधन ब्रह्मपदवत् । लोके यथा गोप्यानां स्तनादीनां साक्षात्प्रकाशने नोपादेयता, तथाऽनुभावादिबहुव्यङ्ग्यत्वेन चमत्कारनिदानानां व्यभिचारिभावानां स्पष्टप्रकाशनेत्यर्थः ।

सव्रीडेत्यादि । नायकस्य प्रदर्शनाद् व्रीडा । मातङ्गचर्माम्बरदर्शनात् कारुण्यम्, विभावाभावेन शोकोद्रेकात् । अम्बरवासिनः कुतोऽत्र सम्भव इति चन्द्रदर्शनाद् विस्मयः । तस्य रसत्वमनिमिषत्वेन दर्शनमाधुर्योत्पादनात् । यद्वा दर्शनेच्छैव रसः, विस्मयश्च रसश्चेति विगृह्य पश्चात्समासः । अन्यस्त्रीसंबन्धादीर्ष्या; मणिस्थाने कपालदर्शनाद् दैन्यं प्रविष्टानि । निर्गमेणोत्करोक्तिः । एतयोर्दाम्पत्ये दृष्टिसङ्गमयोरपि तथा जातम्, तदाह—प्रणयिनीति । शिवाय कल्याणाय ।

'व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे
सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनी ।
मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे,
इत्यादि तु युक्तम् ।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्—

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः॥४२३॥

आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-
व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।
पश्यैष बाल्यमतिवृत्य विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥४२४॥

स्थायिनो यथा—

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥४२५॥

अत्रोत्साहस्य ।

महादेवार्थं च स्वशब्दानुपादानेऽनुभावादिभिः प्रत्यायने स्यादेव पूर्णो रसः । तदाह—व्यानम्रेत्यादि ।

अत्र हि व्रीडादीनामनुभावादिमुखेन प्रत्यायनम् । उभयसमाजे तु क्वचिद् दोषत्वम्, क्वचन गुणत्वमिति वक्ष्यामः ।

तामित्यादि । रसः शृङ्गारः । विकार आन्तर इति कृते न दोषः ।

आलोक्येत्यादि । अनुरागस्तत्कार्यं पाण्डुता, अतिवृत्य अतिक्रम्य, विवर्तमानः पुलककटाक्षादिभिश्चेष्टमानः, तरङ्गितमविच्छेदारम्भम् ।

संप्रहारे युद्धे, प्रहरणैरस्त्रैः । प्रमोदपाठे न दोषः । एवम् 'अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे' इत्यप्युदाहार्यम् ।

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-
दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।
लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्ति-
व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नवयौवना सा ॥४२६॥

अत्रोद्दीपनालम्बरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभाव-पर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना ।

परिहरति रतिं मतिं लुनीते
स्खलति भृशं परिवर्तते च भूयः ।
इति बत विषमा दशाऽस्य देहं
परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥४२७॥

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि सम्भवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

कर्पूरेत्यादि । शिशिररोचिषि चन्द्रे । शृङ्गारयोग्यो विभावाश्चन्द्रो नायको नायिका च । अनुभावपर्यवसायिनः पर्यवसानेन विलम्बेनानुभावे बोधकाः, न तु झटित्याक्षेपकाः । चन्द्रोदये यूनोः परस्परदर्शनेन विकारो भवत्येवेति प्रतिसन्धानेनैव प्रत्यायका इत्यर्थः । न च स्तनोन्नमनव्यञ्जन-मेवानुभावः, तस्य दर्शनकार्यत्वेनाप्रतीतेः ।

परिहरतीत्यादि । वस्तुनि स्पृहा रतिः । मतिः शास्त्रेषु निष्ठा । परिहरति त्यजति, विपर्येति, परिवर्तते विशेषदर्शी भवति । अत एव दशा समानं भवति, विशेषदर्शनाभ्यां सुखदुःखदायित्वात् ।

अत्रेति । करुणादावित्यादिपदाद् भयानकबीभत्सपरिग्रहः । संशये-नैकतरस्यापि न निश्चयः । यत्नतः प्रतिपाद्यः प्रकरणाद्यनु-सन्धानविलम्बगम्यः ।

प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।
निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥४२८॥

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः ।

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्पि पडिए गुरुअणमज्झम्मि ।
सअलपरिहारहिअआ वणगमणं एव्व महइ वहू ॥४२९॥

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेद् न दोषः ।

दीप्तिः पुनः पुनः, यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे ।

प्रसाद इत्यादि । प्रत्येतुं प्रत्याययितुम् । कालहरिणोऽस्थिरत्वात् । कालास्थैर्येण रतजीवितादीनामप्यस्थिरताय अनुपादेयत्वमित्याह— अनित्यतेत्यादि । तदुपादानमेव कथमित्यत आह—तत्प्रकाशित इत्यादि । नित्यताप्रकाशनप्रकाशितत्वेन निर्वेदस्य शृङ्गारप्रतिकूलता । प्रकारान्तरप्रकाशितत्वे पुनरनुकूलतैव ।

अनुभावप्रातिकूल्यमुदाहरति—

निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये ।
सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥

शृङ्गारानुभावत्वोपायतामाह—इन्धनेत्यादि । न च निभृतरमण इत्यादि निश्चायकम्, तत्कर्मणस्तदानीमनौचित्यप्रतिभासेन वैराग्यहेतुत्वसम्भवात् ।

पुनः पुनर्दीप्तिर्विच्छित्ति । विच्छित्तिग्रहणं वेद्यान्तरसम्बन्धेन धाराया विच्छेदात् । प्रबन्ध एव तथा सम्भवतीत्याह—रतिविलाप इति । अत्र स्वसामग्रीलब्धपरिपोषस्यापि करुणस्य नाऽवसरः, केवलं नाटकनिर्वाहहेतोः सर्वरससम्पादनेच्छया तदुपादानम् । तदुक्तं नाटकं प्रकृत्य—

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे·················· ॥ इत्यादि ।

अकाण्डे प्रथनं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ।

अकाण्डे छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि' इति राघवस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम्, यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य ।

अङ्गिनोऽननुसन्धानम्, यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीररौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्त–धीरोद्धत–धीरप्रशान्ताः,

---

छेदो विच्छेदः । धाराधिरूढे धारावाहिनि । कङ्कणमोचनाय विवाहदशमदिवसीयोत्सवाय ।

हयग्रीवस्य जलकेलिवनबिहाररतोत्सवादेर्नायकापेक्षया विस्तरेण वर्णनं हयग्रीवस्य नायकत्वमेव प्रत्याययति, न प्रतिनायकत्वमिति दोषः ।

अङ्गिनो भावस्याननुसन्धानं प्रकरणान्तरेण स्थगनम् । बाभ्रव्यसिंहकेश्वरकञ्चुकिन आगमनकाले विजयवर्मविजयवृत्तश्रवणप्रसङ्गेन सागरिकास्मरणव्यवधिः । तेन नाटिकाप्रतिपाद्यश्शृङ्गाररसो विच्छिन्नप्रायः स्यादिति ।

दिव्याः स्वर्गिणः श्रीकृष्णादयः, अदिव्या मर्त्या युधिष्ठिरादयः । दिव्यादिव्या देवत्वेऽप्यात्मनि नराभिमानिनः श्रीरामचन्द्रादयः । धीरोदात्तेत्यादि ।

अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥

अविकत्थनो नात्मश्लाघी । निगूढमानो विनयप्रच्छन्नगर्वः ।

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरो धीरोद्धतः कथितः ॥
निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।
सामान्यगुणैर्युक्तो द्विजादिको धीरशान्तः स्यात् ॥

उत्तमाधममध्यमाश्च । तत्र रतिहासशोकाद्भुतानि अदिव्योत्तमप्रकृतिवद् दिव्येष्वपि । किन्तु रतिः सम्भोगश्रृङ्गाररूपा, उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं हि पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ।।४३०।।

इत्युक्तवद् भ्रुकुटयादिविकारवर्जितः क्रोधः सद्यः फलप्रदः, स्वर्गपातालगगनसमुद्रोल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव । अदिव्येषु तु यावदवदानं प्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिबद्धव्यम् । अधिकं तु निबध्यमानमसत्यप्रतिभासनं नायकवद्वर्तितव्यम्, न प्रतिनायकवदित्युपदेशेन पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु उभयथाऽपि ।

गुणानामुत्कर्षापकर्षतदुभयाभावैरुत्तमाधममध्यमत्वानि । तदुक्तम्—'गुणतश्चोत्तमादयः' इति । उक्तासु प्रकृतिषु विपर्ययाभिधानाय तदौचित्यमनुवदति—तत्रेत्यादि ।

रतौ विशेषमाह—सम्भोगेति । सम्भोगश्चुम्बनालिङ्गनादिः, न पुनरन्योन्यालोकनम्, तस्य व्रीडातङ्कदायिताविरहात् । उत्तमश्च देवता चेति द्वन्द्वः । तेनादिव्योत्तमेष्वपि सम्भोगवर्णननिषेधः । ततश्च वर्णनीयोत्तमदिव्यनायकचरितमये नाटके तत्सम्भोगवर्णने व्रीडातङ्कादिः स्यादिति न तद्वर्णनमुचितमिति ध्वनिकारोक्तेन संवादः । केचित्तु जुगुप्साऽप्यदिव्येष्वेवेत्याहुः ।

क्रोधादौ विशेषमाह—क्रोधमित्यादि । त्रासात् संहारस्य द्विरुक्तिः । मरुतां देवानाम् । नयतीति नेत्रम् । माद्यतीति मदनः । मत्तस्यैवंदशौचित्यम् ।

नन्वेवं कथमदिव्यस्य हनूमतः समुद्रतरणमित्यत आह—अदिव्येषु त्वित्यादि । अवदानं वृत्तं कर्म । तस्याप्रसिद्धस्य वर्णने सत्यप्रतिभानं न स्यादित्याह—प्रसिद्धमिति ।

एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामप्यन्यथावर्णनं विपर्ययः । 'तत्रभवन्' 'भगवन्' इत्युत्तमेना न अधमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ, भट्टारकेति परमेश्वरेति च राजादौ, न मुनिप्रभृतौ, प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् ।

एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् ।

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनम् । यथा—कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

'ईदृशाः' इति । नायिकापादप्रहारादिन । नायककोपादिवर्णनम् ।

उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ।।इति।।

तदपि प्रकृतानुपयोगि न वाच्यमित्याह-–उचितमिति । तेनौचित्येन जीवानां सत्यस्याप्युत्प्रेक्षणीयार्थस्य वर्णनेन दोषः । उभयथा दिव्यादिव्यौचित्येन । अन्यथावर्णनमेकस्यान्यचरितकथनम् ।

भाषौचित्यमाह-–तत्रभवन्नित्यादि । उत्तमेन वाच्यम्, नाधमेनेत्यन्वयः । विषयविवेकमाह-–मुनीत्यादि ।

एवमित्यादि । दिव्यमानुषवाग्वेषादि देशानुचितम् । वसन्ते मेघादिकालानुचितम्, जरायां सम्भोगादिवयोऽनुचितम् । नायिकायाः स्वाभिप्रायप्रकटनं जात्यनुचितम् । आदिना विरहिणीनां नेपथ्यवर्णनमवस्थानुचितम् ।

अनङ्गस्य प्रकृतरसानुपकारकस्यानादरः, वन्दिवर्णितप्रशंसया तिरोधानम् । प्रशंसा च न प्रकृतोपयोगिनी । उपनिषद् रहस्यभागः ।

इदानीं क्वचिददोषा अप्येते इत्युच्यन्ते ।

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः क्वचित् ।

यथा––

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ।।४३१।।

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत् । अत एव 'दूरादुत्सुकम्' इत्यादौ व्रीडाप्रेमाद्यनुभावानां विवलितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम् ।

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ।। ६३ ।।

बाध्यत्वेनोक्तिर्न परमदोषः, यावत्प्रकृतरसपरिपोषकृत् । यथा 'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्' इत्यादौ ।। ४३२ ।।

प्रतिप्रसवमाह––इदानीमित्यादि । क्वचिदिति । यत्र विभावादिसाधारण्यान्न विशदप्रतीतिः, यत्र वाऽनुभावादिकृतपरिपुष्टिः प्रकृतरसविरोधिनी तत्रेत्यर्थः ।

सहसोपसरणारम्भ औत्सुक्यानुभावस्त्वरायुक्तरूपः, तस्य भयादपि सम्भावनविशेषप्रत्यायक इत्यर्थः ।

सञ्चार्यादेरित्यादि । बाध्यस्येति । नानुवादमात्रमित्याह––बाध्यत्वेनेति । तथा निर्देष्टव्यं यथा बाध्यतावगमः स्यादित्यर्थः ।

गुणपदं विवेचयति––न परमिति ।

क्वाकार्यमित्यादि । अत्र वितर्कमतिशङ्काधृतीनां शान्तसञ्चारिणां शृङ्गारस्य परिपन्थिनामपि तत्परिपोषकता तानुपमर्द्य चिन्तायां विश्रान्तेः ।

अत्र वितर्कादिषु कृतेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः।

पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ४३३॥

इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम्—

सत्यं मनोरमा कामाः सत्यं रम्या विभूतयः।
किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥४३४॥

इत्यत्राद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम्।

जीवितादपि अधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभङ्गुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णाति, न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गाप्रतिपत्तेः।

एवं शृङ्गारस्य परिपुष्टिर्विपक्षजयपूर्वकं राज्यलाभस्येव। तदाह—वितर्कादिषु कृतेष्वित्यादि। प्रकृतरसो भावशबलः।

नन्वेवं बाध्यतानवगमे विरुद्धस्योक्तिर्दोषायास्तु इत्याह—पाण्डुक्षामेत्यादि। शरीरान्तरे चिकित्स्यं क्षेत्रीयम्। अन्तोऽन्तरीणं रोगविशेषणम्। आवेदयति प्रकाशयति। साधारणत्वं साजात्यं न विरुद्धमिति कार्यवैलक्षण्यमेव विरोधः। स च प्रकृते नास्तीत्यर्थः।

शृङ्गारकरुणयोर्द्वयोरपि एककार्यपाण्डुतादिजनकत्वाद् बाध्यताप्रतीतावेव गुणत्वमिति द्रढयितुं लक्ष्यान्तरमाह—सत्यं मनोरमा कामा इत्यादि। काम्यन्त इति कामा विषयाः। रामा इत्यपि पाठः। अपाङ्गभङ्गः कटाक्षः। सामान्यवचनेन समासः। हिरवधारणे। बाध्यत्वेन बाध्यत्वमुद्दिश्य विश्रान्त्यभावः। सत्येव जीवने कामादीनां रमणीयत्वम्, तस्यैव चञ्चलतास्थापनया किं कृतममीषां रमणीयत्वमिति कामादीनां बाध्यतावगमः।

नन्वङ्गनापाङ्गभङ्गस्योपादेयत्वावगतौ कथं शान्तस्य प्राधान्यमित्याह—जीवितादित्यादि। अपिर्भिन्नक्रमेऽधिकमपीत्यर्थः। इतिना अधिकास्थिरत्वपरामर्श इत्यधिकास्थिरत्वेन प्रसिद्धौ योऽयं भङ्गुरोऽपाङ्गः, तस्य यदुपादानत्वं तन्नोपात्तम्, तदुपमानत्वेन सामान्यवचनस्यास्य समस्ततयोपादानं-

न च विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहासः, शान्त-शृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात्। नापि काव्यशोभाकरणम्, रसान्तरादनुप्रासमात्राद् वा तथाभावात्।

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः।
रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः॥ ६४॥

वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवेशयितव्यः। शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम्।

न स्यात्, उपमानेनैव सामान्यवचनसमासात्। शान्तमेवेत्यादि। यथा अपाङ्गभङ्गोऽस्थिरः, तथा जीवितमिति जीविते क्षणस्थायित्वप्रत्यायनेनेत्यर्थः। तेन बाध्यत्वस्य स्वस्मिन् विश्रान्त्यलाभस्याङ्गत्वापादनम्। परस्य विश्रान्तिमवरुध्य स्वस्मिन् विश्रान्तेर्बाधकतेति भावः।

ननु शान्तशृङ्गारयोर्द्वयोरपि रसत्वेन बाधने किं विनिगमकमत आह—न पुनरित्यादि। शृङ्गारयोग्यविभावाद्यकरणादित्यर्थः।

अथ विनेयानां सुकुमारादिजातीनां राजपुत्राणां शृङ्गारलम्पटानां प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽनुभूयमानायाः काव्यशोभायाः। शृङ्गारैकत्वनिर्वाह्यत्वेन चावश्यं शृङ्गाराङ्गानामाक्षेपो वक्तव्य इति पूर्वपक्षद्वयं निराकरोति—न चेति। नापीति। रसान्तराव्यवधानेन प्रतीतिर्नैरन्तर्यम्, तेन यस्याङ्गानि प्रतीयन्ते स एव रस इति शान्त एव रसः, न शृङ्गारः।

विनेयोन्मुखत्वे काव्यशोभायां चोपपादकमाह—रसान्तरादित्यादि। एतयोरुपपत्तिरास्वादमात्रादेव, न त्वास्वादविशेषात्। तदभावस्थले तदुभयाभावप्रसङ्गात्। आस्वादमात्रं तु प्रकृते शान्तादेवाक्षतमिति समाधानार्थः। अनुप्रासमात्रादित्यनतिरिक्तरसवादिनां साम्प्रदायिकानां मते। मात्रपदेन विभावादिव्यङ्ग्यरसादिव्यवच्छेदः।

भावविरोधं परिहरति—आश्रयैक्येत्यादि। विरोधो द्विधा—दैशिकः कालिकश्च।

आद्यं समाधत्ते—भिन्नसंश्रय इति। द्वितीयं रसान्तरेणेति।

भयानकस्य प्रतिपक्षगतत्वेनोपन्यासे नायकवीररसपरिपुष्टिः। रसान्तरस्य सम्भवाद् व्यवधिः।

यथा—नागानन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य "अहो गीतम्, अहो वादित्रम्" इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः ।

न परं प्रबन्धे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधिना विरोधो निवर्तते । यथा—

भूरेणुदिग्धान् नवपरिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः ।।
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् ।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ।।
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।
निर्दिश्यमानान् ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन् ।।

अत्र बीभत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः ।

जीमूतवाहनस्य परमशान्तस्य तपोभङ्गार्थमिन्द्रेण प्रेषितानामप्सरसां वादित्रगीतेन विस्मयोद्बोधाददद्भुतो रसः, तदनन्तरं मलयवत्यां रत्युद्बोधाच्छृङ्गारः । तदाह—अहो गीतेत्यादि ।

न परमित्यादि । प्रबन्धो महाकाव्यम् ।

बाहुमध्यं वक्षः । शिवाः शृगाल्यः । अन्यापनयनशङ्कया स्फुरणम् । क्रव्यभुजं मांसाशिनम् । सुगन्धित्वेन शैत्यस्य प्रतीतिः, धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यसंवित्साहचर्यनियमात् । दुकूलं वासोविशेषः ।

निर्दिश्यमानान् दर्शितान् ।

अत्रेति । साहसनिपातजन्यस्वर्गलाभरूपानुभावादेर्वीररसाक्षेपकत्वम् । न च प्राकरणिकत्वाद् वीरस्य प्राधान्यम्, एतद्वाक्याद् बीभत्सशृङ्गारसामग्र्योरेवोत्कटत्वेन प्रतीयमानत्वात् । वीरसामग्र्याः पुनराक्षिप्यमाणत्वेनानुत्कटत्वात् । अत्र हि शृङ्गारबीभत्ससामग्रीतश्चित्रो रस इति सम्प्रदायः ।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।
अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ।। ६५ ।।

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ।।

एतद् भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्वधूरभिदधौ । अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि करुणं परिपोषयति ।

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलकैर्भवतः शरीरे ।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ।। ४३८ ।।

इह हि रसानां परस्परविरोधः क्वचिदाश्रयैक्येन, क्वचिदालम्बनैक्येन क्वचिन्नैरन्तर्येण । तत्रालम्बनैक्येन वीरशृङ्गारयोः । हास्यरौद्रबीभत्सैः सम्भोगस्य । वीरकरुणरौद्रैर्विप्रलम्भस्य । वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां सर्वथैवाविरोधः । शृङ्गारस्याद्भुतेन, भयानकस्य बीभत्सेनेति । तेन—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुखि
स्मरस्मेरं गण्डो डुमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ।।

इत्यत्र वीरशृङ्गारयो रजनिचरसेना-जानकीरूपालम्बनभेदान्न विरोधः ।

अविरोधस्य प्रकारान्तरमाह—स्मर्यमाण इत्यादि । अङ्गिन्युत्कृष्यमाणे । अङ्गत्वमुत्कर्षकत्वम् ।

क्रमेणोदाहरणत्रयम्—अयमित्यादि ।

अत्र प्रकृतत्वेन करुणोऽङ्गी । शृङ्गारस्याप्रकृतत्वेन हीनरसतया अङ्गत्वम् ।

ननु कथमत्र शृङ्गारोऽङ्गम् ? आलम्बनोच्छेदसामग्र्यभावादित्याह—अत्रेत्यादि ।

करजा नखाः । विपाटितानि विदारितानि । रक्तं रुधिरमनुरक्तश्च । मृगराजः सिंहः, मृग इति पुञ्जातिविशेषो नृपतिः । अपिर्विरोधे,

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा जिनस्य। यथा वा परः श्रृङ्गारी तदवलोकनात् सस्पृहः, तद्वदेतादृशो मुनय इति साम्यविवक्षा ।

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव गलद्बाष्पाम्बुधौताननाः ।
भीत्या भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ।। ४३९ ।।

मुनीनां गतस्पृहाणामपि तदुद्रेकात् । प्रसूय बुभुक्षया निजापत्यमेव भोक्तुमारभमाणायै सिंहिकायै तदपत्यरक्षणाय स्वाङ्गमर्पितवन्तं जिनं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ।

अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषः । श्रृङ्गार उपमानभावेनोत्कर्षकः ।

न च दयावीरस्य विस्मयोत्थापकत्वादङ्गत्वं प्राप्तयोरेवोदाहरणत्वेन तृतीयप्रकारासम्भव इति वाच्यम्, ब्राह्मणस्य सन्ध्यावन्दनमिव बौद्धानां दयालुत्वं स्वाभाविकमिति दयाया विस्मयानुत्थापकत्वात् लोकातिक्रान्तत्वा-भावाज्जिनविषयकरतावेव न प्राधान्यम्, तन्माहात्म्योपनिबन्धविरहात् । दयामात्रप्रतीतौ तु दयावीरत्वाद्भुतविवक्षया प्रकारान्तरत्वमिति तु मिश्राः ।

सरागया स्रुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविदंशितोष्ठया रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ।।

इति लक्ष्यं रौद्रस्य प्रकरणगम्यवीराङ्गतेत्यङ्गिनि वीरे रौद्रश्रृङ्गारयो-रङ्गतया वक्ष्यमाणभेदात् ।

आस्तृतैरुत्पन्नैश्च दर्भैः स्थलीनां सदर्भता । यज्ञधूमेन भयेन च बाष्पाम्बुपातः । अग्निशब्दात् परितःशब्दयोगे द्वितीया । उद्यद्विवाहा इवेति । विवाहे लाजाहोमे भर्तृकरधृतकराणां नारीणां सदर्भस्थल्यां वह्निप्रदक्षिणम् ।

अत्र चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते । तत्र करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः ।

यथा——

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥४४०॥

इत्यत्र एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोरागमनगमनयोर्न विरोधः ।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥४४१॥

इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः, तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव । अथवा प्राग् यथा कामुक आचरति स्म, तथा शराग्निरिति शृङ्गारपोषितेन करुणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते ।

अत्रेति । प्रतिपक्षस्य वचनाश्रयणेन माहात्म्येन च राजनि रतिरुज्जीवतीति भावः । परस्परविरुद्धयोरपि सामन्तयोर्नृपकार्यसम्पादनायेवेत्यर्थः ।

बहूनामङ्गभावसम्भवेन सूत्रे द्वित्वसंख्याया अतन्त्रत्वं दर्शयति—क्षिप्त इत्यादि । हस्तावलग्नः क्षिप्त इति योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि व्युत्क्रमेण संबन्धः पुरस्करणीयः ।

अङ्गाङ्गिभावं विवेचयति । प्रभावातिशयेन भावाङ्गस्याद्भुतस्यावगमः । न विश्रान्तिर्भावाङ्गत्वात् । अथवेति । प्रथमपक्षे एकस्य द्वयम्, परपक्षे च विशिष्टवैशिष्ट्यभाव इति पक्षयोर्भेदः ।

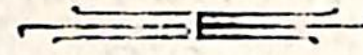
उक्तं हि—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ।। इति ।

प्राक् प्रतिपादितस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधः, नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवतीति रसशब्देनात्र स्थायिभाव उपलक्ष्यते ।

इति काव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम
सप्तम उल्लासः ।। ७ ।।

उक्तं हीत्यादि । गुणो विशेषणम् । संस्कारोऽन्येन परिपुष्टिः, तथा स्वसंस्कारेण ।

ननु पूर्णघनानन्दानां स्वमात्रविश्रान्तानां रसानां कथं विरोधः, यौगपद्यविरहादिति आह—प्रागित्यादि । प्रतिपादितस्य विगलितवेद्यान्तरत्वेन व्यवस्थापितस्य । न च रसशब्देनाधिष्ठानलक्षणया 'अयं स रशनोत्कर्षी' इत्यादिषु स्थायित्वाभावात् कथं स्थायिभावलक्षणेति वाच्यम्, सामाजिकनिष्ठालौकिकरतावेव स्थायित्वसत्त्वात् ।

व्यरचि विवेचनमेतद् दोषाणामित्यलब्धदोषाणाम् ।
एतन्निधाय हृदये सदैव सदया भवन्तु धीमन्तः ।।

इति परमानन्दचक्रवर्तिकृतायां काव्यप्रकाश-
विस्तारिकायां दोषनिरूपण
नाम सप्तम उल्लासः ।। ७ ।।

अष्टम उल्लासः

एवं दोषानुक्त्वा गुणालङ्कारविवेकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥६६॥

आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणाः, न वर्णानाम्। क्वचित् तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनात्, 'आकार एवास्य शूरः'

॥ श्रीजगज्जनन्यै नमः ॥

'दोषानुक्त्वा' इत्यवसरसङ्गतिसूचनम् । अत्र केचिद् गुणालङ्काराणां नास्ति भेदः, काव्योत्कर्षकत्वाविशेषादित्याहुः, तान् निराचष्टे—गुणालङ्कारविवेक इति । विवेको विभागः । स च परस्परवैधर्म्यनिरूपणाधीन इत्याह—ये रसस्येति । रसस्य धर्मा गुणाः, ते चोत्कर्षरूपाः स्वव्यञ्जकस्य काव्यस्योत्कर्षकाश्च । तदाह—उत्कर्षहेतव इति । तेन रसदोषव्यवच्छेदः, तस्यापकर्षरूपस्य रसधर्मस्य स्वव्यञ्जककाव्यापकर्षकत्वात् । उत्कर्षहेतुष्वलङ्कारेष्वतिप्रसङ्गवारणायाह—अचलेति । अचला नियता स्थितिर्येषां ते तथा । रसविशेषनियतविशेषा इत्यर्थः । शृङ्गारादौ माधुर्यस्य वीरादावोजसः, प्रसादस्य सर्वात्मनि नियतत्वात्, अलङ्काराणां तु सर्वेषामेव सर्वरसोत्कर्षकत्वाद् नीरसेऽपि सत्त्वाद् व्यभिचाराच्च । अत एव सर्वालङ्काराणां स्वेच्छया प्रयोगः ।

ननु 'अयं स रशनोत्कर्षी' इत्यादौ माधुर्यव्यञ्जकवर्णविरहेणोत्कर्षमनासाद्य करुणाङ्गतां प्राप्तवति शृङ्गारे माधुर्यस्य चलस्थितावव्याप्तिरित्यत आह—अङ्गिन इति । अङ्गिन्येव स्थितिनियमः, न त्वङ्ग इत्यर्थः ।

शौर्यादिसमुचितस्य तद्व्यञ्जकस्य आकारं शरीरम् । महत्त्वमारोहपारणाहवत्त्वम् । आकार एव, न त्वात्मनि, विभोर्व्यवहाराविषयत्वात् ।

इत्यादेर्व्यवहारादन्यत्राशूरेऽपि विततांकृतित्वमात्रेण 'शूरः' इति क्वापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेण 'अशूरः' इति अविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति, तद्वन्मधुरादिव्यञ्जकसुकुमारादिवर्णानां मधुरादिव्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादिमधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादेरमाधुर्यादि रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिबन्ध्या व्यवहरन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्णमात्राश्रयाः । यथैषां व्यञ्जकत्वं तथोदाहरिष्यते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ ६७ ॥

अस्य व्यवहर्तुर्वितता स्थूला । मूर्तेः शरीरस्य लाघवमनतिस्थौल्यम् । विश्रान्ता । विषयादन्यत्राप्रसारिणी, तदन्या विश्रान्ता । एवं प्रतीतिर्येषां ते भ्रान्ता इत्यर्थः । मधुरादिरसोपकरणानां तद्व्यञ्जकत्वेनोपात्तानाम् । उपकारकाणामप्येष एकार्थः । तेषां वर्णानां माधुर्याद्यमाधुर्यादि च व्यवहरन्तीत्यन्वयः ।

रसपर्यन्तेति । रसस्य पर्यन्ते सीमायां विश्रान्ता, तदन्यत्राप्रसारिणी रसमर्यादाग्राहिणी प्रतीतिस्तया बन्ध्या तद्धीना । अत एव लौकिकगुणधर्मसाजात्याल्लक्षणं समर्थयन्ति—रसधर्मा इति ।

प्रमाणमुत्थापयति--समुचितैरिति । व्यञ्जकानामेव प्रमाणत्वमित्यर्थः ।

साम्प्रदायिकमतमाक्षिपति--न त्विति । वर्णमात्राश्रयत्वे व्यभिचारात् ।

ननु समुचितैरित्यनेन वर्णानां व्यञ्जकत्वमभिहितम्, तत्कथं व्यञ्जकत्वममीषामित्याह--एषामित्यादि । यथा व्यञ्जकत्वं तथेत्यर्थः ।

अयमाशयः—वर्णानां माधुर्यादिव्यञ्जकत्वेन तदाख्याय वक्ष्यामः ।

उपकुर्वन्तीति । तं रसं जातु कदाचित् । शब्दार्थाविगमद्वारेण तदुत्कृष्य उपकुर्वन्त्युत्कर्षयन्ति । तेन गुणव्यवच्छेदः, तेषां साक्षादुत्कर्षकत्वात् ।

ये वाचकवाच्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्भविनमुपकुर्वन्ति, ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादय इवालङ्काराः ।

यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः । क्वचित् तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति ।

यथाक्रममुदाहरणानि—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥४४२॥

इत्यादौ वाचकमुखेन,

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥४४३॥

वाचकवाच्येति । अतिशय उत्कर्षणम् । तत्पदेनाङ्गिपरामर्शः । तदाह—मुख्यमिति । स तु प्रकृते रस इत्याह—रसमिति । सन्तमित्यस्यार्थः सम्भविनमिति । इत्यपि गुणवैधर्म्यम्, तेषां रसैकधर्मत्वादमीषां पुनः शब्दार्थयोरपि वृत्तेः ।

यत्र त्विति । वैचित्र्यं शब्दानां सुश्रवत्वमर्थानामीषन्मनोहारिता । जातुचिदिति विवृणोति—क्वचित् तु सन्तमपीत्यादि । अत्राप्युक्तिवैचित्र्यम् ।

यथेति । उपकारकत्वानुपकारकत्वलक्ष्यप्रदर्शनायोपक्रमः । तत्र प्रथमकल्पमाह—अपसारयेत्यादि । घनसारः कर्पूरः ।

अत्र कोमलया वृत्त्यानुप्रासेन शब्दानामलङ्करणम् ।

अर्थोपकारद्वारतामाह—मन राग इति । रागो मनस्येव, कन्यकात्वेन व्यञ्जितुमशक्यत्वात् । तीव्रं विषं हालाहलम् । विसर्पति सर्वतः प्रसरति ।

इत्यादौ वाच्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुरुतः ।

चित्ते विहट्टदि ण टुट्टदि सा गुणेसुं ।
सेज्जासु लोट्टदि विसट्टदि दिम्मुहेसु ॥
बोलम्मि वट्टदि पवट्टदि कव्वबन्धे
झाणेण टुट्टदि चिरं तरुणी तरट्टी ॥ ४४ ॥

इत्यादौ वाचकमेव ।

विधुत उत्तेजितः । अत एव निर्धूमता । हिनस्त्यामर्दयति । गरीयान् सान्निपातिकः । इत इत इति बालाया मौग्ध्यादङ्गप्रदर्शनम् । तातः पिता न प्रभवति । नन्दनाय मत्प्रतिप्रसवात् । न चाम्बा, तया तत्र प्रतिबन्धनाचरणात् । न भवती मातृ-पितृसम्मतेऽर्थे सख्या अकिञ्चित्करत्वात् ।

माधवानुरक्ताया मालत्यास्तरङ्गिकां प्रतीयमुक्तिः ।

अत्र मालारूपकेण तीव्रविषादिधर्मं मनोरागे प्रत्याय्य तद्द्वारा विप्रलम्भ उत्कृष्यत इत्यर्थः । तदाह वाचकवाच्यमुखेनेति ।

रसस्यानुपकारकत्वे उक्तिवैचित्र्यम्, तस्यासतोऽनुपकारकत्वं गरीय इत्याह--चित्ते इत्यादि ।

चित्ते विघटते न त्रुट्यति सा गुणेषु शय्यासु लुठति विकसति दिङ्मुखेषु ।
वचने वर्तते प्रवर्तते काव्यबन्धे ध्यानेन त्रुट्यति चिरं तरुणी प्रगल्भा ॥

'तणुई' इति पाठे तन्वीत्यर्थः । चित्ते विघटते यन्मनसि वर्तते तदनुरूपं वाचं व्यवहरति । तथा गुणवत्ता न हीयते । भवद्दिदृक्षया दिक्षु प्रकाशते । वचने वर्ततेऽनवरतं प्रलपति । काव्यबन्धे भवद्वर्णनायाम् । ध्यानेन तव चिन्तया त्रुट्यति कृशा स्यात् ।

वाचकमेवेत्यनेन रसव्यवच्छेदः । अत्रौजोव्यञ्जकस्य परुषानुप्रासस्यातिमधुरे विप्रलम्भे नोपकारकत्वम् ।

मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम् ।
चक्राह्वेन वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता
कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः।।४४५।।

इत्यादौ वाच्यमेव, न तु रसम् ।

मित्र इत्यादि । अत्र चक्रवाकगतो विप्रलम्भाभासो रसः । मित्रे सूर्ये एव, मित्रे सुहृदि । बद्धानने मुद्रितपद्मे एव, मौनिनि । क्रन्दत्सु शब्दायमानेषु । सारसः पक्षिभेदः । तस्य दयिता सारसी । वियोगिना सन्ध्यासमयोपस्थित-प्राणेश्वरीविच्छेदवता । बिसलता मृणालवल्ली ।

अत्रोत्प्रेक्ष्यते जीवस्य निर्गच्छतोऽर्गलेवेति । जीवस्य जीवनस्यैव जीविनः । निर्गमद्वारि तिर्यग्ग्राहिका निर्गमरोधिका स्थूलार्गलातत्त्वेन सम्भावना स्फुटैव । जीवनिर्गमरोधिकायां बिसलतायां जीवनिर्गमरोधिकाकुलत्व-मुत्प्रेक्षते ।

न च बिसलतायां जीवनिरोधकत्वमसिद्धम्, मृणालादीनां विरहप्रतीकारकत्वेन कविषु प्रसिद्धत्वात् । अत एव वियोगिनेत्युक्तम् ।

न च स्वयं प्रतीकारेण रागो हीयत इति वाच्यम्, तदुद्देशेन तेन तदनुपादानाद् भोक्तुमेव ग्रहणात्, वस्तुसामर्थ्येन कार्योत्पादनात् ।

नन्वेवं चेदुपमैवास्तु, मैवं जीवनिरोधकत्वस्य साधर्म्यस्योपमेयबिस-लतायामप्रतीतेः । उपमानतावच्छेदकत्वेनोपमाने एव तदवगमात् ।

स च समानधर्मसम्बन्ध उपमाने शब्द उपमेयेऽर्थ इति वाच्यम्, एकत्र शाब्दत्वेऽन्यत्रापि तदपेक्षणात्, शब्दाकाङ्क्षायाः शब्देन पूरणात्, उत्प्रेक्षायां तु सर्वथैव तस्यार्थत्वात् । एतेन बिसलता जीवं रोद्धुं न क्षमेति ग्रन्थ-व्याख्यायामुपमा ।

प्रकृते विप्रलम्भाभासेऽननुगुणोपमा जीवनरक्षणप्रयत्नेन रागस्य हीयमानत्वाद् जीवत्यागव्यवसायेनैव तत्परिपुष्टेरिति यन्मिश्रैरुक्तं तन्निरस्तम्, वक्तृसामर्थ्येनैव जीवनरक्षणम्, न तु तेन तदभिप्रायेणोपादानमित्युक्तत्वात् ।

अत्र बिसलता न जीवं रोद्धुं क्षमेति प्रकृताननुगुणोपमा।

एष एव च गुणालङ्कारप्रविभागः ।

एवं च "समवायवृत्त्या शौर्यादयः, संयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः, ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गड्डलिकाप्रवाहेणैवैषां भेदः" इत्यभिधानमसत् ।

अत्र दीपिकाग्राहिणः प्रकृते रत्याख्ये भावे मित्रादिशब्दः श्लेषादिमूलातिशयोक्तिसमर्पितो न कश्चिदतिशयः स्फुरतीत्यलङ्कारस्य न रसोपकारकता।

अर्गलेत्युत्प्रेक्षायामुपमाभ्रान्तिं निराचष्टे—अत्रेति। उपमाङ्गीक्रियमाणा सती दोषावहा स्यात्। उपमीयतेऽनयेत्युपमा जीवनिरोधकता। प्रकृते उपमेये अननुगुणासम्भवाभावेन नानुकूल्यमाधत्त इत्याहुस्तन्न, मित्रस्य सुहृदः प्रतिकर्त्तुरभावेन विरहोद्रेकस्यानुभविकतयाऽतिशयोक्तेः प्रकृतोपकारकत्वात्। उपमेये बिसलतायां जीवरोधकत्वस्य प्रदर्शितत्वाच्च। तर्हि कथं ग्रन्थसङ्गतिरिति चेदुच्यते बिसं लतेवेति समासेन दीर्घत्वादिसाधर्म्येणोपमा प्रतीयते। बिसलता जीवं रोद्धुं न क्षमेति नहि लता सदृशं जीवं रोद्धुं क्षमते, लतायास्तद्धर्माभावात्, अतो बिसे प्रतीयमानं सादृश्यं प्रकृते जीवरोधनोपयोगि। प्रत्युत सदपि तत्र तन्निरोधीयत इति।

न च बिसलतेति रूपकम्, चक्रवाकास्वादनयोग्यत्वेन धर्मेण तद्बाधनाच्च लतायां तदभावादिति नवीनः पन्थाः।

प्रतिज्ञाफलमाह—एष एवेति। एवकारेण वाद्यन्तरव्यवच्छेदः।

अभेदवादिमतमुत्थाप्य दूषयति—एवं चेति। एवं प्रदर्शितवैधर्म्येण गड्डलिकाप्रवाहेण भेद इत्यभिधानमसदित्यर्थः।

लौकिकगुणालङ्कारयोर्भेदः सम्बन्धभेदप्रयोजकत्वेन विप्रतिपद्यते। काव्ये तु सम्बन्धभेदाभावान्न भेद इति पूर्वपक्षार्थः।

यदप्युक्तम् "काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः" इति, तदपि न युक्तम्, यतः किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहारः, उत कतिपयैः ? यदि समस्तैः, तत्कथमसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाली च रीतिः काव्यस्यात्मा ?

अथ कतिपयैः, ततः—

अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः
प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः ॥ ४४६ ॥

इत्यादावोजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।
अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥ ४४७ ॥

ननु साक्षादुपकारकत्वमङ्गोपकारकद्वारा वाचकत्वमित्युपाधिद्वयं विभाजकं भवताभिहितम्, तच्च नोपपद्यते, उभयेषां शब्दार्थोपकारकत्वादुपकारे परं तादवस्थ्यादित्याह—यदप्युक्तमिति । विकल्प्य दूषयति—किमित्युतेति ।

अयमाशयः—रीतिरेव कथं तस्य आत्मा, गुणानामपि तथात्वात् । पदसंघटनात्मिका रीतिश्च त्रिधा—वैदर्भी पाञ्चाली गौडीया चेति । तत्र समग्रगुणा प्रथमा, असमग्रगुणापरा द्वयी । तेन रीतिधर्मा गुणाः शब्दार्थात्मकं काव्यं शोभयन्ति । तदाहितायाः शोभाया अलङ्कारैरतिशायनम् । ततश्च रीतित्वावच्छेदकैर्गुणैरेव काव्यव्यवहार इति भवन्मतपर्यवसानम् । तच्च नोपपद्यते, विकल्पासहत्वादित्याह—किं समस्तैरिति ।

अद्रावत्रेत्यादि । उच्चैरिति धूमेनान्वेति । अत्र गाढत्वादेरनुभवसिद्धत्वे काव्यत्वं स्यात् । तदाह—काव्यव्यवहारप्राप्तिरिति । स्यादिति शेषः ।

अथ गुणानां साकल्यमेव प्रयोजकम् । पानकरस इव खण्डादीनां तेषां समत्वे वैदर्भी । ओजःकान्त्योरुत्कटत्वे गौडीया । माधुर्यसौन्दर्ययोस्तथात्वे पाञ्चाली । प्रकृते तु श्लेषादीनामभावेन गुणा साकल्याभावान्न काव्यत्वमित्याह—स्वर्गप्राप्तिरित्यादि । अनेन मानुषेण, न तु दिव्येन ।

अत्र विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकौ ।

इदानीं गुणानां भेदमाह––

माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह––

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥ ६८ ॥

एतद्देहः स्वर्गप्राप्त्यभावे कारणम् । तस्मिन् सति तदभावाद् विशेषोक्तिः । अधररसस्य सुधात आधिक्येन व्यतिरेकः । तदाह—अत्रेति । अत्रोक्तप्रकारत्रयात्मकरीतित्रयाभावेऽप्यलङ्काराभ्यामेव सर्वेषां काव्यव्यवहारः, स न स्यात् । रत्यभावेन तद्विशेषणीभूतानां गुणानामभावात् तदाहितशोभाया विरहे तदतिशयकत्वाभावादनयोरलङ्कारताभावप्रसङ्गात् । अस्मन्मते तु विभावादिसत्त्वासत्त्वप्रयुक्तौ रसस्यात्मनो भावाभावौ । स्वर्गप्राप्तिरित्यत्रापि च काव्याकाव्यप्रयोजकाविति न काचिदनुपपत्तिः । गुणनिरपेक्षौ तदनधीनौ, तेन गुणाहितशोभातिशायकत्वमलङ्काराणामित्यभिधानमसदित्यर्थः ।

गुणानां सामान्यलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणे निर्वक्तव्ये तत्सौकर्यायोद्देशमाह—माधुर्येत्यादि । आख्यापदं परमतेन सह संज्ञामात्रेणाभेदसूचकम् । संज्ञायामभेदेऽपि संज्ञिषु परं भेद इत्यर्थः ।

त्रय इत्यधिकसंख्याव्यवच्छेदः । व्यवच्छेद्यमाह—न पुनरित्यादि । दशेति परोक्ताः । तदुक्तं वामनादिभिः––

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ इति ।

आह्लादकत्वमित्यादि । समूहालम्बनरूपास्वादे विभावादिविषयत्वं शश्वच्चर्वणा सैवाह्लादः । तत्र विषयत्वेन विभावादिनां कारणतया आह्लादकत्वम् ।

श्रृङ्गारे, अर्थात् सम्भोगे । द्रुतिर्गलितत्वमिव । श्रव्यत्वं पुनरोजःप्रसादयोरपि ।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

ननु तर्हि माधुर्यस्य विभावादिगतत्वेन रसधर्मात्मता न स्यादिति चेत्, मैवम्, रसस्य विभावादिसमूहालम्बनात्मकत्वेन तेषामपि रसत्वानपायात् । तेन धर्मधर्मिभावः कार्यकारणभावश्च न विरुद्धः ।

वीरादिवृत्तित्वं व्यवच्छिनत्ति—द्रुतिकारणमिति । तेषु चित्तस्य न द्रवीभावः, किन्तु विस्तार एवेत्यर्थः ।

श्रृङ्गार इति करुणशान्तोपलक्षणम् । इह हि सामाजिकानां चित्ते नवरसजन्यास्तिस्रोऽवस्थाः । द्रुतिर्विस्तारो विकासश्चेति । तत्र श्रृङ्गारकरुणशान्तेभ्यो द्रुतिः । वीरबीभत्सरौद्रेभ्यो विस्तारः । हास्याद्भुतभयानकेभ्यश्च विकासः । तत्र द्रुतिः स्वाभाविकात्मकाठिन्यमन्युक्रोधादिकृतदीप्तत्वविस्मयहास्यानुपहितविक्षेपपरित्यागेन सहृदयहृदयस्यार्द्रप्रायत्वम्, चित्तकाठिन्यं तु विलावकोपायविरहेण घृतस्येव । तदाह—द्रुतिगलितत्वमिति । अर्थादिति । विप्रलम्भादावतिशयस्य वक्ष्यमाणत्वात् श्रव्यं नातिसमस्तात्मशब्दं मधुरमिष्यत इति शब्दवृत्तिमाधुर्यं दूषयति—श्रव्यत्वं पुनरिति । तच्च श्रवणानुकूलत्वम् । ओजसि यथा 'यो यः शास्त्रम्' इत्यादि । अत्र हि क्रोधकृतं दीप्तत्वमेवानुभूयते, न माधुर्यम् ।

प्रसादे यथा—'परिम्लान पीनस्तनजघनमङ्गम्' इत्यादि । अत्र हि माधुर्यनियतवर्णाभावेन तदभिव्यक्तिः । ततो न शब्दाश्रयं माधुर्यमिति भावः ।

करुण इत्यादि । तन्माधुर्यम् । अत्यन्तेति । अश्रुपातहेतुत्वात् ।

अयमाशयः—विषयवैरस्यं हि निर्वेदः, स च चित्तस्य स्वरूपात्मविश्रामहेतुः, प्रतिबन्धकविषयोपरागोच्छेदकत्वात् । तस्य च करुणादित्रिष्वेव स्थितिः । आद्ययोः सञ्चारित्वेन सत्यपि तत्र तत्र निर्वेदे प्रियजनस्यालाभेन तत्र विषयविशेषे द्रुतेरास्थायामस्थैर्यात् । शान्ते तु सर्वात्मना विषयविनिवृत्तौ निर्वेदः स्थिर एवेति स्थायित्वेन । ततश्चात्र निर्भरमात्मसुखालम्बनमित्यत्र सर्वातिशायिनी द्रुतिः, अत एवात्रानवरतमानन्दस्रुतधारासम्पातः । करुणे

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥ ६९ ॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः ।

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।

वीराद् बीभत्से, ततो रौद्रे सातिशयमोजः ।

शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ७० ॥
व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

अन्यदिति । व्याप्यमिह चित्तम् । सर्वत्रेति । सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च ।

सङ्गमाशानिवृत्तौ प्रियनाशे द्रुतेरास्थेति तत्प्रतिबन्धेनात्मावलम्बनं लघीय इति नात्यन्तिका द्रुतिः । विप्रलम्भे पुनर्जागरूकायां सङ्गमप्रत्याशायां प्रियालाभेष्वास्था लघीयसीति प्रतिबन्धकलाघवेनात्मसुखालम्बनमलघ्विति करुणादिहातिरिच्यते द्रुतिरिति युक्तं द्रुतितारतम्यम्, अत एव सम्भोगाख्यश्रृङ्गारे विषयमात्रालम्बनेन निर्वेदानुपयोगा द्रुतिरल्पैवेति नास्मिन्नश्रुपातलेशोऽपि ।

दीप्तीत्यादि । आत्मा चित्तम् । अविद्यासंवलितस्य जीवत्वमिति वेदान्त्येकदेशिनः । दीप्तिर्वैषविषयासङ्गेन द्रुतिविरोधी कश्चन धर्मः । सैव विस्तृतिः । स्निग्धस्यापि सामाजिकचित्तस्य द्वेष्यात्मविषयविशेषसम्पर्केणोष्णता । यथा सूर्यकान्तस्य सूर्यरश्मिसम्बन्धेन ।

बीभत्स्येत्यादि । तितिक्षाजिघांसाजनकत्वात् । वीरे तु जिगीषैव, वैरिवशीकरणमात्रस्योद्देश्यत्वात् । बीभत्से जुगुप्सिते विषये ममतानास्पदत्वेन तितिक्षा, न तु जिघांसा । रौद्रे त्वपकारिणि वधावधिकः प्रयास इति जिघांसैव, न तु जिगीषा, न वा तितिक्षेति क्रमशो दीप्तेराधिक्यम् । अयमेव रौद्रवीररसयोर्भेदोऽवसेयः । एतदेव विवृतं वीराद् बीभत्से ततोऽपि रौद्र इति ।

शुष्केन्धनेत्यादि । शुष्केन्धनजो वह्निः, स्वच्छवस्त्रसम्बन्धि च जलं यथा द्रागेव सर्वतः प्रसरति, तद्वदित्यर्थः ।

व्याप्यमिति । व्याप्तिविषयसाकांक्षत्वाद् विषयान्तरस्य बाधाच्चित्तमेव तथेत्याह—इह चित्तमिति । सर्वेष्वित्यादि । रूढितः प्रतीतिविषयत्वम्,

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ७१ ॥

गुणवृत्त्या उपचारेण । तेषां गुणानाम्-आकारे शौर्यस्येव ।

कुतस्त्रय एव न दश इत्याह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषाभावात् परे श्रिताः ।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७२ ॥

बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यः श्लेषः, यश्चारोहावरोहक्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणा

रसेषु झटिति प्रत्यायकत्वम् । रचनासु हास्याद्भुतभयानकेषु । चित्तस्य विकासात्माऽवस्थाविशेषः, येन हास्ये वदनविकासः ।

गुणवृत्त्येत्यादि । गुणान रसैकधर्मत्वेन शब्दार्थयोर्न तद्वत्त्वमित्याह— उपचारेणेत्यादि । तद्व्यञ्जकवर्णवत्त्वेन तद्वत्त्वमुपचर्यत इत्यर्थः । तत्पदेनानन्तरप्रसादपरामर्शे बहुवचनासङ्गतेरित्याह—गुणानामित्यादि ।

प्रकृताबाधकत्वाद् व्यावर्तनीयानां दशानां गुणानां व्यावर्तनबीजमुद्भावयति–केचिदित्यादि । अन्तर्भवन्ति, एतल्लक्षणक्रोडीकारादित्यर्थः । दोषाभावादित्यादि । अदोषाविति काव्यविशेषणीभूतादित्यर्थः । तेषु सत्स्वनपकर्षमात्रम्, न तूत्कर्षः, ततो न गुणत्वम् ।

कुत्रचिद् रसविशेषे तत्रान्तर्भावमाह—ओजसि शक्त्या ओजःपदवाच्ये तद्व्यञ्जकशब्दार्थधर्मविशेषे एकवद्भासनम्, सन्धिसौष्ठवादेकस्थानीयवर्णविन्यासाच्च । यथा—

उन्मज्जज्जयकुञ्जरेन्द्ररभसा स्फालावनद्धोद्धतः
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनी ।
उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा
मन्ये प्रेङ्खदसङ्ख्यशङ्खधवला वेलेयमुज्जृम्भते ॥ इति ।

अत्र गाढबन्धतया व्यक्तमेवोजः । वर्णनीयः पुनरुत्तरङ्गः समुद्रः, अत एवोक्तं श्लिष्टमपुष्टशैथिल्यमिति ।

आरोहो गाढता, अवरोहः शैथिल्यम् । तयोः क्रमः क्रमेण तन्निबन्धः । आरोहपूर्वक अवरोहः, तत्पूर्वक आरोहो वा । यथा—

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणशोचिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥इति।

उदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः, तेषामोजस्यन्तर्भावः। पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्ग्या साक्षादुपात्तम्। प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता। मार्गाभेदरूपा समता क्वचिद् दोषः।

अत्र सञ्चूर्णितान्ते आरोहः, सुयोधनान्ते अवरोहः। पुनस्तवान्ते पूर्वः, भीमान्ते परः। अत्रापि गाढत्वं व्यक्तमेव। तत्सम्बन्धेनैव शैथिल्यस्यापि गाढत्वाद् गुणत्वम्।

विकटत्वं पदानां वेच्छेदाद् नृत्यप्रायत्वम्।

उदारता च—

स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
स्खलितरणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च। इति।

ओजोमिश्रितेत्यादि। क्रमनियमाभावात् समाधितो भेदः।

यथा—

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥ इति।

अत्र 'यो यः' इति बन्धे शैथिल्यम्, शस्त्रमित्यत्रोजः। पुनर्बिभर्तीत्यत्र पूर्वं पूर्ववर्णद्वये, अन्त्यवर्णद्वये परम्। एवमुत्तरत्र।

अत्र सर्वत्रैव गाढत्वाद् गुणतेत्योजस्यन्तर्भावः। अत एव वक्ष्यति—'गुम्फ उद्धत ओजसि' इति। भङ्ग्येति। वक्ष्यमाणेषु माधुर्यव्यञ्जकेषु उपात्तस्य समासपदस्य वाक्यस्य तदपि ग्राहकतैव भङ्गः, तत्रैव विवेचयिष्यामः। साक्षादभिधया, न तु व्यञ्जनया। तेन पृथक्पदस्य माधुर्यस्य तद्व्यञ्जकतावच्छेदकभावान्तःपात इत्यर्थः। यथा "गाहन्तां महिषा निपान" इत्यादौ। अत्र प्रतिपदमेव पार्थक्यं रसवृत्तिमाधुर्यस्य व्यञ्जकमेव, न तु तत्तदात्मकमिति भावः।

अर्थव्यक्तिर्झटित्यर्थसमर्पणम्। यथा—

तथा हि 'मातङ्गाः किमु वल्गितैः' इत्यादौ सिंहाभिधाने मसृणमार्गत्यागो गुणः। कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दुष्टताभिधानात् तन्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौकुमार्यमौज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता। एवं न दश शब्दगुणाः।

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा।
प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥

सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः।
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहो न विलोकयामि ॥ इति।

प्रसादाख्यगुणेन तद्व्यञ्जकेन मार्गाभेद इति। यथा रीत्योपक्रमस्तयैव समापनमभेदः, यथा—"गाहन्ताम्" इत्यादि, पदपार्थैक्येनारम्भसमापनात्। क्वचिद् दोष इति। तत्र तस्यानौचित्यात्।

मार्गाभेदे छलत्वं दर्शयति—"मातङ्गा किमु वल्गितैः" इत्यादि। सिंहाभिधाने कोपाटोपेत्यादौ। मसृणः कोमलः, सिंहापेक्षया मृदुत्वेन मातङ्गादीनां मृदुभिरेव वर्णैरुपक्रमः, सिंहे तु कोपसम्बन्धात् तत्त्यागः समुचित एवेति गुणः। समतायां तु दोष एव स्यादित्यर्थः। अभिन्नाया रीतेरुपयोगस्तु वृत्त्यनुप्रासालङ्कारान्तर्भावेनेत्यवधेयम्।

दोषाभावत्वेन संग्रहणमाह-कष्टत्वेत्यादि। श्रुतिकटुत्वं कष्टत्वम्। तन्निराकरणेन त्वपरतयाऽभिधानेन। अपारुष्यं परुषवर्णाभावः। हालिकादि-साधारणपदविन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वमौज्ज्वल्यम्। अनयो-रसत्त्वे रसस्यापकर्षः, सत्त्वे च तदभाव इत्यनुत्कर्षकत्वान्न गुणत्वमित्यर्थः।

उपसंहरति—एवमित्यादि।

अनुगुणानपि दूषयति—पदार्थं इत्यादि। एकपदार्थस्य बहुभिः पदैः, बहूनां च पदार्थानामेकेनाभिधानं पदार्थे वाक्यरचना, वाक्यार्थे च पदरचना।

इति या प्रौढिरोज इत्युक्तम्, तद्वैचित्र्यमात्रम्, न गुणः, तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः ।

अपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतवामङ्गलरूपाश्लील-ग्राम्याणां निराकरणेन च साभिप्रायत्वरूपमोजः, अर्थवैमल्यात्मा प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्,

---

क्रमेणोदाहरणम्—चन्द्र इति वक्तव्ये नयनसमुत्थं ज्योतिरिति बहुपद-प्रयोगः । द्वितीये यथा 'कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका' इति बहुपदार्थेष्वभिसारिकापदाभिधानम् ।

एकवाक्यार्थस्यानेकेन वाक्येन प्रतिपादनं व्यासः, तथानेकवाक्यार्थ-स्याप्येकेन प्रतिपादनं समासः । क्रमेण यथा—

अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः
सुखं वा दुःखं वा भवति न भवत्येव च तत ।
पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्
पुनस्तस्मादूर्ध्वं न च भवति दुःखं न च सुखम् ॥

अत्रादृष्टवैचित्र्यात् सुखदुःखवैचित्र्यमित्येकवाक्यार्थोऽनेकवाक्येन प्रपञ्चित इति व्यासः ।

"ते हिमालयमामन्त्र्य" इत्यादावेकवाक्ये बहुवाक्यार्थनिबन्धनात् समासः ।

प्रौढिः प्रतिपादनवैचित्र्यम्, तदेवौजः, तदुक्तं वामनादिभिः, उक्तेर्वैचित्र्यं सौष्ठवम् ।

गुणत्वाभावे हेतुमाह— तदभावेऽपीति । न हि चन्द्रपदेन प्रतिपाद्यमानस्य चन्द्रस्यात्रिनयनादिभिः पदैः प्रतिपादने कश्चिद् विशेषः, प्रत्युत विलम्बेन प्रतीतिमान्थर्यमिति भावः ।

अपुष्टेत्यादि । पदार्थानां विशेषप्रतिपादनात् प्रकृतवाक्यार्थपोषकत्वं साभिप्रायत्वम् । यथा—"महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति" इत्यत्र हि राजविषयकरतिभावस्य प्रतिपदजीवातुपरिपुष्टिः । एतदभावेऽ-पुष्टार्थतादोषः स्यादिति गुणत्वम् ।

अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, अग्राम्यत्वरूपा उदारता च स्वीकृतानि। अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलङ्कारेण रसध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपा अर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्वरूपा कान्तिश्च स्वीकृता। क्रमकौटिल्यानुल्बण-त्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम्।

वैमल्यं यावदर्थपदता। यथा—"काञ्चीपदं न तु काञ्चीगुणस्थानम्" इत्यत्र गुणपदस्याधिकत्वाद्। एकस्यैवार्थस्य भङ्ग्यन्तरेण पुनः कथनमुक्ति-वैचित्र्यम्। यथा "यदि दहत्यनलोऽत्र" इत्यादौ।

अकाण्डे शोकादिदार्यिताभावोऽपारुष्यम्। यथा—"मृते यशःशेष" इति।

अग्राम्यत्वं वैदग्धीवाच्यत्वम्। यथा—

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या·········॥ इत्यत्र।

स्वीकृतानीति। तेषां तदन्यत्वात्।

वस्तुनो वर्णनीयस्य डिम्भादेः स्वभावोऽसाधारणं रूपं क्रिया वा, तस्य स्फुटत्वं वर्णनया व्यक्तीकरणम्, यथा—

कलक्वणनगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः।
पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम्॥ इत्यत्र।

दीप्तो झटिति प्रतीयमानः। ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां रसपदस्य प्रत्येकमन्वयः। गुणश्च यस्य रसस्य न गुणत्वमिति भावः।

क्रमेत्यादि। क्रमः क्रियापरम्परा। कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्। अनुल्बणत्वं प्रसिद्धिः। वर्णनाविरहोऽनुकूलं च। उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्तिः। एगां योगः सम्मिलनम्। स एव रूपं यस्या घटनायास्तदात्मा। तद्रूपः श्लेषः। यथा 'दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे' इति। अत्र क्त्वान्ता दर्शनादयः क्रियाः। पश्चा-दागत्यादरान्नयनपिधानं विदग्धचेष्टितम्। अस्य चेष्टितस्य लोकस्थले दृष्टत्वात् प्रसिद्धिवर्णनम्। एकासनस्थितयोरेकस्याश्चुम्बनेऽपरस्या नयनरोधनमुप-पादकम्। तत्रालक्षितागमनम्। तत्राप्येकत्रासनसंस्थितिरित्युपपादकयुक्ति-विचित्रता, कवेर्वैदग्ध्यप्रतिपादनात्, असाधारणरसोपकारविरहात् तथा

अवैषम्यस्वरूपा समता दोषाभावमात्रम्, न पुनर्गुणः । कः खल्वनुन्मत्तोऽन्यस्य प्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थस्यायोनेरन्यच्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनम्, तत् कथं काव्यमित्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः ।

तेन नार्थगुणा वाच्याः

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये ।
वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ७३ ॥

तथा प्रतिसन्धानेनास्वादव्यवधानाच्च न गुणत्वम् । अवैषम्यं प्रक्रमाभेदरूपम् । यथा "उदेति सविता" इत्यादौ । प्रस्तावभङ्गेन केवलं रस एव हीयते, किन्तु कविरप्यपराध्यतीत्याह—अनुन्मत्त इत्यादि । तदेकप्रतिभातोऽर्थोऽयोनिः । अन्यवर्णनमुपजीव्य वर्णितोऽन्यच्छायायोनिः । क्रमेण यथा—"सद्यो मुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्द्धि नारङ्गकम्" इत्यत्र ।

निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।
नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी ॥

इति च ।

हूणः पाश्चात्त्योऽतिगौरो यवनविशेषः । मदरक्तस्य सद्यः श्मश्रूत्पाटनव्यक्तरोमकूपस्य चिबुकस्य नारङ्गकेण रूपणं नान्येन कृतमित्ययोनिः । परत्र च नीलोत्पलनयनयोः सादृश्यं बहुभिर्वर्णितमिति विच्छित्तिविशेषचमत्कारकमिदमित्यन्यच्छायायोनिः । यदीति । तेन काव्यकारणस्याप्यदृष्टेर्न तद्गुणत्वमित्यभिप्रायः ।

तेनेति । वाच्यत्वाभावे व्यङ्ग्याः स्युरित्याह—वक्तव्या इति ।

गुणवैधर्म्येण न तद्व्यपदेशविषयाः, तर्हि कथं माधुर्यादीनां शाब्दगुणत्वव्यवहार इत्याह—प्रोक्ता इत्यादि । उपचारेणेत्यर्थः ।

ननु तद्व्यञ्जकत्वेन तदुपचार इत्युक्तम् । तत्र के व्यञ्जकाः, कथं वा तत्त्वमित्यत आह—वर्णा इत्यादि । समसनं समासो नञादियुक्तोऽर्थः । स च संसृष्टोऽर्थः । तेन विग्रहवाक्यस्यापि ग्रहणम्, केवलं विभक्तिस्तत्र

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ७४ ॥

ट-ठ-ड-ढवर्जिताः कादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ताः, तथा रेफलकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः, समासाभावो मध्यमः समासो वेति समासः, तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगेन रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका । उदाहरणम्,—

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥

वैकल्पिकेति नैकपदता । क्वचित्तु विभक्तेरलोपेऽप्यैकपद्यम्, यथा 'कण्ठेकाल' इत्यादौ घटनापदपौर्वापर्यात् । तेषां गुणानाम् । इता गताः प्रसिद्धाः, न त्वस्मत्कल्पिता इत्यर्थः ।

मूर्ध्नि इत्यादि । स्पर्शा वर्गाः । अनेकपदानामैकपद्यं वृत्तिः । ऐकपद्यं प्राप्तानि चतुरनधिकानि पदानि अतिप्रचुरपदारब्धे समासेऽर्थप्रतिग्राहतास्वादो व्यवधीयत इति माधुर्यापचयस्तत्र । शिरसि निजेत्यादि । समभिव्याहारात् तल्लाभः । तेन 'कुर्वन् कतिपयैः' इत्यत्र न कयोः संयोगमाधुर्यम्, समासपदेन तदभावस्याभिधानमुक्तमनुसृत्य व्याख्येयम् । अत एवेति भङ्ग्येति प्रागुक्तम् । समस्तनव्युत्पत्त्येत्यर्थः । पदान्तरयोग इत्यादि । यथा 'अलङ्कुरु चलचन्दनैः' इत्यत्र पदयोः सन्धौ मधुरवर्णोत्पत्तिः, न तु 'उपर्युदर' इत्यादौ ।

अनङ्गरङ्गेत्यादि । स्थानमहिम्नाङ्गाभावेऽपि नृत्यविशेषोक्तिरियम् । आप्तवशीकरणभर्तुर्गमनादिनिष्ठो विशेषो भङ्गी, तदित्यनुभवैकसौन्दर्यम् । स्तनभारेणाङ्गमीषन्नताङ्गं भङ्गीना नवत्वेन बहुत्वम् । उद्देश्यं प्रति निर्देश्यभावेनाङ्गमिति न कथितपदम् । अङ्गीकृतं स्वयमादरेणाश्रितम् । यथाङ्गीकरणप्रकारेण एता भङ्ग्यः स्वान्तानि चित्तानि । विषयान्तरमपरम् ।

अत्र शृङ्गारवृत्तिमाधुर्यं कवर्गस्य तृतीयस्तत्पञ्चमो वर्णः । अनङ्गेत्यादौ अतीतेत्यादौ शान्तेत्यादौ च । द्वित्रिपदारब्धा मध्यमा समासाः । प्रति····

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।
टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ।।७५।।

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्योर्द्वितीयचतुर्थयोः रेफेण अध उपरि उभयत्र वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोस्तेन तस्यैव सम्बन्धः टवर्गोऽर्थात् णकारवर्जः । शकारषकारौ दीर्घसमासो विकटा सङ्घटनौजसः ।

उदाहरणम्--

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि ।। ४४९ ।।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ।। ७६ ।।

समग्राणां रसादीनां सङ्घटनानां च ।

ममिति तदङ्गमिति च पदयोः सन्धाने चान्त्यधकारतकारोपदानाद् मधुररचना माधुर्यं व्यञ्जयतीति लक्ष्यसङ्गतिः ।

ओजोव्यञ्जकमाह--योग आद्येत्यादि ।

कवर्गस्य प्रकृतत्वात् तस्यैवाद्यतृतीयौ । तदाह-वर्गेत्यादि । उपरीत्यादि । योगपदस्याविशेषेणोपादानात् । तुल्यपदस्य भेदानभिधानतात्पर्यमाह—तेन तस्येति । कत्वाद्याश्रयस्य कत्वाद्याश्रयत्वेनेत्यर्थः । योगपदं सर्वत्रान्वेति । अर्थादिति । लघोष्टवर्गपञ्चमस्य माधुर्येणोपादानात् । शषयोस्तालुमूलमूर्धाङ्गोच्चारणप्रयत्नगौरवेण दृढप्राणता । दन्त्यस्य सकारस्य बाह्यदन्तगतत्वेन प्रयत्नलाघवम् । दीर्घः पञ्चादिपदारब्धः । विकटपदान्तरयोगेनौजोव्यञ्जिका घटना । पदानां विन्यासाः ओजस इत्यमुना व्यञ्जका इत्यनुषज्यते ।

प्रसादव्यञ्जकमाह—श्रुतिमात्रेणेत्यादि । वर्णानामवाचकत्वाच्छब्दोऽत्र पदम् । समग्राणां साधारण्येनैकस्यापि वैधर्म्यम् ।

समग्रपदार्थमाह--रसादीत्यादि । आदिपदाद् वस्त्वलङ्कारग्रहणम् ।

उदाहरणम्—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥४५०॥

यद्यपि गुणपरतन्त्राः सङ्घटनादयः, तथापि

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित् क्वचित् ।
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ ७७ ॥

क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः ।

परिम्लानमित्यादि । शयन शय्या । कथयत्यावेदयति । राजनिवेदनस्य दुःखावगमकत्वात् । उभयतः स्तनजघनस्थानयोः । स्तनजघनेति वसन्तकालप्रभवपुष्पादिदर्शनपरिहाराय न्युब्जकायं शयनात् । अन्तः शयनमध्यभागः । हरितं कोष्मणापाकात् । तनोः क्षीणस्य, अतो नान्यपीडकता । परिमलनम् आमर्दनम् । न्यासो रचना । व्यस्तं विपरितम् । आक्षेपोऽभिघातः । स च श्लथः शिथिलः । अबलप्रयोज्यत्वादामर्दाक्षमः । तेन यानि वचनान्युद्धृतानि तैर्व्यस्तन्यासे हेतुरयम् । शरीरसंयोगस्याल्पदेशावच्छिन्नत्वेनाङ्गकार्श्यज्ञानम्, न तु तदङ्गं दृष्टचरम् ।

अत्रान्वयप्रतियोगिनां यथास्थानमवस्थितेर्झटित्येवान्वयबोधात् प्रसादः ।

प्रतिप्रसवमाह—यद्यपीत्यादि । गुणपरतन्त्रास्तद्व्यञ्जकत्वनियताः । सैव निर्मातव्या । क्वचित् क्वचित्, तेनामीषां गुणव्यञ्जकत्वनियमे वक्त्राद्यौचित्यबोधकायोद्यत्वादुत्सर्गः, न तु व्यभिचारेण तद्व्यञ्जकत्वमिति भावः ।

वक्ता कविस्तन्निबन्धश्च । तयो रसाविष्टत्वादिधीरोदात्तत्वादिभेदाद् बहुविधमौचित्यम् । वाच्यं वर्णनीयम् । प्रबन्धो महाकाव्यनाटकादिश्रव्यार्थकदृश्यार्थकत्वादिभेदान्नाना । तेषामौचित्यं लक्ष्येषु वक्ष्यते । वृत्तिः समासः । उक्तविषयादन्योपादानमन्यथात्वम् ।

यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ ।।४५१।

अत्र हि न खलु वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम् । अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रतिकूला चोद्धता रचनादयः । वक्ता चात्र भीमसेनः ।

मन्थायस्तेत्यादि । मन्थो मन्थनम् । आयस्तमान्दोलितम् । प्लुतं व्याप्तम् । बहुव्रीहिः । पुनश्चलन्मन्दरपदेन सह कर्मधारयः । धीरो गम्भीरः । कोणो वादनदण्डः । आघातस्ताडनम् । सङ्घट्टो मल्लानामिव परस्परामर्दः । आटोपः सहकारोपसरणम् । अन्योन्येत्यपि पाठः सुगम एव । संघट्टस्तत्प्रभवो गडगडायमानः शब्दः । कृष्णा द्रौपदी । क्रोधस्तत्फलं कुरुकुलविनाशः । अग्रदूतो भविष्यदर्थस्य प्रथमावेदकः । उत्पातोऽमङ्गलहेतुः । निर्घातवातः वातजन्यो निर्घातः, मेघानां वातानां च परस्परसंघट्टजश्चण्डध्वनिर्निर्घातः । तत्र वातजन्योऽत्यन्ताशुभहेतुः । केनानिर्वचनीयबलगरिम्णा । तत्र हेतुः—अस्मत्सिंहनादेत्यादि । प्रतिनादे नादस्यापि संवलनया मांसलत्वात् तदुपन्यासः । अनतिबलप्रयोज्यं त्वभिशब्दस्य नास्मत्सिंहनादोपमेयतेति भावः । दुन्दुभिस्तत्प्रभवः शब्दः । ताडितस्ताडनेनोत्पादितः । अन्यथा मन्दरध्वानसिंहनादाभ्यां वाद्यस्योपमित्यनुपपत्तेः ।

अत्र हीति । वाच्यं दुन्दुभिशब्दरूपम् । न खलु तत्क्रोधादिना जनितम्, अपि तु युद्धावेदनेच्छयैव । तदाह—न खल्विति । व्यञ्जकमिति । अनुभावादिना तद्बोधन एव तथात्वात् । न चैवमत्रेत्यर्थः । आदिपदादुत्साहग्रहणम् । अभिनेयेत्यादि । अङ्गादिक्रियया नायकाद्यवस्थानुकरणमभिनयः । काव्यं नाटकम् । दीर्घसमासेऽर्थप्रतिपत्तौ विलम्बेनाभिनयेन झटिति प्रत्याययितुमशक्यत्वादित्याह—तत्प्रतिकूला चेति ।

क्वचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः ।

यथा—

प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपघात-
त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।
कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजां
भाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ।।

क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव ते ।

तथा हि–आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः,

वचनौचित्यमाह—भीम इत्यादि । रौद्ररसप्रधानस्य धीरोद्धतस्य सम्बद्धताभिधानस्वभावत्वात्, न वा तस्य क्रोधादियुक्तिः ।

प्रौढेत्यादि । प्रौढो बलवता प्रयुक्तस्तदनुरूपमुच्छलनमूर्ध्वप्रसरणम्, तस्य रयस्तज्जनको वेगः । मिलदिति त्रासविशेषणम् । सैंहिकेयो राहुस्तत्कृत उपघातः पीडा, आकृष्टा गमनात् प्रतिषिद्धा अश्वा यत्र, तथा तिर्यग्वलितो रविरथो येनारुणेन । तिर्यग्वलनं चक्रसंस्थापनम् । भयानुभावोऽयम् । कन्धरारन्ध्रभाजां मरुतां भागैरित्यर्थः । भाङ्कारैर्भालभालेति प्रशंसयोच्चरितैः । ऊर्ध्वप्रसारितवायुना नासिकतां प्रापितैः । उत्तमाङ्गम्, न तु मूर्च्छाच्छेदेऽपि भयजनकत्वादुत्तमत्वम् ।

अत्र वाच्यस्य कुम्भकर्णोत्तमाङ्गस्य भीमत्वेनौजस्वित्वादुचिता समुद्धता रचना । ते रचनादयः ।

आख्यायिकेत्यादि । तस्यामुच्छ्वासादिना वक्त्रापरवक्त्रादिना छन्दोविशेषेण सुव्यक्ततया गद्यप्राणभूतविकटवर्णप्रकर्षश्रयेण मसृणाः मृदवः । कथायामुच्छ्वासादिरहितायां वर्णनीयमहापुरुषादिचरितसर्पणाकुरूपमसृण-

कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः, नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम् ।

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कार-
भेदनियतगुणनिर्णयो नाम
अष्टम उल्लासः ।

—: ० :—

बन्धवर्णायाम् । उद्धता उर्जस्विनः । नाटकेति । दीर्घसमासेऽभिनयदमान्थर्य-मित्युक्तत्वात् ।

एवमित्यादि । तत्र मुक्तकाद्यौचित्यम् । यथा एकस्मिन् छन्दसि वाक्यसमाप्तौ मुक्तकम्, द्वयोः सन्दानितम्, त्रिषु विशेषकम्, चतुर्षु कलापकम्, पञ्चप्रभृतिचतुर्दशान्तेषु कुलकम् । तत्र रसाभिनिवेशेन कवे रसाश्रयमौचित्यम् । यथा 'शून्यं वासगृहम्' इत्यादौ । नीरसे तु कामचारः । सन्दानितकादौ वाक्यसमाप्तेर्नानैकट्यमिति तत्र मध्यमदीर्घ-समासे एव सङ्घटने त्रिष्वेव प्रबन्धगतेषु तद्गतमौचित्यम्, नात्मीयम् । अन्यदप्यौचित्यसहस्रं गौरवभयाद् न प्रपञ्चितमिति ।

इति परमानन्दचक्रवर्तिकृतकाव्यप्रकाश-
विस्तारिकायां गुणनिर्णयो नाम
अष्टम उल्लासः ।

—: ० :—

नवम उल्लासः

गुणविवेचने कृतेऽलङ्काराः प्राप्तावसरा इति सम्प्रति शब्दालङ्कारानाह—

यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते ।
श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ।।८७।।

तथेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च ।

तत्र पदभङ्गश्लेषेण यथा—

।। श्रीजगदम्बायै नमः ।।

अलङ्कारनिरुक्तावसर एव संगतिः । प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासान्तराभावात् । तदाह—गुणविवेचन इति । सम्प्रत्यर्थालङ्कारनिरुक्तेः प्राक् । काव्यलक्षणे शब्दस्य प्रागुपादानेन तदलङ्कारस्यैव प्रथमं जिज्ञासितत्वात् । तदाह— शब्दालङ्कारानिति ।

तत्रोक्तिवक्रतायाः स्फुटं शब्दालङ्कारतेति प्रथमं वक्रोक्तिमाह—यदुक्तमित्यादि । वक्तृश्रोतृनिर्वाह्योऽयमलङ्कारः । वक्तुरन्याभिप्रायकं श्रोत्रान्यथा समर्थितमित्यर्थः । अन्येनेत्यनेन स्वोक्तेरन्यथाकरणे द्वितीयापह्नुतौ नातिप्रसङ्गः । अपह्नुतिर्यथा—

काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः ।।

अत्र पत्यभिप्रायकं स्ववचनं पतनाभावेन स्वेनैव समर्थनात् ।

श्लेषेण वक्तुरविवक्षितेन शब्दस्य शक्यान्तरेण । तथेति । ताभ्यामुपाधिभ्यामित्यर्थः । तदाह—श्लेषवक्रोक्तिरित्यादि ।

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो
वामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान् ।
युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः ।।४५३।।

अभङ्गश्लेषेण यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ।।४५४।।

काक्वा यथा—

गुरुजनपरतन्त्रतया दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ।।४५५।।

नारीणामित्यादि । नारीणां स्त्रीणाम् अनुकूलमाचरसि, यदि जानासि विज्ञोऽसि । विज्ञ एव स्त्रीणामनुकूल इत्यर्थः । तेन नार्यभिप्रायकमिदं वचनं विपक्षाभिप्रायकेण वामानामित्यनेन योषिदभिप्रायेणाबलानामित्यनेन तत्पुनरोजोभावतात्पर्यकेण बलाभावेत्यनेन तदपि बलपदस्यासुरत्वेन पुरन्दरपदेनान्यथा योजितम् । नारीणामिति स्त्रीणां पदं भागम्, न वैरिणाम्, अभावस्यावबोधनात् श्लेषः । वामाः स्त्रियो विपक्षाश्च । हितकृदिति करोतिकृन्तत्यो रूपम् । अबलाः स्त्रियो बलशून्याः । बलमोजो बलोऽसुरभेदश्च ।

अत्र नारीणामिति पदमुपजीव्य प्रदत्तानां श्लेषान्तराणाम्, स एव मूलमिति तेनैव व्यवहारः ।

अहो इत्यादि । दारुणा हिंस्रा काष्ठेनेति च । सूक्ष्मग्राहित्वमाशुग्राहित्वं गृहीतग्राहित्वं वेति गुणत्रयम् । धान्येन धनवानित्यत्रेव तृतीयाया अभेद एवार्थ इत्याह—दारुमयीति ।

अत्र दारुणत्वं परस्य दारुणवत्त्वेनान्यथा योजनम् ।

गुरुजनपरतन्त्रेति । प्रवासं जिगमिषौ नायके नायिकायाः सख्याश्च वचन-प्रतिवचने । देशं विषयान्तरम्, न तु ग्रामम् । सुरभिसमये वसन्तकाले ।

वर्णसाम्यमनुप्रासः

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम्। रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः।

छेकवृत्तिगतो द्विधा।

छेका विदग्धाः। वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः। गत इति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च।

अत्र नैष्यतीत्यनागमनाभिप्रायेण नायिकयाभिहितम्। न एष्यति, अपि तु तथेति ध्वनिविकारेणागमने सख्या योजितम्।

वर्णेति। वर्णानां साम्यं समानेन धर्मेण सम्बन्धः। स च गुणक्रिययोरन्यतरः। तत्र गुणेषु वर्णेषु गुणाभावात् श्रुतिरूपः क्रियारूपः। सजातीयश्रुतिविषयत्वमित्यर्थः। श्रुत्या साजात्यं च प्रकारीभूतधर्मेण कत्वगत्वादिना। तेन व्यञ्जनसाम्यमेवानुप्रासत्वनियामकम्।

यमकेऽतिव्याप्तेराह—स्वरवैसादृश्येत्यादि। अत्र स्वरसादृश्यं न प्रयोजकम्, 'कुलालकलत्रम्' इत्यादिष्वपि दर्शनात्। यमके तु समानानुपूर्वकत्वनियमः। अत एव यमके वक्ष्यति 'वर्णानां सा पुनः श्रुतिः' इति। साम्यमिति। तत्त्वं तु समानश्रुतिमत्त्वमित्यर्थः। सम्भवत् स्वरसादृश्यं तु तत्प्रकर्षकम्। एतद्व्यञ्जयितुमेव व्यञ्जनसाम्यमित्यपहाय वर्णसाम्यमित्यभिहितम्। न कमलं कमलं पदमम्भसीत्यादौ द्वयोः सङ्कर एव। अनतिव्यवहिततया पुनः श्रुतिर्यमकस्यासङ्कीर्णमुदाहरणम्। अर्थदूरतायामेवास्य विषयत्वात्। तदुक्तं दण्डिना—पूर्वानुभूतसंस्कारबोधनीयव्यहारतेति। तथा च सदृशज्ञानसंस्कारोद्बोधकं वर्णसाम्यमनुप्रास इत्यर्थः पर्यवस्यति।

अनुप्रासपदस्य योगार्थमाह—रसाद्यनुगत इत्यादि। अनोरर्थोऽनुगतः, प्रस्य प्रकृष्टः, निरुपसर्गस्यास्ते रासो न्यासः।

विभजते—छेकेति। एकत्वशङ्काव्युदासाय द्विधेति।

नियतागुणविशेषव्यञ्जकत्वेन परिगणिता वर्णास्तद्गतस्तन्निष्ठो व्यापारः सहकारो, आनुपूर्वीविशेषः, स एव वृत्तिः। गतो ज्ञातः, अर्थादाभ्यामुपाधिभ्याम्। तदाह—छेकानुप्रास इति।

किं तयोः स्वरूपमित्याह—

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः

अनेकस्य, अर्थाद् व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः ।

उदाहरणम्—

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ।। ४५६ ।।

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ ७९ ॥

एकस्य अपिशब्दादनेकस्य व्यञ्जनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः ।

स इति । द्विविधोऽनुप्रासः । अनेकस्येति । प्रकृतत्वाद् वर्णस्यानुयोगिसाकांक्षत्वाच्च साम्यमिति सुबन्ते तदाहार्थादिति । अर्थात् स्वरसाम्यस्यानियामकत्वात् । पूर्वपदार्थमाह–छेकेत्यादि ।

केचिदत्रानेकधेत्यनेन साम्यविशेषणम् । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । तेन जरा राजेत्यत्र क्रमभेदेनास्याविषय इत्याहुस्तन्न, अत्रापि तत्प्रसक्तेरिष्टत्वात् ।

ततोऽरुणेत्यादि । अरुणस्य सारथेरेव, न तु सूर्यस्य । तस्यापि स्पन्देन, न तु विशेषोद्यमेन, शान्तवीर्यस्यैव समुचितत्वात् । मन्दो विरुचिः । वपुरिति । यस्य शरीरस्य तथाविधं सौन्दर्यमासीत् । शशीति । रुचिविभवविनाशे शशस्य कलङ्कस्य व्यक्तत्वात् । कामिनीगण्ड इव पाण्डुः । एवमेव वैरिपराभवयोः स्वोपाये यस्याप्युपमेयताप्राप्तिः । प्रभातवर्णनेयं व्यासपादानाम् ।

अत्र स्पन्दमन्दीत्यत्र कामकामीत्यत्र च नकारदकारयोः, ककारमकारयोरप्यनेकस्य सकृत्साम्यम् ।

एकस्येत्यादि । असकृदिति व्याचष्टे द्विरित्यादि । अत्रैकेनापि सकृत्साम्ये वृत्तित्वमिच्छन्ति । यथा 'व्याधूतचूताङ्कुर' इत्यत्र ताकारस्य, तन्न, अस्या गुणव्यञ्जकनियतवर्णगतत्वनियमात् तांकारस्य माधुर्यादिव्यञ्जकत्वे-

तत्र—

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा

उभयत्रापि प्रागुदाहृतम् ।

कोमला परैः ॥ ८० ॥

परैः शेषैः । तामेव केचिद् ग्राम्येति वदन्ति ।

उदाहरणम्—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥४५७॥

केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

एतास्तिस्रो वृत्तयो वामनादीनां मते वैदर्भी—गौडी—पाञ्चाल्याख्या रीतयो मताः ।

नापरिगणितत्वात् । छकारादिविशेषव्यपदेशे चानुप्रासत्वसामान्यम् । द्विधेत्यस्यैकत्वसन्देहव्यवच्छेदकत्वेन व्याख्यातत्वात् । अन्यथाधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वे लाटानुप्रासेऽनुप्रासत्वाभावप्रसङ्गात् । किन्त्वेकस्य सकृत्साम्ये नाधिकचमत्कार इति विदग्धाप्रयोज्यत्वानुच्छेदकत्वेन संगृहीतमिति भावः ।

वृत्तिं विभजते—माधुर्येत्यादि । सज्जनया चतुरया नागरिकया स्त्रिया उपमिता उपनागरिका ।

ओज इत्यादि । तैः वर्णैः परुषा, तद्वर्णघटितत्वात् । उभयत्रोपनागरिकायां परुषायां च । प्रागिति । अनङ्गरङ्गेत्यादि । प्रौढच्छेदेत्यादि । एवं कोमलेत्यपि । एवं परैरित्यादि । ग्राम्या अविदग्धस्त्रीतुल्या ।

अपसारयेत्यादि । असंयुक्तह्रस्वा घोषाः, रकारबाहुल्यात् कोमला ।

वामनादीनामित्यस्य रीतित्वमभिधायात्मत्ववादिनामित्यर्थः ।

शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ८१ ॥

शब्दगतोऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदात् लाटजनवल्लभत्वाच्च लाटानुप्रासः। एष पदानुप्रास इत्यन्ये ।

पदानां सः

स इति लाटानुप्रासः ।

शाब्द इत्यादि। शब्यते प्रकाश्यतेऽनेनेति शब्दः। पदं प्रातिपदिकं च। लाटो देशविशेषस्तत्स्थः कविस्तत्प्रियत्वात् तथा। अनुप्रासो वर्णसाम्यमेव। तुर्भिन्नक्रमः। लाटानुप्रासव्यवहारः पुनः शाब्दः शब्दगतः, न वर्णनिष्ठः। ततो वृत्तिच्छेकाभ्यामस्य भेदः।

मिश्रास्तु साम्यमनुवृत्त्य तद्विशेषणीभूतस्यापि शाब्दपदस्यानुप्रासलिङ्गग्रहणम्, विधेयतया तस्य प्राधान्यादिति वदन्ति, तन्न, अविशेषमपहाय तद्विषये यस्य लिङ्गग्रहणमित्युक्तेर्नियुक्तिकत्वात्। शब्दगतोऽयमनुप्रास इति विवृण्वता ग्रन्थकृतैवानुप्रासेन सह समन्वितत्वाच्च।

लाटानुप्रासस्वरूपमाह—भेद इत्यादि। तात्पर्यविषयतावच्छेदकमात्रभेदान्मात्रपदेन शब्दार्थयोरैक्यमावेदितुम्।

तद्वक्ष्यति—शब्दार्थयोरभेद इत्यादि। अनुप्रासाधिकारे पुनरनुप्रासग्रहणम्, उत्तरत्र तदधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

ननु यमकस्य नानुप्रासभेदता, भिन्नार्थानुसन्धानेन रसव्यवहिताऽनुप्रासपदयोगविरहात्, रसाद्यनुगमाभावात्। तुकारोऽनुप्रासाद् व्यतिरेकसूचकः। तेनायमलङ्कारात् पृथगेवेति मिश्राः, तन्न; अस्याननुप्रासत्वे लाटानुप्रास इत्यत्रानुप्रासपदादर्थानुपस्थितिप्रसङ्गात्, शक्तिग्रहाभावात्। अत एव 'लाटानुप्रासेन सहानुप्रासः पञ्चधा मतः' इत्यनुप्रासस्य पञ्चविधत्वमुक्तं प्राचीनैः।

यत्त्वनुप्रासयमकभेदो गड्डरिका प्रवाहेणेति तन्न; उक्तयुक्त्यानुप्रासताया अप्रसङ्गात्। अन्य इति। प्रातिपदिकनिर्वाहकत्वेऽपि पदानुप्रासाभिधायोग्यत्वात्।

विभजते—पदानां स इति। अत्र वर्णवचनेन वाक्यावृत्तिमभिप्रैति।

उदाहरणम्—

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥४५८॥

पदस्यापि

अपिशब्देन स इति समुच्चीयते ।

उदाहरणम्—

वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः ।
सुधाकरः क्व नु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥ ४५९ ॥

वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।

यस्येत्यादि । अत्रैकवाक्ये तुहिनदीधितेर्दवदहनत्वम् । अन्यत्र च दवदहने तुहिनदीधितित्वं विधेयमिति पदपदार्थयोरैक्येऽप्यनूद्यत्वविधेयत्वे तात्पर्यविषयतावच्छेदके भिन्न एवेति सर्वत्रैवमनुसन्धेयमिति ।

अत्र बहूनि पदपदार्थयोः पुनरुक्तानि ।

अपिशब्देनेत्यादि । एकविशेष्यान्वयित्वरूपसाहित्यसूचनात् ।
वदनमित्यादि ।

शीतकाले सुखस्पर्शा ग्रीष्मकाले च शीतला ।
भर्तृभक्ता च या नारी विज्ञेया वरवर्णिनी ॥

वदनं सुधाकरत्वेन निरूप्य विशिनष्टि—सुधाकरः क्व नु पुनरिति ।
अत्र सुधाकरस्यैकस्य विधेयत्वानूद्यत्वाभ्यां पूर्ववदेव तात्पर्यविषयतावच्छेदकभेदः । अत्र सुधाकरपदस्यैकस्य साम्यम् ।

वृत्ताविति । वृत्तिर्युक्तार्थता । समासस्य तद्धितस्यापि ग्रहणम् ।
तदुक्तम्—

विशेष्यस्य विशेषेण मिलितं युक्तमुच्यते ।
समासाख्यं तदेव स्यात् तद्धितोत्पत्तिरेव वा ॥ इति ।

तेन "त्वयि दृष्टायां बाले नयनवतां नयनमुत्सवं प्राप" इत्यत्रापि व्याप्तिः ।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा नाम्नः प्रातिपदिकस्य, न तु पदस्य सारूप्यम् ।

उदाहरणम्—

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।
पौरुषकमला कमला साऽपि तवैवास्ति नान्यस्य ।।४६०।।

भिन्नत्वमेकनिरूप्यमिति सूत्रे पाश्चात्त्यमपि तत्रेति पदं प्रथमं व्याचष्टे—एकस्मिन्निति । एकत्र तद्धितप्रयोगे लाटानुप्रासहेतुर्द्विःप्रयोगासम्भवेन पञ्चधा विभाजकत्वाभावात् समासपदेन वृत्तेर्विवरणम् ।

नन्वस्याद्यन्तस्य नामत्वे पदादस्य न भेद इत्याह—नाम्नः प्रातिपदिकस्येति । प्रत्ययरहितस्य प्रकृतिभागस्य प्रातिपदिकत्वात् । तदाह—न तु पदस्येति । सारूप्यमित्यनुवृत्तस्य साम्यमित्यस्यार्थः ।

सितकरेत्यादि । सितकरस्य चन्द्रस्य करो रश्मिः, विभाकरः सूर्यः, तस्येवाकारः शरीरं यस्य । यद्वा विभाकरस्याकारः शरीरी । विभाकरेति सम्बुद्धिः । तत्र हेतुमाह—धरणिधरेति । ध्यानधरणाय विभाकरावतारेत्यर्थः । पौरुषं विद्यासौन्दर्यादिकम्, तदुपार्जिता कमला सम्पत्तिः । द्वितीयकमलापदस्य प्रशस्तसम्पत्तिरर्थः । एवकारेणान्यस्येत्यनेन चायोगान्ययोगव्यवच्छेदः । ननु द्वितीयकमलापदस्य प्रशस्तसम्पत्तिपरत्वे पदार्थतावच्छेदकभेदान्न लाटानुप्रासतेति चेन्मैवम्, प्रशस्तसम्पत्तित्वस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वात् । 'तदितरार्थाभेदस्यैव भेदे तात्पर्यमात्रता' इत्यनेन विवक्षितत्वात् । अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्यासङ्कीर्णोदाहरणं तु व्यवधानेन पुनः प्रयोगे मन्तव्यमिति चेन्न, द्वितीयकमलापदत्वे लाटानुप्रासता न स्यात् । न च प्रकृत्यंशमादाय तथा, पदानुप्रासस्तु सुधाकरपदयोरपि तत्त्वप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पौरुषं कमलमाश्रयो यस्या सा तथाऽधिष्ठानाच्चेष्टा नृपाख्यसम्बन्धः । कमला कमलवती मत्वर्थीया । अन्वयादत्रापि स एव सम्बन्धः । स्त्रीप्रत्ययतद्धित्तप्रत्ययप्रकृत्योः कमलभागयोरनुप्रासः ।

अत्रैकत्वसमासे करयोर्भिन्ने विभेति भागयोः समासासमासयो रक्तकमलयोः साम्यम् ।

तेनायं पञ्चधा मतः ॥ ८२ ॥

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकम्

तेनेत्यादि । अयं लाटानुप्रासः । "मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः" इत्यत्र, "केशः काशस्तवकविकासः" इत्यत्र च पदान्तपदयोरन्त्यानुप्रासेन पृथक्, छेदादिनैव गतार्थत्वात् । अन्यथा 'रुचिरविभा विभाकराकार' इत्यत्राप्यन्ताद्यानुप्रासान्तरत्वप्रसङ्गात् । तालुवदाद्येकस्थानोच्चार्यत्वसाधर्म्येण सहृदया मन्देन श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुसारत्वमिच्छन्ति । यथा "विरूपाक्षस्य जयिनीः" इत्यत्र जययोस्तालव्यत्वेन श्रुत्यनुसारता । तत्रैकस्थानोच्चार्यत्वेऽपि । वर्णत्वाव्यापकत्वादिसाम्यस्यैव प्रयोजकत्वात्, अन्यथा 'तस्या न भवति विरह' इत्यत्रापि तकारलकारयोः प्रसङ्गात्, उभयोरपि दन्त्यत्वात् । न चैवम्, साम्याननुभवात् ।

नन्वस्य कथमलङ्कारता ? कथितपदत्वेन दोषत्वादुत्कर्षापकर्षत्वयोर्विरोधात् । न चैतदतिरिक्तस्य विषयः, प्रमाणाभावात्; अन्यथानुपपत्त्यैवोपयुक्तौ प्रयोगात् । यथा 'जक्षुर्बिसं धृतविकासि बिसप्रसूना' इयमपरामर्शयोग्ये विषय एव, पुनः प्रयोगस्य कथितपदत्वात् । अन्यथानुपपत्त्यैवोपयुक्तोपयोगात्, यथा 'जक्षुर्बिसम्' इत्यादौ बिसपदस्य कथितत्वं 'धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना' इति पाठे तत्पदेन परामर्शसम्भवात् । अथैवं 'वदनं वरवर्णिन्याः' इत्यत्र तु 'स तु कस्मात् कलङ्केन हीनः' इति पाठे सुधाकरपरामर्शे समानत्वादिति मैवम्, तदः प्रयोगे विशिष्टस्य वदनसुधाकरस्य परामर्शः स्यात्, प्रकृतत्वात् । तत्र च कलङ्काभावस्य स्वाभाविकत्वेनोपादानासम्भवात् । न च प्रधानस्य सुधाकरस्य परामर्शो न वदनस्येति वाच्यम् निराकाङ्क्षत्वात् । अत एव 'भाति मुखमिन्दुरस्या यस्य ज्योत्स्नाभिराप्लुता जगती' इत्यत्राभवन्मतयोगः । यत्रपदेन परामृश्यस्यारोपितेन्दोर्मुखज्योत्स्नासम्भवात् ।

अर्थे सतीति । अर्थे अभिधेये । पुनः श्रुतिरिति । श्रुतिसाम्यं प्रयोजकम्, तेन वर्णभेदेन श्रुत्येकत्वं यमकम् । तदुक्तम्—यमकादौ भवेदैक्यं डलयो रलयोर्बवोः । शषयोर्नणयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सबिन्दुकाबिन्दुकयोः

समरसमरसोऽयमित्यादावेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुमिति 'अर्थे सति' इत्युक्तम्। सेति 'सरोरसः' इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता।

पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ८३ ॥

प्रथमो द्वितीयादौ, द्वितीयस्तृतीयादौ, तृतीयश्चतुर्थे, प्रथमस्त्रिष्वपीति सप्त। प्रथमो द्वितीये, तृतीयश्चतुर्थे, प्रथमश्चतुर्थे, द्वितीयस्तृतीये इति द्वे। तदेवं पादजं नवभेदम्।

अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे। द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभागः पूर्ववद् द्वितीयादिपादादिभागेषु, अन्तभागोऽन्तभागेष्विति विंशतिर्भेदाः। श्लोकान्तरे हि नासौ भागावृत्तिः। त्रिखण्डे त्रिंशत् चतुःखण्डे चत्वारिंशत्।

स्यादभेदकल्पनम्। यथा 'भुजलतां जडताम्' इत्यत्र डलयोरभेदेऽपि यमकं भवति। अर्थभिन्नानामित्येकार्थकभिन्नानामित्यर्थः। तथा चैकार्थत्वाभावनियतसमानाधिकरणशब्दावृत्तिरिति लक्षणमिति भावः। तेन लाटानुप्रासे न प्रसङ्गः। उभयोरेकस्य वा निरर्थकत्वेऽप्रसङ्गश्च। तेनैव क्रमेण स्थिता पूर्वानुपूर्वी सजातीयानुपूर्वीविषयिका।

विभजते--पादतद्भागेत्यादि। पादः पद्यचतुर्थांशः। तद् यमकम्।

तत्र विकल्पे यमकमाह—प्रथमो द्वितीयादावित्यादि। प्रथमद्वितीयादिभिः पदैः पादाभिधानं प्रथमो द्वितीयादौ यम्यत इत्यन्वयः। समुच्चयेनाह--त्रिष्वपीति। सप्तेति। प्रथमपादस्य विकल्पेनावृत्तौ त्रीणि, द्वितीयस्य द्वे, तृतीयस्यैकम्, प्रथमस्य त्रिषु समुच्चयेऽप्येकमिति सप्तता। पादानां पादयमकानाम्। नवेति। पूर्वपूर्वपादयमनं व्युत्क्रम्य, न परस्य यमनमिति प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थसंयमनेन भेदान्तरे। **[अत्र ग्रन्थपातः]**[१]

---

१. **अर्धावृत्ति......इति मूलादारभ्य सञ्चारी...इत्यन्तं यावद् टीकाग्रन्थपातः।**

प्रथमपादादिगतान्त्यार्धादिभागो द्वितीयपादादिगते, आद्यार्धादिभागे यम्यत इत्याद्यन्वर्थतानुसरणेनानेकभेदम्, अन्तादिकम् आद्यन्तिकं तत्समुच्चयः, मध्यादिकम् आदिमध्यम्, अन्तमध्यम्, मध्यान्तिकं तेषां समुच्चयः। तथा तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेषु अनियते च स्थाने आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदम्। तदेतत्काव्यन्तर्गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम्। दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

सन्नारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम्।
सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥ ४६१ ॥

विनायमेनो नयताऽसुखादिना विना यमेनोनयता सुखादिना।
महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥

स त्वारम्भरतोऽवश्यमबलं विततारवम्।
सर्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः ॥ ४६३ ॥

सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बितता रवम्।
सर्वदारणमानैषी दवानलसमस्थितः ॥ ४६४ ॥

श्रीवत्सलाञ्छनस्तु।

अयं महाजनो महापुरुषो यमेन मानसं चित्तम्, तदेव मानसं सरः, तस्मादरं शीघ्रं यतमानानां रक्षितुं प्रयत्नवतां सादं खेदं राति यथा तथा, अदीयत प्राणवियुक्तस्तदिति भावः। कीदृशेन यमेन? विना पक्षिरूपेण तत्त्वात्तु नयता हानिं कुर्वता। अन्यद् रमानन्दटीप्पणीवन्नेयम्। नयतेत्यस्य स्वस्थानं प्रापयतेत्यर्थः। मानैषीदित्यन्वयः।

भरतोऽतिशयेन। अवश्यं निश्चयेन। आरं विशेषयति—अवलम्बिततारवमिति। अवलम्बितं तारवं तरूणां समूहो येन। पलाय्य वनं गतमित्यर्थः। पुनर्विशेषणं वा अवलम्बिततारवम् अवश्यं वश्यतापन्नं च। कथं भूतः, सर्वं दारयतीति सर्वदारणो यो मानस्तदैषी। सत्त्वगुणेन आरम्भे रतः तत्परः। अवान् अगच्छन्, अलसं यथा तथा अस्थितः, अस्यति क्षिपतीत्यस्थितः।

अनन्तमहिमव्याप्तविश्वां वेधा न वेद याम् ।
या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ।।४६५।।
यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।
शिवेहितां शिवे हितां स्मरामितां स्मरामि ताम् ।।४६६।।
सरस्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।
सर स्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ।।४६७।।
ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा ।
शरन्नवाना बिभ्राणा नाविभ्राणा शरन्नवा ।।४६८।।

अथ च दवानलेन दवाग्निना समस्तुल्यः स्थितः स्थिरः । घोषपरे सकारे विसर्जनीयलोपः ।

भागावृत्तिमुदाहरति—अनन्तेति । यां दुर्गां देवीं वेधा ब्रह्मा न वेद । या च प्रणते मानवे दयां वात्सल्यं भजते ।

अत्र द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां द्वयोर्यमनम् ।

एकत्रैव पादे यमनमाह—यदानत इति । यस्यां पार्वत्यामानतो नयस्य नीतेरत्ययं नाशं न याति, तां स्मरामि । अयः शुभावहो विधिस्तस्य दानात् । नीत्यविनाशे हेतुरयम् । शिवेन शङ्करेण ईहितामन्विताम्, पक्षे शिवे कल्याणे हिताम् । स्मरेण कामेनामितां शिवनिमित्तमपरिच्छिन्नस्मरभावाम् ।

सरस्वतीति । हे सरस्वति ! वाग्देवि ! प्रसादं स्वस्ति, सर सुष्ठु अतिशयेन गच्छ । मे चित्तसरस्वति चित्तसमुद्रे स्थितिं कुरु । हे क्षेत्र ! कुरुक्षेत्रसरस्वति, क्षेत्रं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं देशविशेषस्तत्र सरस्वति सरस्वत्याख्यनदीरूपे ।

अत्र प्रथमपादाद्यार्धभागो द्वितीयपादान्त्यार्द्धभागेन यम्यते ।

ससारेति । शरत् ससार समाययौ । कं ब्रह्माणं दर्पयति, तेन दर्पेण च साकम् । ससारसा सारसः पक्षिभेदः, तैः सहिता, नवानः शकटं यत्र । शरं काण्डं बिभ्राणा, न विद्यते वीनां पक्षिणां भ्राणः शब्दो यत्र, पश्चान्नञ्योगः । नवा नूतना ।

अत्र प्रथमपादस्यान्त्यार्द्धभागो द्वितीयपादस्याद्यार्द्धभागे, आद्यभागोऽन्त्यभागे यम्यते । एवं तृतीयपादस्यान्त्यादिभागौ चतुर्थपादस्याद्यान्त्यभागयोर्यम्येते इति ।

मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनःसुमनःसुरभि श्रियम् ।
अभृत वारिजवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतताम्रवणं जगत् ॥

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयम् ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणस्पृशः ।
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ८४ ॥

मधुपेति । जगत् स्थलीम् । सुरभिश्रियं वसन्तलक्ष्मीम् अभृत दधार । मधुपवत्या श्रेण्या पराजितं मानिनीजनमनो याभिस्तथाभूताः सुमनसः पुष्पाणि यत्र सुरभौ पद्ये । वारि जलं तस्माज्जायते उत्पद्यते यस्तादृशो वारिजानां कमलानां विप्लवो विपत्तिर्यत्र जगति । स्फुटितं विकसितं ताम्रं रक्तवर्णम्, ततं विस्तृतमाम्रवणं यत्र ।

अत्र प्रथमद्वितीयपादयोरादिभागः स्वस्वमध्यमभागेन यम्यते ।

एवमिति । पादार्धसार्धयोर्यमनं यथा "तन्व्यां तन्व्यां न सम्माति तस्या लावण्यसञ्चयः" इत्यत्र तन्व्यां कृशतनौ ।

वाच्यभेदेनेत्यादि । शब्दा यत्र श्लिष्यन्ते, स श्लेषः । अगृहीतभिन्नस्वरूपत्वं श्लेषणम्, विजातीयदोषाद् भेदाग्रहेऽयमलङ्कार इत्याह युगपदित्यादि । युगपद्भाषणमेकोच्चारणम्, तस्य स्पर्शस्तद्विषयत्वम् । आनुपूर्वीवैजात्येनैवमुच्चारणमिति न तत्र प्रसङ्गः । तदेकत्वे कथं भेद इत्यत आह—वाच्येत्यादि । अर्थभेदस्य शब्दभेदकत्वात् । वाच्यः शब्दोच्चारणानन्तरं प्रत्येयः, न त्वभिधेयः । तेन 'श्वेतो धावति' इत्यत्र नाव्याप्तिः । अन्यथा श्वेतगुणवत्समीपदेशस्थकुक्कुरयोरेकस्यापि वाच्यताविरहेण श्लेषो न स्यात्, गुणवति श्वेतशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणया लुङ्प्रत्यायकत्वेन रूढितुल्यता ।

ननु कथमेकप्रयत्नोच्चारणेनानेकशब्दोत्पादनमनेकार्थं प्रतिपिपादयिषेत् ? घटसहस्रं चिकीर्षोः कुलालस्यैकदा तन्निष्पादनप्रसङ्गात् । मैवम्, एकेन निषेकेण यमयोरिवैकेनोच्चारणेनानेकस्य शब्दस्योत्पत्तेः । समवाय्यसमवायिनां युगपदसम्पातेन घटानां नैकदोत्पत्तिः, शब्देषु पुनरभिन्ना एते इति न तत्तदर्थबोधकत्वावच्छेदकभेदेन वर्तमानः स्वरूपभेदः शब्दानां तन्त्रोच्चारणेन दोषेण न गृह्यत इति श्लेषः । अर्थद्वयप्रतीत्यनन्तरं गृह्यमाणेन

'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्शने 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इति च नये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते स श्लेषः। स च वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा।

किञ्चित् कुरुते, कथमन्यथा श्वेतो धावतीत्यादिभ्यः सकृदुच्चरितेभ्यः श्लिष्टेभ्यो युगपदनेकार्थाविगमः ? न चावृत्त्या पुनरननुसन्धानात् सकृदुच्चरितस्य सकृदर्थप्रत्यायननियमस्तु विरतव्यापारस्य विरोधको न पुनर्युगपदनेकार्थप्रत्यायनस्य, तस्यानुभवसिद्धत्वात्।

मिश्रास्तु—एकस्यैव वर्णसमूहस्यार्थभेदेन शक्तिभेदाद् भेदमाहुः, तन्न, अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः। स्वरूपस्यैकत्वे 'भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते' इति ग्रन्थविरोधाच्च। अभिधाया नियन्त्रणे च न व्यञ्जनावसरः। तस्मान्नानार्थे पुष्टे यत्रानेकत्र प्रकरणमवतरति, तत्र श्लेषः। यत्र क्रमशस्तत्रावृत्तिस्तत्रैव व्यञ्जनेति व्यवस्थितिः।

अर्थभेदेनेत्यादि। तदुक्तम्—

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाचः श्रुतिस्मृती।
पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः॥ इति।

नन्वेवं स्वरभेदेनोच्चरितानां कथं भेद इत्यत आह—काव्यमार्ग इत्यादि। न गण्यते, स्वरमनादृत्यैवोच्चार्यते। अन्यथा श्लेषभङ्गप्रसङ्गात्। श्लेषस्य चमत्कारितायाः सर्वजनसिद्धत्वेनापलपयितुमशक्यत्वमिति। युगपदिति। तन्त्रेणेत्यर्थः। अक्षरपदार्थो वर्णः। आदिशब्दार्थमाह—पदेत्यादि। पदं सुप्तिङन्तम्। लिङ्गं पुंस्त्वादि। भाषा संस्कृतप्राकृतादिः। प्रकृतिः प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ता, प्रत्ययविधानावधिर्वा। प्रत्ययो विभक्तीतरः। विभक्तिः सुप् तिङ्। वचनं त्रिकविभक्तीनामेकैको भागः। प्रत्ययविभक्त्योः पृथगुपादानं वैचित्र्यभेदात्। इह हि द्वयी गतिः—वाचकस्वरूपभेदावगमादनन्तरमर्थद्वयावगमोऽर्थद्वयावगमानन्तरं वाचकस्वरूपभेदश्च। तत्राद्ये भङ्गश्लेषे अमी अष्टौ प्रकाराः। द्वितीये पुनर्भङ्गे प्रकारान्तरम्, तद्वक्ष्यति—भेदाभावात् प्रकृत्यादेरित्यादि।

क्रमेणोदाहरणम्—

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गो वसु च वृष एको बहुवयाः ।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वरं के पुनरमी ॥४७०॥

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥४७१॥

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥४७२॥

अलङ्कार इत्यादि । विशीर्णाङ्गः खञ्जः । भृङ्गी नन्दी, अतिजरद्गवत्वेन मूल्याल्पत्वम् । तिष्ठतीति स्थाणुर्नित्यः । विधौ चन्द्रे दैवे च । वक्रे कुटिले विरुद्धफले च ।

अत्रौकारतां प्राप्तवतोरिकारोकारयोः श्लेषणमिति तदवधान एवार्थद्वयावगमः । एतेन युगपदनेकशब्दोच्चारणं वर्णानामभेदात् शक्तिशक्यतावच्छेदकयोर्भेदादर्थभेदः ।

पृथुकार्तेति । आवयोस्तव मम च पृथु स्थूलं कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्रं घटादिकं यत्र । पृथुकानां शिशूनाम् आर्तस्वरस्य क्षुत्प्रभवकातरोच्चारणस्य पात्रमधिकरणं च भूषायुक्तः सकलपरिजनो दासादिको यत्र । आस्तरणाभावाद् भूमावुषितश्च । करेणवो हस्तिनो हस्तिन्यो वा । विले गर्ते सीदन्ति इति विलसत्का उन्दुरास्तेषां रेणवस्तैर्गहनमित्यपि ।

ननु 'पृथुकार्त' इत्यादौ वाक्यत्वेन कथं पदश्लेषता ? मैवम्, वैयाकरणनैयायिकादिनये समासे वृत्त्यन्तरोपगमेन पदत्वात्, वृत्तिमत एव तत्त्वात् । वृत्तिविषयतावच्छेदकभेदादर्थभेदः ।

भक्ति इत्यादि । वाकारः समुच्चये । भक्तिः परानुरक्तिः । विलोकनस्य कर्म कर्ता च । स्पर्धमत्वर्थीयाभ्यां रूपं नीलोत्पलेति । तनुपक्षे ताच्छिल्ये

एष वचनश्लेषोऽपि ।

महदे सुरसन्धम्मे तमवसमासङ्गमागमाहरणे ।
हरबहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ।। ४७३ ।।

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ।। ४७४ ।।

रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।

णिनिः । नीते नीता च, हितमीहितं च, निधी निधिश्च तन्वती इति नेत्रपक्षे ओकारस्यैकारताप्राप्तिः ।

अत्र स्वरूपसाम्येन नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषः । आनुपूर्व्या एकत्वेऽपि स्त्रीनपुंसकाभ्यामर्थद्वयावगम इति तन्मूलयोर्व्यवहारः ।

एष इति । वचनयोर्द्वित्वैकत्वाभिधानादनयोस्तत्सहकारेण लिङ्गेन तद्बोधनात् । एवं स्त्रीत्वादावपि । अत एवामी सर्वे लिङ्गार्था इति ।

महदे इति । हे उमे ! पार्वति ! महदे महमुत्सवं ददातीति तत्सम्बोधनम् । आगमाहरणे वेदविद्योपादाने । समासङ्गं संसक्तिम् । अव रक्षस्व । सुरसन्धं सुराणां देवानां सन्धानं यस्मादासङ्गात्तादृशम् आसङ्गं ज्ञानमित्यर्थः । मे मम बहुधा सरणं प्रसरणं यस्य तादृशं चित्तमोहं हर । तं प्रसिद्धम् । अवसरे यदावधानं स्यात् तदा । इति संस्कृतपक्षः ।

प्राकृतपक्षे—हे हरवधु पार्वति ! चक्षुर्मह मम देसु देहि । रसमौत्सुक्यं धम्मे धर्मे । तमवसं तमोवशाम् अज्ञानान्धानामित्यर्थः । आसम् आशाम्, हर, गमागमाद् गतागतरूपात् संसारात् णे नः अस्माकम् । सरणं तं शरणं त्वं चित्तमोहम् । प्राकृते लिङ्गानियमाच्चित्तमोहः । अवसरउ अपसरतु । मे मम । सहसा झटिति ।

अत्र संस्कृतप्राकृतयोर्भाषयोः श्लेषः ।

अयमिति । वक्ष्यतीत्यत्र वहिवच्योर्लृटि तुल्यं रूपम् । सामर्थ्यकृदित्यत्र च कृन्ततिकरोत्योः प्रकृत्योः श्लेषः । हृदि ज्ञेषु पण्डितेषु ।

रजनीत्यादि । अवलोकनमेव क्षण उत्सवस्तत्समये तत्काले प्राप्तापूर्वसम्पत्सहस्रं यथा स्यात् तथा । प्रमथो गणभेदस्तस्य निवहः समूहस्तन्मध्येऽहं

प्रमथनिवहमध्ये जातुचित्त्वत्प्रसादा-
दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥४७५॥
सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं सर्वच्छेदतत्परः ।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥४७६॥

भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिर्भिन्नक्रमः ।

उदाहरणम्—

योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।
शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥ ४७७ ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ।

स्याम् । तथासति सानन्दिता आनन्दित्वं गणाधिपत्वं च स्यात् । जातु कदाचित् । उचिता रुचिः प्रीतिर्दीप्तिश्च ।

अत्रैकत्रैव तिङि स्यादित्युत्तमपुरुषप्रथमपुरुषैकवचनयोः प्रत्यययोः श्लेषः ।

सर्वस्वमिति । हे हर ! महादेव ! त्वं सर्वस्य सर्वस्वम् । सर्वस्य संसारस्य छेदो विनाशः । नयो नीतिः । दुःखात् त्राणमुपकारः, तद्विषयं साम्मुख्यम् आयासि गच्छसि । तनोः शरीरस्य वर्तनं स्थितिर्यस्मात् साम्मुख्यात् । पक्षे दस्युं सम्बोध्येयमुक्तिः । त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर चोरय । त्वं छेदतत्परो भव ! उपकारविषयं साम्मुख्यम् इच्छां नय अपसारय । आयासि आयासयुक्तं तनोर्वर्तनं जीविकां तनु विस्तारय ।

अत्र सुप्तिङोर्विभक्त्योः श्लेषः ।

योऽसकृदिति । विबुधानां पण्डितानां च इन्द्रः प्रभुः श्रेष्ठश्च । परगोत्राणां श्रेष्ठगिरीणां शत्रुः सन्ततीनां च । पक्षः पतत्रम्, अनुकूलश्च । पक्षच्छेदे क्षणेनाल्पकालेन क्षमः समर्थः । शतकोटिर्वज्रं कोटिशतं वा । शतकोटिना द्यति खण्डयति, कोटिशतं ददाति च ।

अत्र प्रकृतिप्रत्यययोरभेदेऽप्यर्थभेदादेव वाचकस्वरूपभेदः । एष एवाऽभङ्गश्लेषः । अत्रार्थद्वयप्रतीत्यनन्तरमेव स्वरूपभेदग्रह इति व्याख्यातमेव ।

अर्थान्तरस्य व्यङ्ग्यताशङ्कां निराचष्टे—प्रकरणादिनियमाभावादिति ।

ननु स्वरितादिगुणभेदाद् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धेऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालङ्कारमध्ये परिगणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः ? उच्यते— इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । तथाहि—कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुप्रासादयः, व्यर्थत्वादिप्रौढ्याद्युपमादयस्तद्भाव—तदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता । इत्यभङ्गः
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ।।४७८।। इति सभङ्गः,

इति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम् । नह्याद्यस्यार्थश्लेषत्वम्, अर्थश्लेषस्य तु स विषयः, यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना । यथा—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ।।४७९।।

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा ।

नहीति । स्वरितं स [अत्र टीकाग्रन्थस्त्रुटितः] ति पाठेऽपि स्यादेव श्लेष इति । न शब्दान्वयव्यतिरेकावित्यर्थः । श्लेष एवायम् ।

एतावता शब्दालङ्कारत्वं व्यवस्थापितम् ।

अलङ्कारान्तरमाह—न चायमिति । अयं श्लेषः । उपमाप्रतिभाप्रतीतिः, तस्याः सम्पादकः । पूर्ववद् बहुव्रीहिः । न तु श्लेषस्य नोपमासाधकत्वम् ।

तथा हि—यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्' इत्यादौ गुणसाम्ये, क्रियासाम्ये, उभयसाम्ये वा उपमा। यथा—'सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव।' इत्यादौ शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव।

तथा ह्युक्तं रुद्रटेन—

स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः॥ इति।

न च 'कमलमिव मुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तम्, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः।

'प्रभातसन्ध्येव' इत्यादौ श्लेषोपस्थितायाः साजात्यविरहेण सजातीयधर्मसम्बन्धविरहादित्याह—तथा हीति।

कमलमिवेत्यादि। मनोज्ञत्वं गुणः। कचति बध्नाति वशीकरोति इति क्रिया। उभययोगेन चोभयसाम्यम्। सकलकलमिति। कलकलशब्दयुक्तम्। सकलाः सर्वाः षोडशकलाः षोडशभागा यस्य तं च। शब्दमात्रेति। सकलकलत्वयोरेकशब्दवाच्यत्वेन धर्मेण साजात्यमित्यर्थः। हिर्हेतौ। तस्मादुक्तं शब्दसाजात्यं रुद्रटेन ग्रन्थकारेण। समानो धर्मः। इह शब्दालङ्कारमध्ये।

न तु येन नाप्राप्तन्यायेन श्लेषस्योपमाबाधकत्वम्। श्लेषादन्यत्र च तस्याविषय इत्याह—कमलमिवेत्यादि। अत्रापि साधारणधर्मस्य मनोज्ञत्वस्यार्थत्वमस्त्येवेत्याह—प्रयोगेति। मनोज्ञादिपदसत्त्व एवार्थभेदेन शब्दभेदाच्छब्दश्लेषत्वम्, अन्यथा त्वर्थश्लेषत्वसम्भवादिति भावः।

पूर्णेति। उपमानोपमेय-इवादिशब्दसाधारणधर्माणां शाब्दत्वे पूर्णा। निर्विषयत्वेति। साधारणधर्मोपादाने शब्दार्थश्लेषान्यतरप्रसङ्गात्।

देव त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।
त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ।।४८०।।

इत्यादिः श्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषय इति। द्वयोर्योगे सङ्कर एव। उपपत्तिपर्यालोचने तूपमाया एवायं युक्तो विषयः, अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् ।

न च

अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका ।

ननु श्लेषस्यापि निर्विषयत्वप्रसङ्ग इत्याह—देवेत्यादि । देव हरे ! नृपते च । पातालमधोभुवनम् । अलमत्यर्थम्, पाता रक्षिता च । आशानां दिशां निबन्धनम्, नियमस्थानं भूर्लोकस्तत्रैव दिङ्नियमात् । पक्षे—आशानां धनादिलिप्सानां निबन्धनं कारणम् । चकारो भिन्नक्रमः । अमरमरुद्भूमिश्चेत्यन्वयः । अमराणां देवानां मरुदेव या भूमिः स्थितिहेतुः, स्थिरवायोरुपर्येव देवानां स्थितेः । पक्षे चामरं प्रकीर्णकम्, तत्प्रभूतो वायुस्तद्विषयः । चामरे बीज्यमान इत्यर्थः । लोकोऽनुवनं जनश्च । विष्णोस्त्रिभुवनमयत्वं वेदादिगम्यम् । राजसु कश्चन रक्षिता, कश्चिद् यन्ता, कोऽपि सुखी । अस्य तु नृपस्य त्रैरूप्येण जनत्रितयात्मकत्वम् ।

उपमादीति । नन्वत्रापि विष्णुरिव नृपति-सरित्साम्यावगमे कथं विविक्तता ? मैवम्; प्रकरणादिनियमाभावेन द्वयोर्वाच्यत्वेनोपमानोपमेयताविरहात् । अथैवमुभययोगे परस्परविरोधेनास्वादानुदयप्रसङ्ग इत्याह—द्वयोरित्यादि । सङ्करोऽङ्गाङ्गीभावः । उपमादेश्चमत्कारेणाङ्गित्वं श्लेषस्याङ्गतेत्यर्थः । यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञम्' इत्यादौ ।

ननु नास्योत्कर्षकता, किन्तु स्वरूपघटकतैव । अनेन विना पूर्णोपमास्वरूपानुपपत्तेरित्यत आह—उपपत्ति इति । उपपत्तिर्युक्तिः, अत एव युक्तो युक्तिसिद्धः ।

ननूपमायामस्य विषयो मास्तु, अलङ्कारान्तरे तु विरोधादावयं बाधकः स्यादित्याह—न चेति ।

अबिन्द्विति । न विद्यते बिन्दुर्यस्यामर्थलावण्यस्य, तथापि सुन्दरी । लावण्यबिन्दोरभावगणनाभ्यां विरोधः । पक्षेऽसु य इन्दुः प्रतिविम्बितचन्द्रः स इव सुन्दरीत्याभासः ।

इत्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः, न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः शब्दश्लेषः, द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात्। न च विरोधाभास इव विरोधः, श्लेषाभासः श्लेषः। तस्मादेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव। तथा च

सद्वंशमुक्तामणिः ॥ ४८१ ॥

नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान् ॥४८२॥

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथाऽपि न समागमः ॥ ४८३ ॥

आदाय चापमचलं कृत्वाऽहीनं गुणं विषमदृष्टिः।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै ॥४८४॥

विरोधेति। अत्रापि बहुव्रीहिः। न चेत्यन्वेति। विरोधनिर्वाह्यो न श्लेषः, किन्तु श्लेषसाध्यो विरोध इत्यर्थः।

विनिगमकमाह—न हीति। प्रतिपादकोऽन्वयबोधकः। द्वितीयस्य बिन्दुभावस्य, प्रतिभातमात्रस्य उपस्थितमात्रस्य प्ररोहोऽन्वयः।

नन्वर्थद्वयोपस्थिताविव श्लेषता इत्यत आह—न चेति। विरोधाभासो विरोध इवेत्यन्वयः। तस्माच्चमत्कारानुदयात्। उपसंहरति—तस्मादिति। एवमादौ 'स्वयं च' इत्यत्र 'अबिन्दु' इत्यत्र चालङ्कारान्तरं पूर्णोपमादि श्लेषे प्रतिभोत्पत्तेस्तदुत्थापनस्य हेतुः। साधर्म्याकाङ्क्षायामुपमायां विरोधे विरुद्धार्थाकांक्षायां च तत्प्रसवादिति नेयं श्लेषप्रतिभेति भिन्नपदं प्रतिभाज्ञानमुत्पत्तिः, अर्थादलङ्कारान्तरस्य अलङ्कारान्तरे साधीयः। यस्मात् श्लेषप्रतिभा तदुत्पत्तिहेतुरिति योजनमिति टीकाकृतः।

ननु यत्रार्थान्तरस्य प्ररोहस्तत्र श्लेषोऽस्त्वित्यत आह—तथा चेति। वंशोऽन्वयो वेणुश्च। श्लोको यशः पद्यं च। अत्रान्यकवितो व्यतिरेकः। अन्यः कविरिव भवान्न स्वल्पश्लोक इत्यन्वयः।

अनुरागेत्यादि। अनुरागो रक्तिमा प्रेमवश्यता च।

आदायेति। अचलं पर्वतं निष्क्रियं च। अकारश्लेषादहीनं सर्पराजम्, तद-

इत्यादावेकदेशविवर्तिरूपक- श्लेष-व्यतिरेक-समासोक्ति-विरोधत्वमुचितम्, न तु श्लेषत्वम् ।

शब्दश्लेष इति चोच्यते, अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यत इति कोऽयं नयः ? किञ्च वैचित्र्यमलङ्कार इति य एव कविप्रतिभा-संरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रता इति सैवाऽलङ्कारभूमिः ।

अर्थमुखप्रेक्षित्वमेतेषां शब्दानामिति चेत्, अनुप्रासा-दीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते ? रसादि-व्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वेऽपि ह्यनुप्रासादीना-मलङ्कारता । शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता ।

भावपक्षे हीनं निकृष्टं च । विषमाऽयुग्मा स्थिरीकृत्य लक्ष्ये समर्पिता च । अच्युतो विष्णुर्गुणादनिर्गतश्च । लक्ष्यं शरव्यं शतसाहस्रीरूपं च ।

'सद्वंश' इत्यत्रैकदेशवर्तित्वं रूपकम् । वंशोऽन्वयाय एव वेणुरित्येक-देशे श्लिष्टतया विशेषणपरिवर्तनादीनि । साम्प्रदायिकदिशा नवीनमते श्लिष्टपरम्परितं नान्य इत्यादौ व्यतिरेकः । अनुरागवतीत्यादौ समासोक्तिः, आदायेत्यादौ विरोधः, क्रियाशून्यचापादिनानत्यभेदेन विरोधात् । न त्विति । तस्यामीषां स्वरूपनिर्वाहकत्वात् ।

ननु भवतु शब्दश्लेषः, अलङ्कारत्वं पुनरर्थयोरेव । तदप्रतीतौ शब्द-मात्राच्चमत्कारानुदयादित्याह--शब्दश्लेष इत्यादि । कोऽयम् इति । अर्था-लङ्कारत्वे शब्दश्लेषस्याकिञ्चित्करत्वम्, अर्थश्लेषस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । तस्य च निराकृतत्वादिति ।

शब्दवैचित्र्येण शब्दश्लेषत्ववचनम्, अलङ्कारत्वं पुनरर्थस्यैवेत्यत आह–किञ्चेति । वैचित्र्यं श्लेषणरूपं कविप्रतिभासंरम्भः, स्फूर्तिस्तद्गोचरः, तेनोत्पादितः । स च शब्दश्लेषणरूपोऽलङ्कारः शोभा ।

अन्यमुखनिरीक्षकत्वेनास्य नालङ्कारतेत्याह—अर्थेत्यादि । शब्दगुणदोषे-त्यादि । शाब्दस्यौजःप्रभृतीनामर्थस्यौजस्वित्वेनैव गुणता । एवं श्रुतिकटु-

अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम्। 'विधौ वक्रे मूर्ध्नि' इत्यादौ च वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्यम्।

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८५ ॥

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम्। कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते।

त्वादीनां दोषत्वम्, न तु प्रमाणान्तरादुपस्थितानां माधुर्यादीनां गुणानामपि सुकुमारशब्दापेक्षित्वमित्यर्थगुणदोषाणां शब्दमुखनिरीक्षकत्वम्। तेऽपीति। अर्थश्च शब्दश्चेति समासः।

अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वमित्यत्र दूषणान्तरमाह—'विधौ वक्रे' इत्यादि। शब्दभेदे विधुविधिरूपत्वे। स्वयं विचार्य तत्त्वमस्मत्पक्षत्वेन विद्वेषः कार्य इत्यर्थः।

तच्चित्रमिति। ननु क्रमिकवर्णानां कथं खड्गाद्याकारतेत्यत आह—सन्निवेशविशेषेणेति। लिखिताक्षराणां तथाभावात्। तेन सहाभेदोपचारेण खड्गादिबन्धानां वर्णाश्रयता। खड्गादीत्यादिपदात् पद्ममुरजादिपरिग्रहः। तदुक्तमग्निपुराणे—

अनेकधावृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना।
तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां बन्ध इत्यभिधीयते॥ इति।

अस्यानन्तप्रकारत्वम्। तदप्युक्तम्—

बाणबाणासनव्योमखड्गमुद्गरशक्तयः।
मृदङ्गपद्मशृङ्गाटदम्भोलिमुसलाङ्कुशाः॥
पदं रथस्य नागस्य पुष्करिण्यसिपत्रिकाः।
एते बन्धास्तथा चान्येऽप्येवं ज्ञेयाः स्वयं बुधैः॥ इति।

खड्गाद्याकारो लेखः खड्गादिचित्रमिति रसाभावेनानेकात्मकतया तथात्वम्, कविशक्तिप्रकटनेनैव चमत्काराभासोत्पत्तेः। यत्रालङ्कारे उल्लासयन्ति। कष्टं क्लेशनिर्वाह्यम्।

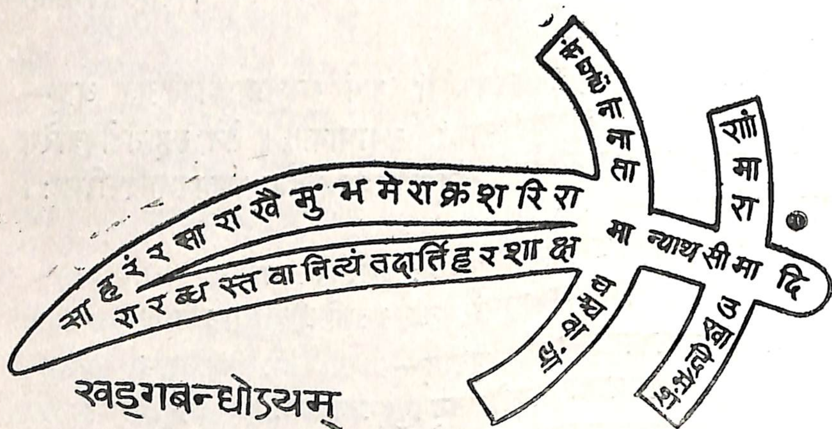
उदाहरणम्—

मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
साराब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥ ४८५ ॥

माता नतानां सङ्घट्टः श्रियां बाधितसम्भ्रमा ।
मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिमा ॥४८६॥

(खड्गबन्धः)

मारेत्यादि। उमा शं मे दिश्यादित्यन्वयः। मारारिर्महेशः। शक्र इन्द्रः। रामस्त्रयम्। इभमुखो गणेशः। एतैः। आसारो धारासम्पातः तद्वद्वेगेनाविच्छेदेन। सारं यथा स्यात्तथा यद्वा सार उत्कृष्ट आरब्धः स्तवः। नतानां माता जननी वत्सला। श्रियां सम्पदां सङ्घट्टः सर्वासां सहवासात् संकीर्णस्थानम्। मान्या पूज्या। रामाणां रमणीयानां सीमा। ततः परं रमणीयता नान्यत्रेति उमात्वे हेतुः। अद्रिजेति, आदिमेति सम्यक्पाठः, जनन्या उमेति निषेधेन तथा प्रसिद्धेः।

खड्गबन्धोऽयम्

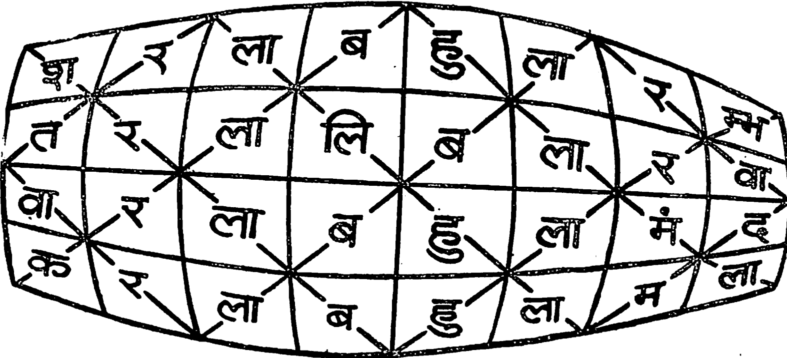
अनेन श्लोकद्वयेन खड्गः प्रस्तीर्यते। पट्टिकान्तरे माशब्दं प्रयुज्य तिर्यगधःक्रमेण राशब्दादि हकारान्तं चतुर्दश वर्णान् लिखेदित्येका धारा। ततः शिखायां सा इति श्लिष्टम्, तेन तिर्यगूर्ध्वक्रमेण राशब्दादि क्षकारान्तं विन्यस्यापरां धारां कुर्यादित्यन्यपट्टिका। माशब्दस्तु पूर्वमाशब्दे प्रविष्टः। एवमपरमपि माशब्दं तत्र प्रविष्टं कल्पयित्वा तस्य दक्षिणपार्श्वे ता

शरला बहुलारम्भतरलालिबलारवा ।
वारलाबहुलामन्दकरलाबहुलामला ॥ ४८७ ॥

(मुरजबन्धः)

इत्यादि ट्ट इत्यन्तं विन्यस्य वामपार्श्वे तिर्यग्विलोमेन श्रिकारादि भ्रकारान्तं वर्णसप्तकं लिखेत् । माशब्दस्तु पूर्ववदित्येका ताडिका, ततोऽपरं माकारं तत्र कल्पयित्वा तदुपरि न्याशब्दादि सीशब्दान्तं गण्डिकाकारो लिखेत् । ततस्त्सरुमध्ये माशब्दं विन्यस्य तन्मध्ये राकारादि शमित्यन्तवर्णचतुष्टयं विन्यस्य वामतो विलोमेन मे दिश्याद् इति लिखेत् । माशब्दः पूर्वत्रैवेति त्सरुः । पूर्ववर्णद्वयाभ्यां तु गञ्जनमिति खड्गनिष्पत्तिः ।

शरलेति । शरं काण्डं लाति गृह्णाति । प्रक्रान्तायाः शरदो विशेषणम् । शरदि शराणां सम्पत्तिः । बहुलारम्भाणां तरलानां चालिबलानाम् आरवो यत्र । वारलाभिः हंसीभिर्बहुला बहुलरवेत्यर्थः । मन्दा अनुद्यता अमन्दास्तदितरे करला जाता इत्यत्र करो राजस्वम्, तल्लाति गृह्णाति । बहुले कृष्णपक्षेऽप्यमला, तारादिभिः प्रकाशनात् ।

अत्र पादचतुष्टयेनाधःक्रमेण पंक्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयपादानां यथाक्रमं प्रथमद्वितीयतृतीयवर्णानां चतुर्थस्य पादस्य चतुर्थपञ्चमयोस्तृतीय-द्वितीयचतुर्थपादानां षष्ठसप्तमाष्टमानां ग्रहणे प्रथमः पादः । द्वितीयात् प्रथमम्, प्रथमाद् द्वितीयतृतीयौ द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थम्, चतुर्थात् तृतीय-द्वितीयौ, तृतीयात् प्रथमं गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमम्, प्रथमात् सप्तमषष्ठौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमौ, चतुर्थात् षष्ठसप्तमौ, तृतीयादष्टमं

भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा ।
भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा ।।४८८।।

(पद्मबन्धः)

गृहीत्वा तृतीयः पादः । चतुर्थद्वितीयतृतीयेभ्यः प्रथमद्वितीयतृतीयान्, प्रथमात् चतुर्थसप्तमौ, द्वितीयतृतीयचतुर्थेभ्यः षष्ठसप्तमाष्टमान्यक्षराणि गृहीत्वा चतुर्थः पादः । मुरजसिद्धिः ।

भासत इत्यादि । हे प्रतिभासार । तव सभा भासते, रसेनाभाता रसिकाः । हता गता अविभा अदीप्तिर्यस्याः । भावितो वशीकृत आत्मा यया । तत्त्वबुभुत्सुयुगलस्य कथा वादस्तत्र शुभा निपुणा । देवाभा देवतुल्या । बत हर्षे विस्मये वा ।

अत्र कर्णिकायां भाशब्दं विन्यस्य तदुपरि दिग्दले सते इति, दक्षिण-पार्श्वतस्तु सारेति, अधश्च तत्र भावीति, वामपार्श्वतो वादे इति द्वौ द्वौ क्रमशो न्यसेत् । प्रथमदिग्दलदक्षिणकाक्षराद्विनिर्गमः । पुनस्तस्मिन् क्रमेण प्रवेशश्च । कोणरत्नेषु तु क्वचित् प्रवेशः, क्वचन निर्गमो वा । प्रथमादन्ये भाशब्दास्तत्र प्रथमभशब्द एव प्रविष्टः । सप्तदशवर्णैः त्रिशन्निर्वहणमिति वैचित्र्यम् । एष पद्मबन्धः ।

रसासार रसा सारसायताक्ष क्षतायसा ।
सातावात तवातासा रक्षतस्त्वस्त्वतंक्षर ॥४८९॥

(सर्वतोभद्रम्)

रसासारेति सम्बोधनम् । हे पृथवीश्रेष्ठ ! रक्षतस्तव रसाऽस्तु, सारसं पद्मं तद्वद् दीर्घनेत्र ! क्षतो यः शुभावहो विधिर्यस्य तं स्यतीति रसाविशेषणम् । यद्वा धनागमः आयः क्षतो नष्टः, स एव येषां तान् स्यति नाशयति अतासा न विद्यते तास उत्क्षेपो यस्याः, अचलेत्यर्थः । अवात अचपल ! ज्ञानं तनूकरणं तज्ञस्तं राति प्राप्नोति तदितरः । तुः पुनरर्थे ।

र सा सा र र सा सा र । सा य ता क्ष क्ष ता य सा ।

सा ता वा त त वा ता सा । र क्ष त स्त्व स्त्व त क्ष र ।

इति पदच्छेदः । सर्वतोभद्रबन्धोऽयम् ।

र	सा	सा	र	र	सा	सा	र
सा	य	ता	क्ष	क्ष	ता	य	सा
शा	ना	वा	त	जा	वा	ता	ता
र	क्ष	त	स्थ	स्त्य	त	क्ष	प

अत्र सर्वतोभद्रे प्रतिपादं प्रतिलोममपि स एव पाठः । अधःक्रमेण पङ्क्तिचतुष्टये कृतेऽधःक्रमेण पठितैः पदानां प्रथमैर्वर्णैरूर्ध्वक्रमेण पठितैरष्टमैश्च प्रथमः पादः । एवमूर्ध्वक्रमेण पाठे द्वितीयैरधःक्रमेण च सप्तमैर्द्वितीयः, तृतीयैः षष्ठैश्च तृतीयः, चतुर्थैः पञ्चमैश्चतुर्थः, क्रमाभ्यां पाठे प्रथमैः प्रथमः पादः, द्वितीयादिभिर्द्वितीयादिः । एवं प्रथमपादेऽप्यनुलोमाभ्यां प्रथमः, द्वितीयादौ द्वितीयादिः । अयमर्धभ्रमणोऽपि ।

सम्भविनोऽप्यन्ये प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाशकाः, न तु काव्यरूपतां दधतीति न प्रदर्श्यन्ते ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगः ।

एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेन मुखे भासनं पुनरुक्तवदाभासः । स च—

सम्भविनोऽपीति । तदुक्तं रुद्रटेन—

तच्चक्रखड्गमुसलैर्बाणासनशूलशक्तिहलैः ।
चतुरङ्गपीठविरचितरथतुरगगजादिपादपीठैः ॥
अनुलोमप्रतिलोमैरर्धभ्रममुरजसर्वतोभद्रैः ।
इत्यादिभिरन्यैरपि वस्तुविशेषाकृतिप्रभवैः ॥
भेदैर्विभिद्यमानं संख्यातुमनन्तमस्मि नैतदलम् ।
तस्मादेतस्य मया दिङ्मात्रमुदाहृतं कवयः ॥
यन्नाम नाम यत्स्यात्तदाकृतिलक्षणं मतं तस्य ।
तल्लक्ष्यमेव दृष्ट्वावधार्यमखिलं ततोऽन्यदपि ॥ इति ।

कवेस्तद्विषयकं नैपुण्यं शक्तिः, न तु काव्यस्वरूपतामिति । अत्यन्तनीरसत्वादिति ।

एकार्थतेवेति । वस्तुतो नैकार्थत्वमापाततस्तथा भानम्, अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्येऽतिप्रसङ्गवारणाय विभिन्नेत्यादि । विभिन्नो विजातीय आनुपूर्वी । तत्र च नानुपूर्वीभेद इति नातिप्रसङ्गः ।

एकार्थतेवेत्यत्र इवेन नौपम्यस्य प्रतिपादकता, किं त्वाभासीभूतैकार्थताया एवाभिन्नत्वम्, तेन विभिन्नेत्यादौ विशेषणे स्त्रीत्वोपपत्तिः । तदाह—पुनरुक्तेत्यादि । पुनरुक्तस्येव पुनरुक्तवद् आभासो ज्ञानम् ।

सार्थकानर्थकेति । वक्ष्यमाणलक्ष्यसमन्वयसूचनम् । मुखे आपाततः । स चेत्याभासानुकर्षणम् ।

शब्दस्य

सभङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः ।

उदाहरणम्—

अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः ।
भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥४९०॥
चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।
तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः ॥४९१॥

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ८६ ॥

उदाहरणम्—

तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।
तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिविष्णुः ॥४९२॥

विभजते—शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरिति । केवलेत्यनेनार्थव्यावर्तनम्, शब्दस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानात् ।

अरिवधेत्यादि । अवनितलतिलकः स्थिरतायां सदा भाति । अरिवधं ददातीति अरिवधदा ईहा यस्य तं शरीरिणं बाणवन्तम् ईरयति अपसारयतीति नृपविशेषणम् । सहसा बलेन विशिष्टः, रथिभिः रथाधिपैः सुष्ठु उताः सम्बद्धास्तुरगाः पादाताश्च यस्य । अनत्या अनम्रतया, अगः पर्वतः ।

अत्र पदभङ्गेन सिद्धानां देहादिशब्दानामापाततः पुनरुक्तवदाभासनम् ।

अभङ्गपदनिष्ठमुदाहरति—चकासतीति । अङ्गनासु रमन्त इत्यङ्गनारामाः, विरहशून्याः । कौतुकेन विवाहसूत्रेण य आनन्दः सुखं तद्धेतवः । धनवत्तया अविरहसुखशालिनो विबुधाः पण्डिताः । सुमनसः सुष्ठुविषये मनांसि येषाम् ।

अत्राङ्गनादिपदान्यखण्डान्येवेति ।

तथेति । न केवलं शब्दमात्राश्रयः, अयं पुनरुक्तवदाभासः ।

तनुः शरीरं कृशश्च । अजघन्योऽप्रमेयबलः । करिणो गजाः प्रशस्तशुण्डाः । रक्तं रुधिरं रक्तो वर्णविशेषश्च । तेजो बलविशेषः परोत्कर्षाक्षमता च । धाम तेजः स्थानं च । महस्तेजो बलविशेषश्च । हरिरिन्द्रः सिंहश्च । जिष्णुः सुरेन्द्रो जयशीलश्च ।

अत्रैकैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नायमलङ्कार इति शब्दाश्रयः, अपरस्मिंस्तु परिवर्तितेऽपि स न हीयत इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालङ्कारोऽयम् ।

इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम नवमोल्लासः । ९ ।

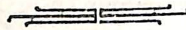
—: ० :—

हरिः सिंहो जिष्णुर्जयशीलः । तनुवपुः कृशशरीरः । करिणां प्रशस्तशुण्डानां कुञ्जराणां रुधिरैः शोणितै रक्ताः शोणरक्ताः खरास्तीक्ष्णा नखा यस्य । तेजसः परोत्कर्षाक्षमताया धाम स्थानम् । महो बलविशेषस्तेन पृथु प्रशस्तं मनो येषां तेषामिन्द्रः श्रेष्ठः ।

अस्यालङ्कारस्य शब्दार्थाश्रयतामुपपादयति—अत्रैकैकेत्यादि । एकैकस्मिन् तनुकरिरक्ततेजोधामहरिजिष्णुरूपे । नायमिति । कृशादिपदोपादाने तदभावात् । तेन शब्दानामन्वयव्यतिरेकानुविधानात् तदाश्रयता । अपरस्मिन्निति । वपुःकुञ्जररुधिरमहःस्वरूपे न स हीयत इति । उभयं शब्दोऽर्थश्च ।

ननूभयालङ्कारत्वे कथमत्र शब्दालङ्कारान्तःपाठ इति चेन्मैवम्, प्रथमोपस्थितत्वेनात्रैव लक्षितत्वात् । शशिशुभ्रांशुरित्यादौ पुनरर्थमात्राश्रयतेति ।

इति परमानन्दचक्रवर्तिकृतकाव्यप्रकाशविस्तारिकायां शब्दालङ्कारविवेचनो नाम नवम उल्लासः ।। ६ ।।

दशम उल्लासः

अर्थालङ्कारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे

उपमानोपमेययोरेव, न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा ।

श्रीदुर्गायै नमः ॥ श्रीकृष्णं नमामः ॥ छ ॥

अवसरतो निरूप्यमाणानामर्थालङ्काराणामुपजीव्यत्वेन प्रथममुपमां लक्षयति—साधर्म्यमिति । समानो धर्मो ययोः, अर्थादुपमानोपमेययोः, तौ सधर्माणौ, तयोर्भावः साधर्म्यम् । समानधर्मनिरूपितः सम्बन्ध उपमा । समासोत्तरवर्तिभाववाचितद्धितप्रत्ययस्य 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति न्यायेन सम्बन्धाभिधायकत्वात् । तद्वक्ष्यति—समानेन धर्मेण सम्बन्ध इति । सामर्थ्यलब्धसम्बन्धिद्वयमाह—उपमानोपमेययोरेवेति । सादृश्यसम्बन्धस्य प्रतियोग्युपमानमनुयोग्युपमेयम् । अस्य च साधर्म्यस्योपमानमुपमेयश्च द्वावप्यनुयोगिनौ । नेत्यादि । साधर्म्यविवक्षायां तु तयोरप्युपमेत्यर्थः ।

समानेति । तद्द्वारक एव तयोः सम्बन्धः, साक्षादिति भावः । धर्मो गुणः क्रिया च, न जातिः । तदा 'घट इव पटो द्रव्यम्' इत्यत्र द्रव्यत्वेनोपमितिप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अनुगमकस्य भेदानवगमकत्वात् । उपमितेर्भेदगर्भत्वात् । अत एव समानेन सजातीयेन, न त्वेकेनेति पर्यवस्यति । 'घट इव'इत्यत्र तु घटे पटे च द्रव्यत्वावगमः । अस्य च साधर्म्यस्योपमानमुपमेयश्च द्वावप्यनुयोगिनौ । 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यत्र यज्जातीयधर्माश्रयश्चन्द्रस्तज्जातीयधर्माश्रयो मुखमित्युभयविशेष्यकप्रतीतेः । न च चन्द्रनिष्ठधर्मसजातीयधर्माश्रयो मुखमिति प्रकृतिविशेष्यक एव प्रत्ययः । तथा सति 'हंसीव धवलश्चन्द्रः' इत्यादौ प्रतीतिमान्थर्यविरहेण दोषो न स्यात् । हंसीनिष्ठधवलत्वसजातीयधवलत्ववत्तया चन्द्रस्य प्रतीतौ सकलसहृदयानुभवसिद्धं प्रतीति-

भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ।

मान्थर्यं न स्यात् । उभयविशेष्यकत्वे तु पुंस्त्वान्वितधवलपदार्थस्य हंस्यामनन्वयेन चन्द्रमात्रान्वये विवक्षितप्रतीत्यनुपपत्तेर्दोषः सम्भवतीति ध्येयम्। 'चन्द्र इव मुखमाह्लादकम्' इत्यत्र त्वाह्लादकपदस्योभयान्वयित्वेऽपि नपुंसकस्य मुखपदस्य लिङ्गग्रहणम् 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम्' इति पाणिन्यनुशासनात् । वस्तुतस्तु समानधर्मस्य प्रथममुपमानेन तत उपमेयेनान्वय इति क्रमिकान्वये नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिन्यायस्यानवतारः । विशेषणस्य युगपद्विशेष्यद्वयान्वयेन संख्यानियमात् 'चन्द्र इव मुखमाह्लादकम्' इत्यादिप्रसिद्धोपमायां प्रसिद्धिवशादेवाध्याहारेण द्रागेव चन्द्रादावाह्लादकत्वाद्यवगमे यथाह्लादकश्चन्द्रस्तथामुखमित्यादिप्रतीत्या मान्थर्यान्न दोषः; न वार्थीत्वप्रसङ्गः, प्रसिद्धिवशाद्धर्मोपस्थितौ तूपपत्तिपर्यालोचनासहत्वात् । 'चन्द्रेण तुल्यं मुखमाह्लादकम्' इत्यादौ तु सदृशादिपदानां पर्यालोचनयैवोपमानतागमकत्वमिति तत्र तत्रार्थ्येवेति। अप्रसिद्धोपमायां तु हंसीवेत्यादावुपात्तस्य धवलपदस्योभयत्र साधर्म्यानवगमकत्वाद् दोष एवेत्यवधेयम् । अत्र सम्बन्धत्वेन सजातीयधर्मनिरूपितः सम्बन्ध इवाद्यर्थः । 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ स्वस्वामिभावादिः । आह्लादकत्वाद्युपादाने तु तस्यैव निरूपकत्वम्, यथाह्लादकश्चन्द्रस्तथाह्लादकं मुखमिति प्रतीतेः ।

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारस्तप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥

इत्यत्र विशिष्टोपमायां हारनिर्झरयोरातपहरिचन्दनयोरविशेषणयोः सजातीयशुक्लरक्तगुणसम्बन्धविशेष्ययोरपि सजातीयधर्मसम्बन्धः समानधर्मः । एवमेव बिम्बप्रतिबिम्बभावः । एवम् "सकलकलं पुरमेतद् जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बम्" इत्यादौ शब्द एव गुणः, तथा वाच्यवाचकत्वाख्यस्वरूपसम्बन्धेनोपमानोपमेययोर्वृत्तेर्धर्मत्वात् ।

ननूपमानोपमेययोरेव साधर्म्यसम्भवे भेदग्रहणमनर्थकमित्याह—भेदग्रहणमित्यादि । "नितम्बिनी सैव नितम्बनीव" इत्यादावनन्वये एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं चेति पारमार्थिकभेदविरहात् । न च सोऽप्युपमैवेति वाच्यम्, तत्र साम्यचमत्कारकत्वाभावात्, उपमानन्तरव्यवच्छेदस्यैव तथात्वात् ।

पूर्णा लुप्ता च

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा, एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

साऽग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद् वाक्ये समासे तद्धिते तथा ।। ८७ ।।

अग्रिमा पूर्णा ।

यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति ।

न च तत्र धर्मस्यैकत्वे सजातीयताविरहेण नोपमाप्रसङ्ग इति वाच्यम्, धर्मिभेदस्येव धर्मभेदस्यापि काल्पनिकत्वेन सजातीयताऽनपायात्। तस्मात् साधर्म्यशब्दस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेऽपि साधर्म्यनिबन्धन एवायमलङ्कार इति मन्तव्यम् ।

न च तत्र धर्मस्यैकत्वे भेदकल्पनायामप्युपमानत्वं कल्पनीयमिति लाघवादुपमानत्वमेव कल्प्यते, न भेद इति मिश्रमतम्, तदसत्, असति भेदे उपमानत्वाप्रतीतेः । प्रकृतस्याप्रकृतत्वाभावादुपमानत्वस्याप्रकृतत्वघटितत्वात्। 'पाणिरिवास्याः पाणिः' इत्यत्र दक्षिणवामतात्पर्यकत्वे तात्त्विकभेदादुपमैव । एवं 'रामरावणयोर्युद्धम्' इत्यादौ युगभेदविवक्षायामुपमैव, अन्यथाऽनन्वय एवेति रूपके साधर्म्यस्य व्यङ्ग्यत्वाव्यतिरेकेऽपि वैधर्म्यस्याप्युक्तिरिति । तयोर्व्यवच्छेदाय वाच्यमवैधर्म्यमिति । साम्यस्य विशेषणद्वयं यद् विश्वनाथेनोपन्यस्तं तदशुद्धम्, तत्र तत्राङ्गभूतायां तस्यान्तत्वानपायात्। अन्यथा सङ्करोच्छेदप्रसङ्गात् ।

विभजते—पूर्णेत्यादिना । पूर्णा उपमा तु सर्वावयवा, लुप्ता अनुपात्तयत्किञ्चिदङ्गा ।

एकस्य द्वयोरित्यादि । उपमानादीनां चतुर्णां मध्ये त्रयाणामुपमानेतरेषामिति तत्रैव वक्ष्यामः । लोपे अनुपादाने । तच्च क्वचिद् न्यायकृतम्, क्वचनानुशासनिकमिति यथायथं दर्शयिष्यामः ।

अग्रिमा सूत्रे प्रथममुपात्ता । अग्रिमेत्यनेनैव लब्धेः सेति सुखार्थम् ।

श्रौत उपमानोपमेययोः समानधर्मसम्बन्धो यत्र शब्दादवसीयते सा ।

तथा वाक्यमेकपद्यानापन्नमाकाङ्क्षादिमदनेकं पदम् । सा कथं स्यादित्यत आह- यथेवेति । यत्परा यदुत्तरं श्रूयमाणाः । तस्यैव तदर्थस्यैव, न तु

यद्यप्युपमानविशेषणान्येते, तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा। तथैव "तत्र तस्येव" इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वते-रुपादाने।

तत्पूर्वतामनापन्नस्य पदार्थस्य। एते यथेवादयो विशेषणानि। यज्जातीय-गुणवानिन्दुप्रभृतिरिति प्रतीतेः। तर्हीवादयः किं प्रतिपादयन्तीत्यत आह—सम्बन्धमिति। स च व्याख्यात एव। षष्ठीवदिति। स्वपूर्वस्य प्रतियोगित्वाव-गमकत्वात्।

ननूपमानविशेषणत्वे कथं सम्बन्धाभिधायितासम्बन्धे प्रतियोगिनो विशेषणत्वनियमादित्यत आह—शब्दशक्तिमहिम्नेति। इवादीनामव्ययानां तथात्वेऽपि विशेषणत्वस्वभावादिति। यद्यपि-तथापिशब्दयोः सङ्गतिः।

श्रौतीत्वं व्युत्पादयति—श्रुत्यैवेति। श्रुत्यैव, न तु कथं सदृशमित्या-काङ्क्षितधर्मापेक्षयापि। तत्सद्भावे इवाद्युपादानेऽपि।

नन्विवादीनां प्रयोगे श्रौती, तुल्यादीनां चार्थीति कथं नियमः? द्वयोः सादृश्यवाचकत्वेन तुल्यत्वादिति चेत्, अत्रोच्यते—इवादिप्रयोगे प्रतियोग्यनु-योगिसमानधर्मबोधकानां समानविभक्तिकत्वेन परस्परशब्दान्वयेनानुप-पत्तिः। यथा 'कमलमिव मुखं सुरभि' इत्यादौ कमले मुखे च द्रागेव सौर-भान्वयात्। 'चन्द्रेण तुल्यं मुखमाह्लादकम्' इत्यादौ तु चन्द्रेण सह नाह्लाद-कत्वान्वयः शाब्दः, विभक्तिभेदात्। किन्तु कथं तुल्यमित्याकाङ्क्षायामार्थ एवेति श्रौत्यार्थीविवेकः।

'कमलं मुखं च तुल्यं सुरभि' इत्यत्र विभक्तिसाम्येऽप्युपमानोपमेयभावो न शब्दश्रवणमात्रेणावगम्यते, किन्तु प्रकृतत्वात् प्रकृतत्वपर्यालोचनयैवेति नेयं श्रौतीति भावः। उपमानोपमेयोभयविशेष्यकत्वेऽपि प्रतियोग्यनुयोगि-भाव उपमानोपमेययोः, गुणप्रधानभावात् प्रकृतत्वेनोपमेयस्य प्राधान्यादिति।

नन्विवादीनां सादृश्याभिधाने चन्द्रादौ च कथं भेदेन तद्वैशिष्ट्यान्वयः? विभक्त्यर्थान्तरभावं विना नामार्थयोस्तदनुपपत्तेः, मैवम्, अव्ययादन्यत्रैव तन्नियमात्; अन्यथा 'घटः पटो न' इत्यत्र घटान्योन्याभावयोर्भेदान्वयो न स्यात्।

तद्धितमात्रे न श्रौतीत्वमित्याह—तत्रेत्यादि। तत्रेति सप्तम्यन्तात्। तस्येति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वतिरित्यर्थः। इवार्थः सादृश्यम्।

'तेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेये एव 'तत्तुल्यमस्य' इत्यादौ चोपमाने एव 'इदं च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात् तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी, तद्वत् "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ।

"इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम्—

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥४९३॥

आर्थीं व्युत्पादयति—तेन तुल्यमित्यादि । उपमेय एव उपमेयमात्रसम्बन्धः । एवमुपमान एवेत्यत्रापि । आदिपदात् समसदृशादिपरिग्रहः । विश्रान्तिः सामानाधिकरण्येनान्वयबोधजनकतयाऽन्यनिराकाङ्क्षता । साम्यमुपमानोपमेयभावः । पर्यालोचना प्रकृताप्रकृतत्वप्रतिसन्धानम् । तुल्यता समानधर्मसम्बन्धे प्रतियोग्यनुयोगिभावः । तत्र साधर्म्यस्येति आर्थीत्वं व्याख्यातमेव ।

समासगमितामाह—इवेनेत्यादि । अनेन समासव्युत्पादनम्, अन्यथा 'अग्निरिव राजः' इति समासान्तविधिर्न स्यात् ।

स्वप्नेऽपीत्यादि । वैरिभिः स्वप्नेऽपि भवतो विजयस्यैवानुभवात् । प्रभावः प्रभुत्वम् । उत्पत्तिहेतुः प्रभवः । स्वाधीनपतिका पत्युः स्वाधीना पतिव्रता स्वाधीनपतिका यथेति वाक्यगा श्रौती ।

चकितहरिणलोललोचनायाः
क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजमिदमाननं च तस्याः
सममिति चेतसि सम्मदं विधत्ते ॥४९४॥

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां
दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥४९५॥

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ॥
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥४९६॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥४९७॥

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः, तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन

चकितेत्यादि । क्रुधि सत्याम् । कुपितारुणेत्यपि पाठः । कोपेऽपि कान्त्यनपचयात् । सम्मदं हर्षम् । समशब्दयोगादार्थी वाक्यगा ।

अत्यायतैरित्यादि । उद्धतानां विपथगामिनां दानवानां च दिव्यैरुत्कृष्टैः स्वर्गीयैश्च । स्वार्थे मयट् । उपायैः सामादिभिः । अद इति भुवनविशेषणम् । लक्ष्मीः कमला सम्पत्तिश्च ।

अत्र भुजैरिवेति समासगा श्रौती ।

अवितथेति । अव्यर्थमनोरथवर्त्मप्रकाशनेषु प्रकृष्टगुणगरिम्णा गीता श्रीर्यस्य । सुरतरुः कल्पद्रुमः । क्षितीश्वरेति सम्बुद्धिः ।

अत्र सुरतरुसदृश इति समासगा आर्थी ।

गाम्भीर्येति । गाम्भीर्यमकलिताभिप्रायत्वम्, अतलस्पर्शित्वं च । भुजङ्ग उपपतिः, शन्तनोरेव पतित्वात् ।

गङ्गाभुजङ्गस्येवेति इवार्थे वतिरिति तद्धितगा श्रौती । एवमम्बररत्नेत्यत्रापि तुल्यार्थे वतिरिति तद्धितगा आर्थी । अम्बररत्नं सूर्यः ।

ननु 'गुणालङ्कारवैचित्र्यवदव्यङ्ग्यं चित्रम्' इति प्रागुक्तम्, अलङ्कारस्थानेषु च सत्यपि तद्वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्यानुभाविकतया ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्या-

विना यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालङ्कारः, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः ।

न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव ।

रसादिरूपस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः । तद्रहितत्वेन तूदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न दर्शनीयम् ।

न्यतरत्वसम्भवे कथं चित्रत्वमित्याशङ्कते—स्वाधीनेत्यादि । लोकोत्तरः साधारणलोकवृत्तं विषयीकृत्यानुत्पद्यमानश्चमत्कारो विस्मयो भूर्विषयः । प्रतीयमानेन व्यङ्ग्येन वैचित्र्यं चमत्कारानुगुण्यम् ।

परिहरति—तथापीति । सत्यपि व्यङ्ग्ये समुत्कटया अलङ्कारकृतचारुतया प्रथमतश्चित्ताकर्षणमिति चित्रता । न खलु वाच्यादिवैचित्र्यं सत्त्वविरोधीति सिद्धान्तपर्यवसानम् ।

न खल्वित्यादि । अत्रालङ्कारवति काव्ये । संस्पर्शो वैशिष्टयम्, परामर्शोऽवगाहनम्, चारुताप्रतीतिश्चमत्कारः । वाच्यस्य 'चन्द्र इव मुखमाह्लादकम्' इत्यादौ चन्द्रादिनिष्ठधर्मसजातीयमुखादिनिष्ठधर्मस्य शोभातिशयस्य वैचित्र्यम् । सर्वजनमन्मथोद्दीपकत्वं प्रतिभासो ज्ञानम् । व्यङ्ग्यानपेक्षयैव वाच्यवैचित्र्येण चमत्कार इति चित्रतेत्यर्थः ।

नन्वेवं सति रसादौ व्यङ्ग्येऽलङ्कारान्तरे च कथं न तेन व्यवहार इत्याह—रसादिरूपस्त्विति । तदगणयित्वेत्यन्वयः । अलङ्कारा उदाहृताः । तथा च येषामुद्भटवैचित्र्यं तैरेव लक्ष्यं प्रदर्श्यमिति भावः ।

अथासङ्कीर्णमेवोदाह्रियतामित्यत आह—तद्रहितत्वेनेति । तत्पदेन रसानुकर्षणः, उदाह्रियमाणाः प्रदर्श्यमानाः । विरसतां निरास्वादताम् ।

अयमर्थः—रसाभावेऽलङ्कारता न स्यात्, वाचकवाच्योपस्कारद्वारा तदुपकारकत्वेनैव तत्त्वात् । केवलमापाततः स्ववैचित्र्ये चित्रविश्रमणाच्चित्रतेत्याह—न दर्शनीयमिति । अव्यङ्ग्यत्वं लक्ष्यमिति परस्परविरुद्धाभिधानमिति ।

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्येव । तेन पञ्च ।

उदाहरणम्—

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ।।४९८।।

आकृष्टकरवालोऽसौ सम्पराये परिभ्रमन् ।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ।।४९९।।

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ।।५००।।

लुप्तामाह—तद्वदिति । तद्वत् पूर्णावत् । लोपे अनुपादाने । षड्विधत्वं वारयति नेति ।

चन्द्रत्वादिमुखत्वादिप्रतीतेर्न धर्मलोप इत्याह—धर्मः साधारण इति । चन्द्रस्येव चन्द्रवदिति श्रौतीत्वसम्भवेऽपि कथं तद्विवर्जनमिति चेत्, मैवम्, धर्मानुपादाने चन्द्रस्येवेति वाक्येन वतेः प्रसङ्गः, साकाङ्क्षत्वात्; प्रतियोगिनोऽनुयोगिसाकाङ्क्षत्वात् ।

धन्यस्येति । न विद्यतेऽन्यस्य समानत्वं यस्य तथाभूतेन सौजन्येन य उत्कर्षः कीर्तिः, अत एव धन्यस्य प्रशस्तस्य कर्मवचनमनसा सर्वेषामेव परत्वतृप्तिजनकता । सत्यमिति । ज्ञातुर्भ्रातृत्वव्युदासः ।

अत्र तृप्तिजनकत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वादनुपादानम् । अमृतं यथेति । वाक्यगा लुप्ता श्रौती ।

आकृष्टेत्यादि । खड्गाकर्षणमात्रेण कृतान्तसमता ।

ननु तन्निपातादिना अत्र कृतान्तेन सम इति आर्थी लुप्ता ।

करवाल इवेति । आचारः कृत्यम् । खड्गस्य घातकत्वम्, अमृतस्य माधुर्यम्, विषस्य नाशकत्वं प्रसिद्धमिति न्यायान्नोपात्तम्, तत्तदा जीवसीति प्रयोगतश्चेति भविष्यति वर्तमानता। करवाल इवेति लुप्ता समासगा श्रौती । अमृतोपमेत्यार्थी । विषकल्पमिति तद्धितगार्थी लुप्ता इति धर्मलोपे पञ्चोदाहरणानि ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा ॥८८॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स ।
दीसइ अह व णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥५०१॥

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैव समासगा ।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट् समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उपमानेति । वतेः कल्पबादेरप्युपमानपरत्वनियमात् तदनुपादानात् तत्सम्भव इति तद्धितानुपन्यासः । तुल्यार्थवतेरप्युपमेयपरत्वसम्भवे कथं न तद्धितगामितेति चेत्, न; उपमानानुपादाने वत्यसम्भवात् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेत्' इत्यनुशासनात् ।

सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं सरसकाव्यस्य ।
दृश्यतेऽथ वा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण ॥

काव्यसदृशमिति वाच्यम् । असम्भवविवक्षयोपमानानुपादानम् । एषैव समासगेति । काव्येन समं काव्यसममिति समासः ।

अत्र केचित् कव्वंवेति पाठे यद्यपि श्रौत्यपि सम्भवति, तथापि प्रचुरतर-प्रयोगाभावेन प्राचीनैरनादृतत्वात् तथा नोक्तिरित्याहुः, तन्न; इवादेरुप-मानपरत्वनियमेन तदनुपादाने तदसम्भवस्योक्तत्वात् । 'अत्रोपमा व्यति-रेकस्याङ्गम्' इति यत्तैरुक्तम्, तदप्यसत्, अदृष्टाश्रुतत्वेनोपमानासम्भव-विवक्षायां तत आधिक्यासम्भवात् ।

वादेरिति । क्यच्-क्यङ्णमुलः । कलापमतेऽपि इन्नायिणमः ।

ननु समासभिन्नापि णमसश्चतुर्भिरुपाधिभिश्चतुर्विधत्वे लुप्ताया ऊन-विंशतित्वापत्तिः । अन्यथा विविधत्वेनैव तत्सम्भवादित्याह— कर्मण इत्यादि । कर्माधिकरणोत्तरत्वेन क्यचो द्वैविध्यमिति भावः ।

उदाहरणम्——

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ।।५०२।।

तथा——

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ।।

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-
वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-
रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ।।५०४।।

णमुलोऽप्युपपदभेदात् तथात्वं कर्तुरुत्तरत्वेन क्यङोऽपि पार्थक्यमित्याह—षडिति ।

तत इत्यादि । कामिनीगण्ड इव पाण्डुः 'उपमानानि समान्यवचनैः' इति समासः । समासेन साम्यप्रतिपत्ताविवाद्यप्रयोगः । समासोदाहरणमिदम् ।

असितेति । दर्शनमात्रेण भयप्रदत्तत्वाद् असितभुजगो जातिविशेषस्तीव्रविषः । स इव भीषणोऽसिः पत्रमिव सूक्ष्मधारत्वात् । रुहरुहिका सरभसौत्सुक्यम्, तेनाहितचित्तस्य तूर्णचारो यस्य । औत्सुक्यसङ्कल्पितसत्त्वरोपसरण इत्यर्थः ।

असिः पत्रमिव'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः । असितेत्यादौ तूपमानानीत्यादिनेति स यस्तत्त्वेन पूर्वलक्ष्यादभेदः।एतेनैकविषय एवोदाहरणद्वयमिति निरस्तम् । वस्तुतस्तु असितभुजगतुल्यभीषण इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । तथा च समासगा त्वार्थीयमिति पूर्वोदाहरणभेदः ।

कर्मणः क्यचमुदाहरति—पौरमिति । पौरं सुतमिवाचरतीति 'उपमानादाचारे' इत्यनेन कर्मणः क्यच् । आचारः क्वचित् पालनम्, क्वचित् स्नेहः, क्वचन वशतेति यथायथं नेयम् । अन्तःपुर इवाचरतीति अधिकरणादत्राचारः, स्वच्छन्दचरणम् । नारीयत इति कर्तुः क्यङ् । अत्र रताचारः ।

मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।
स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः ॥५०५॥

एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ८९ ॥

एतयोर्धर्मवाद्योः ।

मृध इत्यादि । मृधे युद्धे । 'उपमाने कर्मणि च' इति णमुल् । पार्थो धनञ्जयः, स इव सञ्चरतीति । तेन चकारेण कर्तुरनुकर्षणात् कर्षादिषु तेरेवानुप्रयोग इत्येकेनैव धातुना प्रयोगोऽनुप्रयोगश्च । घर्मांशुं यथा पश्यन्ति, तथा तं पश्यन्तीति सम्बन्धिभेदाद् दर्शनस्यन पौनरुक्त्यम् । तत्रेवादि-तुल्यादिपदविरहान्न श्रौत्यादिचिन्तेति यदुक्तं तदसत्, इवादीनामिव क्यजादीनामप्युपमानपरता, नियमेन तत्सद्भावे श्रौतीत्वात् ।

अत्र केचित्—क्यजादीनामप्यौपम्यार्थत्वेन तत्सत्त्वेऽपि यदि न वादि-लोपः, तथापि प्राचीनप्रणयानुरोधेनाचार्येणेच्छयाभिहितमिति आचार्यमाक्षि-पति । तत्र क्यजादीनामौपम्यस्य सम्बन्धविशेषस्यानभिधायकत्वात्, किन्त्वा-चाराद्यर्थकत्वादाचारादेश्च समानधर्मत्वात् त एव । पुत्रमिवाचरतीति वाक्ये इवेनौपम्यस्य, आचरतीत्यनेन समानधर्मस्य दर्शितत्वान्न; तर्हि कथं सुतीय-तीत्यादाविवाद्यप्रयोग इति चेदुच्यते, क्यजादीनामुपमानपरता, नियम-व्युत्पत्तौ तेषां श्रवणमात्रेणौपम्याक्षेपलभ्यत्वात् ।

यथोक्तं विश्वनाथेन 'क्यजादयो नाचारमात्रार्थाः, अपि तु सदृशाचारार्था इत्यमीषामौपम्यप्रतिपादकत्वमेव' इति, तदज्ञानविजृम्भितम्, उपमानोपमेय-निष्ठसदृशधर्मस्यैवोपमाप्रयोजकत्वात् । तत्प्रयोज्यस्योपमानोपमेययोः सम्बन्धस्य साम्यस्य ततोऽन्यत्वात् । 'गर्दभति श्रुतिपरुषम्' इत्यत्र गर्दभो यथा श्रुतिपरुषं रौति, तथायमपि परुषं रौति । तथायमपि परुषरुतिः समानो धर्मः । एवमन्यत्रापि सञ्चार्यमिति ।

एतदित्यादि । धर्मवाद्योरिति । तयोः प्रकृतत्वात् ।

उदाहरणम्—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥५०६॥

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः।
सम्परायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥५०७॥

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते।

टुण्टुण्णन्तो मरिहसि कण्टअकलिआइँ केअइवणाईं।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविसिहि ॥५०८॥

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा।

क्वचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे।

सवितेत्यादि। सविता विधुरिवाचरतीत्याचारार्थे क्विपमनुशिष्यैतच्छ्लोकमाहुस्तन्मते उदाहरणमिदम्। आचारार्थकक्विपो लोपाद् धर्मानुपादानम्। औपम्यस्य गम्यमानत्वं स्फुटमेव।

समासगामाह—परिपन्थीत्यादि। मनोराज्यं मनोरथः। परिपन्थिनां तद्विजयकामनयाभिभवतीत्यर्थः। राजा कुञ्जर इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यनेन समासः। दुराधर्षत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वानुपादानम्। औपम्यमपि समासगम्यम्।

धर्मोपमानयोरित्यादि। वृत्तौ समास एकपद्यम्, एवमनेकं पदं वाक्यम्, समासाभावः।

टुण्टुण्णेति।

टुण्टुणायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि।
मालतीकुसुमसदृक्षं भ्रमर भ्रमन् न प्राप्स्यसि॥

टुण्टुणायमानेनैकशब्देनैव मुहुर्याचमानः। उत्फुल्लं वेत्यपि पाठः। तदा सरभसमुत्पतन्नित्यर्थः।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥५०९॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥९०॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासविलब्धविग्रहा ।
स्मरशरविशरारितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥५१०॥

अरातीति । मन्युरतोऽपि वैरिणो विक्रमन्त इत्यद्भुतदर्शनाद् विलोचनमविकासः, सहस्रमायुधानि यस्य सः । तथा तमिवाचरतीति कर्मणः क्यच्, तर्हि क उपमेय इत्याह—अत्रात्मेत्यादि । सहस्रायुधमिवात्मानमाचरति । आचारोऽत्र दुर्जेयत्वमानिता । यथा तं दुर्जयं मन्यते, तथात्मानमपीत्यर्थः ।

अभिमानफलं च निःशङ्कसमरप्रवेशेन प्रतिपक्षोत्सारणम् । आयुधसहस्रनिर्वाह्यस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्यैकेन कृपाणेन निर्वाहान्नृपतौ वीररसप्रकर्षः ।

कृपाणेत्यादिविशेषणवशादेवाचरितुरुपमेयत्वलाभः । अन्यस्य तथात्वे तदुपादानवैफल्यं स्यात् । अत एवोपादानिकत्वेनोपमेयानुपादानमिति नेयम् ।

अत्र केचित् सहस्रेणायुधैः सह वर्तत इत्येकं पदम्, अन्यथा स इत्यस्य भिन्नपदत्वे तेन नृपतिपरामर्षणे तस्योपमेयत्वेनोपमेयानुपादानाप्रसङ्ग इत्याहुः, तदसत्, एवं चेत् कृपाणेत्यादिनोपमेयोपादानप्रसङ्गात् । यस्य विशेषणत्वेन विशेष्यानुपादाने तदनुपादानमिति चेत्, स इत्यस्य भिन्नपदत्वेऽपि तदक्षतेः, विशेषणत्वाविशेषात् । किञ्च न्यायमपाकृत्य स्वेच्छयानुपादाने न्यूनपदत्वप्रसङ्गात् । अपि च कर्तुः क्यचोऽनुशासनात् कर्मणोऽधिकरणाच्च तद्विधानात्, अत एवाधारादपि स्यान्निरपेक्षत्वादिति कातन्त्रवृत्तिः ।

त्रिलोप इति । उपमेयवादिसमानधर्मास्त्रयः ।

तरुणिमनीत्यादि । तरुणिमनि यौवने कृतावलोकना दत्तदृष्टिः । यौवनपरिचयमात्रेणेत्यर्थः । अथवा तरुणिमनि मतिकृतं विरचितमवलोकनं यया । यौवनसम्बन्धेन सर्वतो दत्तदृष्टिरित्यर्थः । ललिताय सर्वजनमनोहराय, विलासाय विभ्रमाय विलब्धो दत्तो विग्रहः शरीरम् । विसरः समूहः । मृगस्य नयने इव चले नयने यस्या इति विग्रहः ।

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतस्तदेदमुदाहरणम् ।

क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्विच्छति 'आयःशूलिकः' इत्यतिशयोक्तिः, न तु क्रूराचारोपमेयतैक्ष्ण्यधर्मवादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा ।

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

चञ्चलादिपदस्य कुतो लोप इत्यत आह—सप्तम्युपमानेत्यादि । यदा यन्मते समासश्च लोपश्च तन्मते इदमुदाहरणमित्यर्थः ।

'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इति वार्त्तिकम् । पाणिनिसूत्रम् ।

वार्त्तिकस्यायमर्थः—सप्तम्यन्तमुपमानं च पूर्वमिदं यस्य, इवादिसमानधर्मबोधकपदस्य पदान्तरेणोपमेयबोधकेन बहुव्रीहिः । उत्तराण्युपमानपदानि वादिसमानधर्मोपमेयबोधकानि, तेषां लोप इति त्रिलोपता । अत एव यदेति पदं मूले सङ्गच्छते ।

कातन्त्रे तु मृगपदं तन्नयनपरमिति तल्लक्षणाङ्गीकारे नेदमुदाहरणमिति यदापदोपन्यासः ।

आयःशूलिक इति । त्रिलोपोदाहरणं दूषयति—क्रूराचारेत्यादि । अन्विच्छति व्यवहरति । अतिशयोक्तिप्रकृतस्य दारुणाचारस्यायःशूलत्वाध्यवसानरूपा । एषूदाहरणेषु वादीनां लोपः । क्वचित् सौत्रः, क्वचनान्यलभ्यत्वेनानुपादानम् । मृगनयनेत्यादौ पूर्वः ।

अत्र हि उपमानपदभाविना नियमेन क्यचा स्वप्रकृतेरुपमानतावगतौ तत्प्रतिपादकस्य वादेरप्रयोगः, अन्यलभ्यत्वात् । आयःशूलिक इत्यत्र शूलद्वयाभावः स्फुट एवेत्याह—न त्विति । उपपादकविरहादित्यर्थः ।

एकोनेत्यादि । श्रौत्यार्थ्योर्वाच्यसमासगामित्वेन, आर्थीमात्रस्य च तद्धितमात्रगामित्वेन धर्मलोपे पञ्च, उपमानानुपादाने वाक्यसमासगामित्वेन द्वे, इवादिलोपे समास-क्यच्-क्यङ्-णमुल्-गामित्वात् षडित्येकैव लोपे त्रयोदश । धर्मवादिलोपे क्विप्समासगामित्वेन द्वे, धर्मोपमानानुपादाने

अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ साऽथ विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥५११॥

इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे ।

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥५१२॥

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा ।

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे—

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरति विमला ॥

तथैव द्वे, वाद्युपमेयानुपादाने एक इति द्विलोपे पञ्च, त्रिलोपे समासमात्रगामित्वादेकेति लुप्ता ऊनविंशतिभेदा। पूर्णाभिर्वाक्यसमासतद्धितगामिनीभिः श्रौत्यार्थीत्वभेदेन षड्भिः पिण्डने पञ्चविंशतिः। संख्याभिधानमाधिक्यव्यवच्छेदनपरम्, अन्येषामत्रैवान्तर्भावात् ।

ननु वक्ष्यमाणभेदे सम्भवति कथमनतिरिक्तत्वमित्यत आह—अनयेनेवेति । मनस्विता पाण्डित्यम् ।

अभिन्ने एकशब्दबोधकत्वेन सर्वोपमानगते। साधारणे उपमानोपमेयोभयनिष्ठे। भिन्ने विजातीयशब्दप्रतिपाद्यतया प्रत्युपमानं विश्रान्ते ।

माला यथा क्वचिदेकजातीयैः क्वचिद्विजातीयैश्च कुसुमैर्घटिता, तथा सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैर्घटितोपमा मालोपमेत्यर्थः ।

उत्तरम् उत्तरं प्रति यथोत्तरम्। पूर्ववत् मालोपमावत्। साधारणधर्मस्य सकलोपमानवृत्तिप्रत्युपमानविश्रान्तिभ्यां पूर्वसाम्यम् ।

भृतो व्याप्तः। तरङ्गिता श्रेणीभूय पूर्वपश्चाद्भावेन सततं मिलिता। अर्थिततिर्याचकचयः ।

अत्रातिविमलत्वमभिन्नो धर्मः ।

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥५१४॥

इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः

प्रभावेण विना प्रभया विना वा जेतुं स्ववशीकर्तुम् ।

अत्र मधुरत्वादिकं प्रत्येकविश्रान्तः साधारणधर्मः ।

यथा रसनायां पूर्वत्वं प्राप्तायाः क्षुद्रघण्टिकायाः परग्रथनायां परत्वम्, तद्वदत्र पूर्वोपमेयस्योपमानत्वे परप्राप्तिरिति रसनेव रसनोपमा न लक्षितेति प्रामादिकत्वं निरस्यति - एवमित्यादि । वैचित्र्यसहस्रे ति । यथा 'शुकमुखद्युतिकिंशुकमाबभौ' इत्यादौ लौकिकी । 'सद्यो मुण्डितमत्तहूणचिबुकपर्स्पर्द्धि नारङ्गकम्' इत्यत्र तदेकप्रतिभानत्वेनालौकिकी । 'पाण्ड्योऽयम्' इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावः ।

'यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

इत्यत्र वलितत्वावृत्तत्वाख्यस्यैव धर्मस्य सम्बन्धिभेदाद् भेदेन निर्देशः । 'चन्द्रवदाननम्'इत्येकपदगतत्वम् । 'चन्द्र इव वदनमस्याः' इत्यादौ वाक्यगतत्वमित्यादयः सम्भवन्ति ।

ननु वैचित्र्यसम्भवे निरुक्त्यौचित्यम्, अत आह— उक्तभेदेत्यादि । शुकमुखेत्यादि त्रिलोपा । मत्तहूणेत्यादौ धर्मलोपे समासगेति विवेचनादुक्तेष्वन्तर्भाव इति । यच्च शुकमुखेत्यादौ कुटिलत्वम्, सद्यो मुण्डितेत्यादौ च श्मश्रूत्पाटनेन सरन्ध्रत्वम्, मद्यपाने च रक्तत्वं प्रतीयते । तत् स्वभावोक्तिमेव प्रज्वलयतीति तत्रोपमाया अकिञ्चित्करत्वमिति ध्येयम् ।

उपमानोपमेयत्व इति । त्वप्रत्ययस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादुपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः । उपमाव्यावर्तनायैकपदम्, तस्याभेदघटितत्वात् । उपमेयोपमावारणायैकवाक्यगतत्वं विशेषणम् । एकवाक्यगे एकौपम्यप्रतिपादकशब्दप्रतिपाद्ये । तेन—

उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्वयः । उदाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥

कमल वतीए वअणं तीए वअणं व कमलम्पि ।
सदिट्ठंसलिलविहारे भमरंजणा विमुज्झन्ति ॥

अत्र महावाक्यत्वेनैकवाक्यगतत्वेन प्रसङ्गः । एकनिष्ठोपमानोपमेयत्वयोरनेकेवशब्दप्रतिपाद्यत्वात् । एवकारेण भिन्नशब्दबोध्यत्वव्यवच्छेदः, शब्दतोऽर्थतश्चैकत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा 'अस्या वदनमिवास्या वक्त्रम्' इत्यत्र प्रसक्तेः, शब्दभेदेनार्थभेदावभासस्य प्रतिपादितत्वात् ।

केचित्तु 'कमलं ते अव अणम्' इत्यादिव्यवच्छेदायैकस्येत्यादिना समुदायेन तस्य तं प्रतीति विवक्षणीयम्, अभिहितैकस्य नैकं प्रति, किन्तु कमलं प्रति मुखं प्रति च कमलस्योपमानोपमेयभावादित्याहुस्तन्न, एवमपि 'अस्या वदनमिवास्या वक्त्रम्' इत्यत्र प्रसक्तेर्दुरुद्धरत्वात् ।

उपमातोऽस्य भेदे बीजमाह—उपमानान्तरेत्यादि । अत्रोपमानान्तरव्यवच्छेदेन चमत्कारः, तत्र तु साम्यप्रतीत्येति फले वैजात्यादन्योन्यभेदनिरूपणौचित्यमिति भावः । उपमानान्तरसम्बन्धस्याभावो यत्रेति समासः । अनन्वयपदार्थनिरुक्तिरियम् । तदाह—अनन्वय इति । अन्वयः सम्बन्धः । अनन्वयाख्योऽलङ्कार इत्यर्थः ।

प्रकृतस्याप्येकस्योपमानोपमेयभावो विवक्षितः । किञ्च, प्रकृतेऽप्युपमानत्वं दृश्यते, यथा—

परिमलनन्दितमधुपा युवजनमनसां विमर्दरङ्गभुवः ।
सम्प्रत्यस्खलितशोभा माला इव भान्ति भामिन्यः ॥

इत्यत्र प्रदोषवर्णने प्रकृते तदङ्गतया प्रकृतयोर्माला-भामिन्योरुपमानोपमेयभावात् ।

न केवलमित्यादि । यावदिति वार्थे । अनुलेपनभूषणादयो विलासास्त एव वशीकरणत्वादायुधानि यस्य कामस्य तस्य लासवासा क्रीडागृहाणि । लस श्लेषणक्रीडनयोः । ते अनुभावैकगोचराः । विलासा आङ्गिकभावा मोट्टायितदयः ।

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥९१॥

तयोरुपमानोपमेययोः परिवृत्तिः, अर्थाद् वाक्यद्वये इतरोपमानव्यवच्छेदपरा उपमेयेनोपमा इति उपमेयोपमा।

उदाहरणम्--

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला
तनुरिव विभा विभेव तनुः।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
सततं विभाति बत यस्य ।।५१६।।

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्।

उपमेयोपमामाह—विपर्यास इत्यादि। विपर्यासो विवरणं परिवृत्तिः। अर्थादित्यादि। एकत्र वाक्ये उपमानोपमेययोरुपमानोपमेयत्वासम्भवात्। उपमातो भेदबीजमुद्घाटयति—इतरेत्यादि। प्रकृतयोरन्य इतरः। इतरोपमानव्यवच्छेदेनैव चमत्कारितेत्यर्थः। उपमितिः क्रिया चानुपमेयस्य करणता। तेनोपमीयतेऽनेनेत्युपमेयस्योपमानता स्तवनम्।

कमलेवेत्यादि। कमलाया उपमानत्वे मतिनिष्ठं सर्वजनोपास्यत्वम्। मत्यास्तथात्वे कमलायाः स्थिरत्वम्। तथा च तयोरुपचितत्वम्। तनोस्तथात्वे विभायामनभिभवनीयत्वम्, तस्यास्तथात्वे हारकत्वं तनौ। एवं धरण्या अनन्यगामित्वं धृतौ तस्याः सम्प्रति हेतुत्वं धरण्यां प्रतीयते। बत विस्मये। अन्यत्राद्दष्टत्वात्। अत एव तवेति विशिष्याभिधानं कादाचित्कत्वं निरस्यति—सततमिति। अत एव विशेषेण भाति।

अत्र परस्परोपमानोपमेयभावादिभ्योऽन्यत्र नैवं धर्मा इत्यवगमः।

वाच्यसादृश्यादलङ्कारान् निरूप्य व्यङ्ग्यसादृश्येषु निरूपयितव्येषु प्राधान्यादुत्प्रेक्षामाह—सम्भावनेत्यादि। अथेत्यनेन वाच्यसादृश्यात् सगोत्रत्वसूचनम्। उत्कटकोटिकः सन्देहः सम्भावनम्। तत्रोपमानस्य साधकतमत्वेन करणत्वम्, तदंशे समुत्कटत्वात्। तदाह—समेनेति। प्रकृतस्येति। विषयविषयिभावसम्बन्धे षष्ठी। उत्कटोपमानकोटिकं प्रकृतविषयकं सम्भावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः। उत्कृष्टा प्रकृष्टस्योपमानस्य ईक्षा ज्ञानमित्युत्प्रेक्षापदप्रयोगः।

समेनोपमानेन । उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।
नीतः शान्ति प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥५१७॥

'अयं चन्द्र एव भविष्यति' इति सम्भावनायां चन्द्रांशस्योत्कटत्वं स्फुटमेव। न तु प्रकृतस्य प्रकृतान्तरमेव समम्। चन्द्रादिकं च न तथेति कथं नोत्प्रेक्षणमत आह—समेनोपमानेनेति। प्रकृतमात्मनः समं करोतीति समपदेनोपमानाभिधानमित्यर्थः। समकारिता तादृक्। एतेनोपमानेनेत्य-नन्तरं सहैकरूपेणेति शेष इति निरस्तम्। करणत्वस्योपपत्तावध्याहारानौ-चित्यात्। अत्र सर्वत्रैवोत्प्रेक्षायां वस्तुसत्सम्भाव्यमानसम्भविनो रसत्वेन तादात्म्याख्यः सम्बन्धः प्रतीयते।

अत्र केचित्—उत्प्रेक्षायां क्वचिदसतः सम्भावनम्, क्वचन सतः। तत्र प्रथमं यथा—

स वः पायादिन्दुर्नवबिसलताकोटिकुटिलः
स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः।
स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा
कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव॥

इत्यत्र कपालाङ्कुरस्यालीकत्वात्। द्वितीयं तु वक्ष्यमाणलक्ष्येषु सुलभ-मित्याहुस्तन्न, कपालजन्यस्य कस्यचित् तादात्म्यं क्वचनाङ्कुरे तत्तादात्म्यं चन्द्रशकले इति सत एव खण्डशः सम्भावनम्, नासतः, अन्यथा शशविषाणस्य सम्भावनं स्यात्।

उन्मेषमित्यादि। उन्मेषं प्रकाशमुद्रेकं च। जातवैरी जन्मावधिशत्रुः। जीवतिपाठे जीवितावधिपाठे कदाचिदित्यर्थः। निशायां रविणा बन्धुना रहिते काले। अत एव दिने सतोऽपि तस्याकिञ्चित्करत्वात्। इन्दीवरदल-दृशा सद्गोत्रामित्रप्रार्थितया प्रसभं बलात्, न तु शापात्। वदन-पादादेरेकान्तरस्यापि सौन्दर्यमाह—ललितेत्यादि। मन्येपदाद्युष्मदस्ते आदेशः, सम्बुद्धेरपदत्वात्। लक्ष्मीः शोभा।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ।।५१८।।
इत्यादौ व्यापनादिलेपनादिरूपतया सम्भावितम् ।

अत्र पद्मकान्त्याः पादलगने स्वभावो हेतुः । तत्र हर्षस्वरूपतादात्म्य-सम्भावनम् ।

केचित् 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' इत्यादाविव श्रौतीमुपमां मन्यन्ते, तन्निराचष्टे--लिम्पतीवेत्यादि । सम्भावितमिति । अत्रेवशब्दस्य सम्भावनमेवार्थः, नौपम्यमित्यर्थः । उपमायामिवेनेति समासानुशासनात् । आख्यातस्य नामताविरहात् । नाम्नां युक्तार्थस्य समासत्वात् । किञ्च लेपनकर्तृतमसोः साधर्म्याभावान्नोपमानत्वं व्यापनम्, तथा लेपनकर्तरि तदवृत्तेः । लेपन एव तत्सम्भवात् । न च तदेवोपमानम्, कर्तृविशेषणस्य साधर्म्यनिराकांक्षत्वादिति निरस्तम् । अत एवोक्तं दण्डिना–'केषाञ्चिदुपमाभ्रान्तिरिव श्रुत्येह जायते' इति । अत्र तमःकर्तृकव्यापने लेपनेत्यादौ पद्मलक्ष्म्याः पादलगनस्य हेतुर्हर्ष उत्प्रेक्ष्यते ।

रावणस्यापि रामास्त्रो भित्त्वोरुद्वयमाशुगः ।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ।।

इत्यत्र प्रियाख्यानरूपं फलम् । 'स वः पायात्' इत्यत्र चन्द्रशकले अङ्कुरस्वरूपमित्याहुस्तन्न, पद्मलक्ष्मीपदलगनस्य हेतौ स्वभावे हर्षस्वरूपतादात्म्यम् । एवं सर्वत्रैव स्वरूपस्योत्प्रेक्षायां सम्भवन्त्या त्रैविध्यासम्भवात् ।

किञ्च हेतुफलस्वरूपान्तराभावेन प्रधानक्रियाया एव वाच्यानि, पद्मलक्ष्मीपादलगनरूपायास्तस्या हर्षस्य हेतुत्वात्, भूप्रवेशस्य च प्रियाख्यानस्य फलत्वात्, तन्न व्यापकम्, 'स वः पायात्' इत्यत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामभावादिन्दुशकले कपालाङ्कुरस्वरूपोत्प्रेक्षणात् । तस्य च प्रधानक्रियान्वयाभावादिति ।

यदत्र 'वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता' इति विश्वनाथेनास्या भेदद्वयुक्तम्, तदसत्; वाच्यप्रतीयमानत्वयोः सर्वालङ्कारसाधारणत्वेनैकत्र भेदकत्वाभावात् । न च

तन्वङ्ग्या स्तनयुग्मेन न मुखं प्रकटीकृतम् ।
हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ।।

ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥९२॥

इत्यत्र स्तनयुग्मस्याचेतनस्य लज्जाबाधात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षां विना वाक्यार्थानुपपत्तिरिति तदर्थमवश्यं भेदो वाच्य इति। वाच्यं वाच्यसिध्यङ्गत्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य सर्वालङ्कारसाधारण्यात्। इहोत्प्रेक्षणीयस्य जातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपत्वं भावाभावरूपत्वं च। यथा 'उरुः कुरङ्गकदृशश्चलचेलाञ्चलो भाति समता कः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव' इत्यत्र स्तम्भत्वं जातिः, विषयस्योरोरुपादानं च। उन्मेषमित्यादौ हर्षो गुणः, लिम्पतीत्यादौ क्रिया, चन्द्र इवेत्यादौ चन्द्रस्यैकत्वाद् द्रव्यत्वम्। एषु भावस्योत्प्रेक्षा। "ययौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्' इत्यत्राभावस्य पोषणस्य भोजनाभावत्वादुत्प्रेक्षानिमित्तस्य क्वचिदुपादानमनुपादानं च। आद्यम्—उन्मेषेत्यादौ। अत्र दर्पशमननयनं क्रियानिमित्तमित्याद्यवान्तरवैजात्ये सम्भवत्यपि ग्रन्थकृता न प्रपञ्चितम्, तत्तद्वैचित्र्ये चमत्काररूपफलवैजात्यविरहात्। सम्भावनमात्रकृतस्य तस्योदयात्। अस्याः सन्देहरूपत्वादतिशयोक्तिरूपकाभ्यां सम्भावनारूपत्वाच्च सन्देहाद् भेदः। सन्देहस्यानध्यवसायरूपत्वमित्यग्रे वक्ष्यते।

ससन्देह इति। भेदो वैधर्म्यम्। सन्देहनामालङ्कारः। 'प्रकृतस्य समेन' इत्यनुवर्तते। तुर्भिन्नक्रमे। प्रकृतस्य समेन संशयस्तु सन्देह इत्यर्थः।

अत्रेदमालोचनीयम्—सन्देहः सम्भावनमनध्यवसायश्चेति ज्ञानत्रयम्। अत्रैकत्र धर्मिणि तुल्यकोटिकं भावाभावोभयविषयकं ज्ञानं सन्देहः। यथा—'अयं चन्द्रो न वा' इति। उत्कटभावकोटिकमुत्तरद्वयम् 'अयं चन्द्र एव भविष्यति' इत्येकं निश्चित्य तुल्यमिदमेव सम्भावनाख्यम्। इयमेवोत्प्रेक्षा, 'किंस्विदयं चन्द्रः' इत्यपरमनध्यवसायाख्यं स एव सन्देहः। अत्राभावकोटेरनुत्कटत्वेनान्तरीयमानत्वमिति सन्देहसाहित्यम्।

ननु सन्देहत्वं किंस्विदित्यनेन सन्देहोत्थापनम्। एतयोरुपमेयविषये उपमानताप्रत्यायनादलङ्कारता, सन्देहस्तु न तथा, अत्रोपमानत्वाभावबोधनात्।

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ।।५१९।

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भः, यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत् किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ।।

अयं मार्तण्डः किमिति । इतो गतः सप्तभिस्तुरगैः सूर्यस्य यावद्देशलङ्घनम् । एकेनैवास्य तावदित्यर्थः । सर्वा दिशो न प्रसरति, ऊर्ध्वज्वलनत्वात् । वहनमिति करणे ल्युट् । चिरमिति निपुणनिभालने वा निश्चयः । तिर इति पाठे तिर्यगित्यर्थः । भयानुभावोभयप्रतिभटा इति बहुवचनेनैकस्यापि विशिष्यज्ञानमिति सूचनम् ।

अत्र वैधर्म्यदर्शनात् तर्क्यमाणसूर्यत्वादिकोटिव्यतिरेकनिश्चयः । स च पूर्वसंशयस्य संशयान्तरावतारणयोग्यतापादकत्वात् । मध्यवर्तित्वाच्च । गर्भ इव गर्भः, तेनायं सन्देहो निश्चयगर्भः ।

भेदोक्तावित्यनेनेति । अयमर्थः—वैधर्म्यस्योपमाननिष्ठस्योपमेयनिष्ठस्य चोक्तिरिति द्विधा । अत्रोपमाननिष्ठस्योक्तौ विशेषदर्शनविरहेण संशयान्तरयोग्यतायां निश्चयस्य गर्भता, यथा दर्शितोदाहरणे ।

उपमेयनिष्ठस्य तस्योक्तौ प्रकृतत्वनिश्चये उपमानत्वाय च निश्चयस्यान्तरासंशयानुत्थापनात् । तदाह—इन्दुः किमित्यादि ।

अत्र कलङ्काद्यभावविशेषदर्शनाच्चण्डत्वाद्यभावनिश्चय इति उपमानगतवैधर्म्यस्य प्रदर्शनम् ।

किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोद्भटेन ।

तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथन्नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥५२१॥

सन्देहान्तराभावतामाह—स्वीकृत इति । अनेन स्वमतोत्थापनम् ।

उपमेयगतं दर्शयति—ललितेत्यादि । ललितं मधुरम्, लंवितम् आकूतं परतो विलम्बेन । अत्र वचनवैधर्म्येण मुखत्वनिश्चये सरसिजत्वाभावनिश्चयो न ।

किन्त्विति । अत्र निश्चयान्ते प्रतीयमानो व्यङ्ग्यः । नेति । निश्चित-मित्यनेन निश्चयस्याभिधानादित्युत्प्रेक्षाबीजम् ।

अयं पक्षो न समीचीनः, निश्चयान्तेऽपि चन्द्रत्वाद्यभावनिश्चयस्य प्रतीयमानतया गर्भत्वानपायात्, प्रकृतत्वनिश्चयस्य तत्राकिञ्चित्करत्वा-दित्यभिसन्धायैव स्वीकृत इत्युक्तम् ।

केचित्तु यत्रादावन्ते च संशयः, मध्ये निश्चयः, स निश्चयगर्भः । यत्र त्वन्ते धर्मिनिश्चयः स निश्चयान्त इति विभागमाहुस्तन्न, 'इन्दुः किम्' इत्यादावन्तविनिश्चयस्योभयसंशयमध्यवर्तित्वे निश्चयगर्भतापातात् ।

न चात्र संशयद्वयमेव मध्ये न निश्चयोऽप्रतिभासादिति वाच्यम्, अथ 'किं मार्तण्डः' इत्यादावपि तथात्वे निश्चयगर्भता, विलोपप्रसङ्गात् । धर्मि-निश्चयस्य गर्भत्वाङ्गीकारे संशयान्तरं न स्यात्, विशेषदर्शनात् ।

अस्या इत्यादि । अस्या उर्वश्याः सर्गः सृष्टिः । अप्राप्तप्रापकत्वाद् विधिः । ब्रह्मसृष्टावीदृशनिर्माणादर्शनात् । चन्द्रः प्रजापतिरभूदित्यन्वयः । हेतुमाह—कान्तिप्रद इति । एवं कान्तेश्चन्द्रत एव सम्भवात् । रसिकतामाह—शृङ्गारैकेति । सर्ववशीकारकतामाह—स्वयमित्यादि । मदयति मदनः, स्वयं ब्रह्मसृष्टिनैरपेक्ष्येण स्वकल्पनादित्यर्थः । मदनस्योपकार्यतामभिधाय तदुप-कारकतामाह—मासो न्विति । वसन्तस्य मदनसचिवत्वात् । जडो बाह्यसंवेदन-रहितः । कामिनीजिज्ञासोदयो जाड्यमपनेष्यतीत्यत आह—विषयेत्यादि ।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यादनपह्नुतभेदयोरभेदः ।

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥९३॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणा यदा शब्दोपात्ताः, तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम् ।

वनितादयो विषयाः । इदं विशिष्य निर्वक्तुमशक्यम् । पुराणो वृद्धः, मुनिर्नारायणाख्यः । विक्रमोर्वश्यां पुरुरवसः सन्देहोऽयम् ।

अत्र नुशब्दाः किमर्थाः ।

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥

इत्यत्र तिमिरव्याप्तौ रञ्जनाद्युत्प्रेक्षते ।

न चात्र भेदानुक्तौ सन्देहः, एकत्र विषये विरुद्धकोटिद्वयानवलम्बनात्, तर्वादिसम्बन्धिभेदेन तिमिरव्यापनस्य नानात्वाद् विषयानुपादाने सन्देहाप्रवृत्तेः, इवशब्दवद् नुशब्देनापि सम्भावनोत्थापनात् ।

रूपकमाह—तदित्यादि । उपमानोपमेययोर्योऽभेदस्तद्रूपकमित्यन्वयः । प्रक्रम्यमाणलिङ्गग्रहणात् तदिति नपुंसकम्, न तूपमानोपमेययोरुपमानत्वोपमेयत्वावच्छेदकावच्छिन्नयोश्चन्द्रमुखत्वादयोऽवच्छेदकाः, तेन 'मुखमपरश्चन्द्रः' इत्यतिशयोक्तौ नातिव्याप्तिः, लाघवेन चन्द्रत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् । नापरचन्द्रत्वस्याविशिष्टाद् विशिष्टस्यान्यत्वात् । अन्यनिश्चयरूपतया सन्देहोत्प्रेक्षाभ्यां व्यतिरेकः । 'मेरुवदयम्' इत्यत्र नातिव्याप्तिः, उपमानोपमेयभावविरहात् ।

अभेदारोपे हेतुमाह—अतिसाम्यादिति । अनपह्नुतोऽगृहीतः ।

अस्य विशेषः—समस्तवस्त्वित्यादि । श्रौताः शब्दोपात्ताः । क्तप्रत्ययस्यातीतत्वाविवक्षायां छन्दोऽनुरोधादेव कर्मत्वमात्रतात्पर्येणोक्तप्रत्ययाभिधानमित्याह—आरोपविषया इति । आरोप्यमाणा इति च । वस्तु वर्णनीयम् । समस्तं सकलम् । आरोप्यमाणारोपविषयौ । अविवक्षितमिति । सूत्रे लिङ्गवचनसङ्ख्याकालानामतन्त्रत्वात् । अन्यथा 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्राव्याप्तेः ।

यथा

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्द्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ।।५२२।।

अत्र पादत्रये अन्तर्द्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न कार्या ।

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेया इत्येकदेशविवर्तनादेकदेशविवर्ति ।

ज्योत्स्नेत्यादि । छुरणम् अङ्गलेपनम्, व्यसनं कौतुकम् । रसिकाः तदुपपादकसामग्रीसम्पादनपराः । कापालिकी योगिनी । दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु पाषण्डानां मुद्रोपपदनाम्ना व्यवहारः । परिमलं क्षोदम् ।

नन्विदं लक्ष्यमुपमासंकीर्णोदाहरणमेव दर्शयितुमुचितमित्याह—अत्र पादत्रय इत्यादि । रूपकपरिग्रहे रात्रिः कापालिकीति यद्रूपकं तस्य परिग्रहे निश्चये साधकं मानम् । अन्तर्द्धानरसिकत्वं कापालिक्या एव, न तु तत्सदृश्याः । तदाह—आरोपितधर्म एवेति । कापालिकत्वारोप एव तदुपपत्तेरित्यर्थः । भस्मकरणादिकमेवान्तर्द्धानसामग्री, न तत्सदृशज्योत्स्नादीति । तदाह—पादत्रयेऽन्तर्द्धानव्यसनेत्यादि । अन्तर्द्धानसामग्रीसम्पादनपरता कापालिक्या एव धर्मः, न तत्सदृश्या इति रूपकसाधकतेत्यर्थः ।

यत्तु पादत्रये यद्रूपकं तत्परिग्रह इति सम्बन्धमाहुस्तन्न, समस्तैकदेशस्येतरनिराकाङ्क्षत्वात् । पादत्रयमिति क्वचित् पाठः । तदन्तर्भूतध्यायतिक्रियायाः कर्मतासङ्करः सन्देहरूपः ।

श्रौता इत्यादि । श्रौताः शाब्दाः, आर्था आक्षेपादिलभ्याः । आरोपिता आरोप्यमाणाः । विशेषेण वर्तनं विवर्तनम् ।

यथा--

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम् ।
रससंमुही वि सहसा परंमुही होइ रिउसेणा ।।५२३।।

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्, मण्डलाग्रलताया नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसीयत इत्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।
रससम्मुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥

मण्डलाग्रः खड्गः । लता नायिका प्रतिनायिका । अर्थसामर्थ्याद् यदन्तःपुरं तन्नायिका-प्रतिनायिकाधिकरणमिति व्याप्तिबलेनाक्षेपाद् रणस्यान्तःपुरत्वं सुखसञ्चारत्वात्, अत एव नास्य परम्परितत्वम्, रूपान्तरसाचिव्यमनपेक्ष्य विश्रान्तेः; परम्परिते तु 'विद्वन्मानसहंस' इत्यादौ राज्ञो हंसत्वारोपो मनसि सरस्त्वारोपमपेक्ष्यते, मनःसरोवराधेयत्वं विना राज्ञि हंससाधर्म्यान्तरविरहेणाविश्रान्तेः ।

यत्तु विषयविषयिणोः शाब्दत्व एव परम्परितत्वमित्याहुः, तदसत्, तदास्यमस्तु विषयभेदतापत्तेः । 'खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य' इत्यत्र खड्गसौविदल्लत्वारोपस्य क्ष्माया महिषीत्वारोपकारकत्वादाक्षेपकत्वाच्च । विशेषेणेत्यादि । आक्षेपकत्वेनेत्यर्थः ।

यत्र तु शाब्दं तत्परम्परितं प्रथमम्, 'रणान्तःपुरे' इत्यत्र द्वितीयम् । 'विद्वन्मानसहंस' इत्यत्र च रणान्तःपुरयोर्नृपतिसिंहयोः सुखसञ्चारास्पदत्वादिकं मुखचन्द्राणामाह्लादकत्वादीव न प्रसिद्धमिति पूर्वत्र नाङ्ग एव निक्षेप्यम्, एवं सति परम्परितभेदत्वापत्तेः । शाब्दत्वार्थत्वाभ्यामेव विशेषाद् रूपकोपपत्तिकरूपत्वेनाभेदात् । किं चरणस्यान्तःपुरत्वारोपतः पूर्वं खड्गलतायां नायिकात्वादेरपि किं साधर्म्यम्? करग्रहणयोग्यस्त्रीत्वमिति चेत्, श्लिष्टविशेषेण बाहुलतायां स्त्रीव्यवहारप्रसक्तौ समासोक्तिप्रसक्तेः प्रकृतोच्छेदप्रसङ्गाद् यदेवोक्तम्, तेन रणान्तःपुरयोः सुखसञ्चारास्पदत्वं साधर्म्यं प्रसिद्धमिति तन्न, अन्तःपुरत्वारोपे सुखसञ्चारप्रतीतेः ।

साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

निरङ्गं तु शुद्धम्

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥५२४॥

सार्वलौकिकत्वात् साम्प्रदायिकास्तु उपमाया अप्येकदेशवर्तित्वमिच्छन्ति । यथा—

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवालैः स्तनैरिव ॥

इत्यत्रोपमादिषु नयनादिसाम्यस्य शाब्दत्वात् सरःश्रीसामर्थ्याच्च स्त्रीत्वेनोपस्थितस्य स्त्रीधर्मसदृशधर्माश्रियस्य स्त्रीसादृश्यमिति व्याप्त्याक्षेप्यत्वे नार्थत्वादिति ।

अन्येऽप्येतन्मतं बहुमन्यन्ते, तन्न, उपस्थापकविरहेणोपमानानुपस्थितावौपम्याप्रतीतेः, अत एवाप्रस्तुतप्रशंसायां समासोक्तौ चोपमानोपमेययोर्द्वयोरशाब्दत्वेनौपम्याप्रतीतौ पृथगलङ्कारता । नोपमा व्यङ्ग्येत्यभिसन्धायैव ग्रन्थकृता नायमलङ्कारो लक्षित इति ।

वस्तुतस्तु समानधर्मसम्बन्धरूपाया उपमायाः 'नेत्रैरिव' इत्यादिना शाब्दत्वेनार्थत्वासम्भवात् । न च साधर्म्यान्तरस्यार्थत्वम्, तदप्रतीतेरित्युपमाया नैकदेशवर्तितेति ।

साङ्गमिति । अनन्तरानुवृत्तिं व्युदस्यति–द्विभेदमिति । अनन्तरानुवृत्तत्वे तद्ग्रहणस्य वैफल्यापत्तेरित्यर्थः ।

अवयविमात्ररूपणान्निरङ्गम्, अत एव शुद्धम्, रूपकान्तरामिश्रणात् ।

कुरङ्गीत्यादि । स्तिमितयति निष्क्रियं करोति । गीतमिति ध्वनौ शब्दे । आस्तां गीतेषु प्रश्नयति, तद्विषयं करोति । अन्तः स्वपिति नयनामुद्रणे विषयं न गृह्णाति । अभिनवां तस्या एव सेकौचित्यं स्वेनार्जितत्वेन सेचनम् ।

अत्र प्रेम्णि लतिकात्वारोपः, न तु तदुपपादके क्वापीति निरङ्गता ।

माला तु पूर्ववत् ।।९४।।

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा--

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
बाणाः पञ्च शिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया।।५२५।

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ।।९५।।

मालोपमायामिवेति । एकस्य बहूपमानोपादानं नान्यत्रेति पूर्वपदेनोपमानुकर्षणम् । एकत्रारोपविषये यदा बहव आरोप्यन्त इत्यर्थः ।

सौन्दर्यस्य लावण्यस्य तरङ्गिणी नदी । तरङ्गत्वेनोत्तरोत्तराविच्छेदः । समुचितस्थललाभेन हर्षः । कार्मणकर्म वशीकरणोपायः । कर्मणां नर्मरहस्यम्, रहस्यपरिहासानाम् आवासभूर्वसतिस्थानम् । वक्रगिरां साकूतवचनानां विद्या उपदेशः शास्त्रम् । अनवधि निःसीमं यत् प्रावीण्यं निर्माणकौशलं तस्य साक्षात्क्रिया प्रत्यक्षहेतुः; साक्षात् क्रियतेऽनेनेति करणसाधनात् पञ्चतत्त्वेष्वेकः । लल ईप्सायाम् । ललनानां प्राप्तीच्छाजनकानां चूडामणिः, आदरग्राह्यत्वात् सा प्रिया, न त्वन्या ।

अत्रैकस्यां प्रियायामारोपविषये तरङ्गिणीत्वादयो बहव आरोप्या इति माला । सा च निरङ्गरूपा आरोप्यमाणानामङ्गाङ्गिभावविरहात् ।

परम्परितरूपकमाह--नियतेत्यादि । नियते वर्णनीयत्वेनावश्यके प्रकृते य आरोपोऽन्यतादात्म्यस्याहार्यप्रतीतिस्तस्योपाय उपपादकः । परस्याप्रकृतस्यारोपः, अर्थादप्रकृतविषयः । परम्परया विद्यतेऽत्रेति व्युत्पत्त्या परम्परितमिति ठप्रत्ययः ।

तद्भेदानाह--श्लिष्ट इत्यादि । श्लिष्टे समानानुपूर्वीकत्वेनागृहीतभेदे तन्त्रेणोच्चारिते शब्दद्वये वाचके अभिधया बोधकेऽर्थादप्रकृतारोपस्य विषयविषयिणोर्वाच्यत्वेनारोपस्य वाच्यता । यथास्य वाचकत्वं तथा वक्ष्यामः । भेदभाजि भिन्नरूपे ।

यथा—

विद्वन्मानसहंस　वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !
दुर्गामार्गणनीललोहित　समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष　विजयप्राग्भावभीम प्रभो !
साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ।।५२६।।

अत्र मानसमेव मानसम्, कमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम्, समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः—एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः ।

विद्वदित्यादि । विद् ज्ञानं विद्यते येषां ते विद्वान्सः पण्डिताः, हंसः पक्षिभेदः । दीप्तद्युतिः सूर्यः । नीलेन कण्ठेन लोहितः प्रादुर्भावितः ख्यापितो यः, नीलल्लोहितो महादेवः । स्वीकारोऽनुपेक्षणम् । वैश्वानरो वह्निः । दक्षः क्षिप्रकारी प्रजापतिभेदश्च । विजयोऽर्जुनाख्यः पाण्डवः । परपराभवः प्राग्भावः, प्रथमत एवोत्पत्तिः, न तु पराभवानन्तरम् । अग्रजत्वं च । भीमो भीषणो भीमसेनश्च । सकलराजमण्डलशासकत्वं साम्राज्यम् । विजय इति । वरो जयश्रिया, अत एव विजयस्य प्राग्भवनम् । वैरिञ्च ब्राह्मं वत्सरशतं संवत्सरपरार्द्धद्वयं क्रिया इत्याशीः । उच्चैरिति क्रियाविशेषणम्, सर्वलोकप्रशस्तमित्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । मानसं मनः, मानसं सरः । दुर्गाणामलङ्घ्योग्यानाम् । दुर्गायाः पार्वत्याः । समितां युद्धानाम्, समिधामिन्धनानाम् । सत्येऽमृषाभाषणे, सत्यां दक्षकन्यायाम् । एवमारोपो मनःप्रभृतीनां सरोवरादितादात्म्याख्यः । स एव निमित्तं यस्य । हंसादेरित्यादि । प्रकृत अन्विते राज्ञीति शेषः ।

यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथापि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्तः। एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते।

भेदभाजि यथा--

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः।
संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन् राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥५२७

यद्यपीत्यादि। मानसादिशब्दानां परिवर्तनासहत्वेन हंसादिशब्दानां च तत्क्षमतया उभयालङ्कारतोक्तं प्राचीनैः। वक्ष्यते अस्माभिर्ग्रन्थोपान्ते। एवं च पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालङ्काराविवत्यन्तेन युक्तः। पुनरुक्तवदाभासस्तु शब्दालङ्कारमध्ये प्रथमोपस्थितत्वेन लक्ष्यतामित्यत आह—प्रसिद्धीत्यादि। प्राचीनालङ्कारिकव्यवहारादरादित्यर्थः। इहार्थालङ्कारप्रकरणे।

केचित् त्वर्थालङ्कारत्वात् तन्मध्यपातित्यमाहुः, तदाह---एकदेशेत्यादि। मनःप्रभृतौ सरोवरत्वाद्यारोपस्यार्थत्वेनार्थालङ्कारत्वस्यौचित्यात्। राजरूपप्रकरणनियन्त्रितानां मानसादिशब्दानां चित्तादावेवाभिधायाः प्रसव इति भावः।

अत्र केचित् 'नृपतिवर्णनप्रकरणनियन्त्रितैर्मानसादिपदैरभिधया मनःप्रभृतीनां प्रात्यायनम्, सरःप्रभृतीनां पुनर्व्यञ्जनयैव। ततश्च लक्षणस्थवाचकपदस्य बोधकत्वमर्थः' इत्याहुः। तन्मतानुसारिणोऽन्येऽप्येवमुदाहरन्ति, तदसत्, प्रकरणवच्छब्दान्तरसान्निध्यस्यापि तात्पर्यग्राहकत्वात्, हंसादिपदान्तरसाचिव्येन सर आदेरपि वाच्यतायामविरोधात्। ततश्च वाच्ययोरर्थयोरभेदात् संसर्गोऽपि वाच्य इत्यभिसन्धाय ग्रन्थकृता लक्षणे वाचकपदमुपात्तमिति नेयम्।

आलानमित्यादि। आलानं बन्धनस्तम्भः। दृढतरत्वाद् दृषदभिधानम्। करवालः खड्गः। चण्डमहा रविः। सुखस्वापो लीलोपधानं शिरोनिधानपटः। संग्राम एवामृतसागरः, लोड्यत्वात्। प्रगाढं मथनं प्रमथनम्, तदेव क्रीडा, सुखनिवार्ह्यत्वात्। राजन्! लोकरञ्जक! वीरा अपलापिनो ये वैरिणः, तदन्येषामुपेक्षणीयत्वाद् वनिताश्च इति वाच्यम्।

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥५२८॥

निरवधि च निराश्रयं च यस्य
स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्ति-
र्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥५२९॥

इति चामालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

अत्रेत्यादि । उपमानबोधकः शब्दो भिन्नः । आरोपे सतीत्यर्थः । युज्यते उपपद्यते ।

मालापरम्परितद्वयमाह—अलौकिकेत्यादि । अलौकिको लोकेऽन्यत्रादृष्टः । तथाभूतस्य महस्य मदनपूजादेरुत्सवस्य आलोको दर्शनम् । स एव महत्त्वाश्रयो दीप्तिः । सद्वंशो महाकुलम्, तद्वदेवोत्कर्षाश्रयवेणुः । मुक्तारत्नं श्रेष्ठमुक्तात्वारोपि श्रेष्ठमुक्तोत्पत्तेः स्थानम् । सा तु मुक्ता तु बहुमूल्या, तेन रत्नत्वाभिधानम् ।

अत्रैकत्र राजनि मुक्तात्वारोपे महादीप्तित्ववेणुत्वारोपौ निमित्ते इति माला ।

निरवधीत्यादि । निरवध्यनवच्छिन्नकालम् । स्थितं स्थितिः । कौतुकमुत्सवः, सद्धेतवो विवाहे नृत्यादयः । तेषां प्रपञ्चो नानाप्रकारता । पक्षे अनुवर्तितः कौतुकेन प्रपञ्चः संसारो येन । कूर्ममूर्तिः कमठाकृतिः । प्रथमो नाधुनिकः । कन्दो मूलम् ।

राज्ञि कूर्मत्वारोपे कन्दत्वारोपो वन्दित्वारोपश्च हेतुरिति माला ।

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥५३०॥

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयमसत्यं कृत्वा उपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये !
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
इयं श्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥५३१॥

किसलयेत्यादि । लतानां नलिनीनां च स्त्रीत्वमार्थम् । करकमलैरिति योषिद्भिरित्यत्रान्वेति । मुखेन्दुभिरित्यपि ।

पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानां परपरत्रारोपविषयत्वाद् रसनारूपता । तदाह—इतीत्यादि । न लक्षितमिति । लक्षणाभावे हेतुमाह—न वैचित्र्येत्यादि । उपमेयोत्कर्षप्रतिपादनीयोपमानीकृतस्योपमेयीकरणे तदुत्कर्षणस्थगनप्रसङ्गादुपमेयस्य तदभावात् । न च सम्बन्धिभेदाद्भेदेन विरोधः, एक वाक्यत्वेनार्थभेदाभावात्, अत एव रसनात्वाच्च ।

अपह्नुतिं लक्षयति—प्रकृतमित्यादि । ननु निषेधानभिधाने 'शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः' इत्यादावपह्नुतिर्न स्यादित्याह—उपमेयमसत्यं कृत्वेति । असत्यतां प्रतिपाद्य । तच्च शब्देनार्थेन वेति न विशेष इति लक्ष्येषु विवेचयिष्यामः ।

अवाप्त इति । प्रागल्भ्यं प्रकटत्वम् । परिणतरुचः पूर्णस्य शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्यमवाप्त इत्यन्वयः । वपुषि चेदतो न कलङ्कः, तस्य जनश्रुतिरूपत्वात् । शिशिर इति शीतले स्थाने श्रान्तस्य सुखस्वापो भवत्येव, अत एव गाढमनवच्छिन्नं शेते निद्राति । इयमिति । प्रक्रम्यमाणविषयं नैवायमित्यनेन कलङ्कस्यासत्यतायाः शब्देन प्रतिपादनम् ।

इत्थं वा--

बत सखि कियदेतत् पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन् कामिलोके तथा हि।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् ॥५३२॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः।

एवं वा--

अमुष्मिंल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखाधूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥५३३॥

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः।

एवमियं भङ्ग्यन्तरेणाप्यूह्या।

इत्थं वेति। असत्यताप्रतिपादकसभङ्गीभेदेन लक्ष्यभेदस्तवनम्।

बतेति। कियत् कीदृक्। कामिलोके स्मरस्य कीदृशं वैरमित्यर्थः। उट्टङ्कितं प्रकाशितम्।

अत्र छलपदेन भृङ्गाणामसत्यत्वप्रतिपादनम्। सत्यत्वे व्याजताविरहादित्याक्षेपलभ्यो निषेधः। एवमुत्तरत्रापि।

अमुष्मिन्नित्यादि। जघनभागे अमृतसरसि, तन्मज्जनेन मरणम्। दाहेन केवलमङ्गविनाशः। शर्वो महादेवः। प्लुष्टो दग्धः। प्रशमो निर्वाणता। पिशुना सूचिका। कुहरं सरोगभीरभागः। परिणमति प्रादुर्भवति। अङ्गारस्य जलप्रवेशे धूमशिखा तिष्ठतीति जातिः। रोमावलिवपुस्तदाकारस्य।

असत्यताप्रकाशनस्य निषेधविवरणस्य फलमाह—अत्रेत्यादि। प्रतीतिर्व्यञ्जनयैवेत्यर्थः।

भङ्ग्यन्तरेणेति। व्यञ्जनया प्रतिपादनमेव भङ्गी। यथा—

श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥९६॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः ।

अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च सञ्जगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे ।
इन्दौ यद्गलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
मन्येऽहं परिपीतमन्धतमसं कुक्षिस्थितं वर्तते ॥
गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।
यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपह्नुतिः ॥

यथा-'काले वारिधराणाम्' इत्याद्युक्तम् । अत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेन समर्थनमिति यत् केनचिदुक्तं तन्न युक्तम्, व्याजोक्तेरस्य विषयत्वादिति तत्र विचारयिष्यामः ।

श्लेषं लक्षयति-श्लेष इति । यत्र शक्यभेदेन शब्दभेदस्तत्र शब्दश्लेषः । यथा दर्शिते नानार्थे श्लिष्टे च । यत्रैकार्थः शक्योऽपरो निरूढलक्षणया प्रतिपाद्यस्तत्रार्थश्लेषः, वाच्याभेदेन शब्दभेदाभावात् स्वरूपभेदापह्नवस्यैव श्लेषत्वात् । एकस्मिन् वाक्ये वाच्यैकत्वेनाभिन्नस्वरूपेऽनेकार्थता अनेकवैशिष्ट्यबोधकता । उपस्थितिविषयस्यानेकस्यान्वयप्रवेशे श्लेषाभासत्वात् । अत एव 'वाक्ये एकस्मिन्' इत्युक्तम् । अर्थयोः श्लेषणादेकप्रतीत्याश्रयणात् श्लेषः ।

केचित्तु-एकस्मिन् वाक्ये पदानां संवलनावसर एवानेका प्रतीतिः, न तु यस्य कस्यचित् पदस्य विशिष्टा शक्तिः, सर्वेषामेव पदानां परिवृत्तिसहत्वादिति दीपिकाकृतः प्रकाशितवन्तः । तथाहि—अर्थद्वयप्रतीतौ प्रत्येकपदासामर्थ्ये वाक्यस्याप्यसामर्थ्यप्रसङ्गात्, प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य समुदायावृत्तित्वात् ।

एकार्थप्रतिपादकानामिति । एकार्थस्य शक्त्या बोधकानामित्यर्थः । तेन शब्दाभेदसूचनम् ।

यच्च तैरुक्तम्-एकार्थप्रतिपादकानामिति । प्रकरणादिसाचिव्ये सत्येकार्थप्रतिपादनयोग्यानामित्यर्थ इति, तदपि प्रलपितम्; प्रकरणाद्यवतारस्थलीयैकार्थप्रतिपादकत्वानुवादस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वात् । वस्तुतस्तु वाक्य एकस्मिन्नित्यस्यैव विवरणादिति ग्रन्थस्य पूर्वापरमननुसन्धानाट्टीकाः कुर्वन्तीति मनसि खेदः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ।।५३४।।

अत्राभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टताविशेषणमाहात्म्यात्, न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि यद् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः ।

उदयमिति । उदयं पूर्वाचलाधिरोहणं सम्पदं च । दिशो मालिन्यमन्धकारसम्बन्धात्, दिश्यानां जनानां दारिद्र्येण कुवेशतां च । निद्रा मनःसम्मीलनं निरुत्साहता च । क्रिया गमनादिकं सदाचारश्च । स्वैराचारोऽभिसारादिर्वेदानुक्तस्वेच्छाचरणं च । बत बतेति हर्षातिशये । तेजसां रश्मीनां मनागपि स्वावमाननात् क्रमाणां च । विभाकरः सूर्यः । राज्याभिषेकसमये पुरोहितादिभिस्तत्तुल्यत्वेन प्रतापरुद्रादिवत् सङ्केतितो नृपतिविशेषश्च ।

अत्र सूर्यानुकूला अर्था वाच्याः, नृपत्यनुकूलाश्च लक्ष्या एवेत्यर्थः ।

अत्रेत्यादि । अर्थान्तरस्य व्यङ्ग्यतां निरस्यति—अभिधाया इत्यादि । अनियन्त्रणादिति । प्रकरणाद्यभावेनेत्यर्थः । वाच्याविति । निरूढलक्षणाया अपि शक्तितुल्यत्वात् समकालं प्रतीयमानावित्यर्थः ।

ननु विभाकरपदस्य नृपतौ सङ्केतितस्य कथं लाक्षणिकत्वमिति चेत्, न, शक्तिकल्पने गौरवात् । एकादशदिवसीयपितृकृतसंज्ञायामेव शक्तेरभ्युपगमात् 'एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्' इति विध्यनुमितेश्वरेच्छाविषयत्वादिति नवीनः पन्थाः ।

समासोक्तिं लक्षयति—परोक्तिरित्यादि । भेदयन्ति व्यवच्छेदयन्ति भेदकानि विशेषणानि । परोऽप्रस्तुतः । श्लिष्टैर्विशेषणैरप्रकृतस्योक्तिरित्यर्थः ।

उदाहरणम्--

लहिदुण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण हूज्जला दुव्वला णं सा ।।५३५।।

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति।

श्लिष्टैः प्रकृताप्रकृतसाधारणैर्विशेषणैः, न तु विशेष्यवाचकशब्दैः। तद्वक्ष्यति—श्लिष्टताविशेषणमाहात्म्यात्, न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपीति। तेनोपमाध्वनौ नाति प्रसङ्गः। तत्र विशेष्यद्वयस्य तद्वाचकशब्देनैव प्रतिपादनात्। प्रकृतार्थः प्रकरणावतारेण निर्द्धारितः। विशेषणं तद्बोधकं पदं माहात्म्यम्। बोधकत्वसामर्थ्याद् विशेषस्य धर्मवाचकपदस्य अप्रकृतजयलक्ष्म्यादिवाचकतया प्रतीयमानस्य नायकादिव्यवहारस्यापिधानं व्यञ्जनम्, अभिधाया बाधात्।

लहिदुणेति।

लब्धा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः।
जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥

अत्रेत्यादि। केवलमेवार्थे। जयलक्ष्मीशब्दस्य धर्मिबोधकस्यैव कान्तताबोधकत्वं नास्ति, तस्य जयश्रीमात्रबोधनसामर्थ्यात्। विशेषणात्तु लहिदुणेत्यादिपदानामुभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिबोधकत्वमस्त्येवेत्यर्थः।

अत्र कान्ताव्यवहारस्य जयलक्ष्मीव्यवहारे समारोप्यमाणस्य चमत्कारकता। न च स्त्रीप्रत्ययेन कान्ताप्रत्यायनमस्त्विति वाच्यम्, प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन जयलक्ष्मीगतस्त्रीत्वमात्रप्रत्यायनात्।

अत्र लक्ष्ये लौकिके लौकिकव्यवहारसमारोपः, क्वचन शास्त्रीयव्यवहारसमावेशः। यथा—

यं स्वात्मसन्तमपि मातुमशक्नुवन्तः सन्तोऽपि सन्ततिवशास्तमसा भवन्ति।
अद्वैतसौख्यफलकल्पमहीरुहाय तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय॥

इत्यत्र लौकिके मकरध्वजसुखे वेदान्तसिद्धाद्वैतसुखत्वसमारोपः।

शास्त्रीये लौकिकव्यवहारसमारोपो यथा—

तत्तद्रसामृतमयान् विषयान् विहाय मुग्धश्चिरं श्रयति मोक्षमरुस्थलीं यः।
तस्यात्मनः कथमिवास्तु गुणे विशेषो भोगात्ययेन विफला विभुतापि यस्य ॥

इत्यत्रोपलावस्था वैशेषिकदर्शनसिद्धमुक्त्यनुगतत्वेन लौकिकदुर्विदग्धव्यवहारः प्रतीयते।

शास्त्रीयव्यवहारसमारोपो यथा—

घनसम्भृतवायव्यमन्त्रसंस्कारयोगतः ।
नाड्यो गर्भमधुः सौर्यो दिव्यमम्भो रसात्मकम् ॥

अत्र मेघलग्नवाताम्बुयोगिन्यः सूर्यमरीचयो भूम्यादिगतं जलमादाय गर्भं दधतीति पुराणादिगम्ये वस्तुनि कामशास्त्रादिप्रसिद्धगर्भग्रहणप्रकारव्यवहृतिः। अस्याश्च प्रकारान्तराणि सम्भवन्त्यपि गौरवभयान्नोक्तानि।

अत्र केचित्, अप्रकृते प्रकृतव्यवहारसमारोपोऽप्यस्या विषयः, 'परोक्तिरिति सामान्यनिर्देशात्' इत्याहुः। उदाहृतं च तैर्यथा—

सम्प्राप्तः सकलाङ्गनिर्वृतिकरीं निद्रामभीकश्चिरं
सन्तृप्तो मधुनः सुखेव रजनीमस्मिन्ननैषीर्ननु।
तत्किं पङ्कजतल्पमध्यविदलत्पत्रान्तरोद्घाटनाद्
दृष्टान्तैर्विवरं मनाङ् मधुप रे निर्भिद्य निर्गच्छसि ॥ इति।

अभीको निर्भीकः। मधुन इति तृप्त्यर्थयोगात् करणे षष्ठी। अत्र कञ्चन महापुरुषमाश्रित्य निस्तीर्णविपदस्तद्विपत्तौ च निर्गच्छतः कृतघ्नस्य प्रकृतस्य व्यवहारोऽप्रकृते भ्रमरव्यवहारे समरोप्यत इति, तन्न, नियमतः प्रतियोगिसाकाङ्क्षस्य परपदस्य प्रतियोग्यन्तरविरहेण प्रकृतस्य प्रतियोगित्वे सामान्यवचनत्वाभावाभावादप्रकृतस्यैवाभिधायकत्वात्। उपदर्शितकाव्यं पुनरप्रस्तुतप्रशंसाया विषयः, कृतघ्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतभ्रमरस्य प्रशंसनात्।

अन्यस्तु—

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः।
व्यवहारसमारोपः प्रकृतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

इति लक्षितवान्।

तत्र कार्यसाम्ये यथा—

व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।
आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह ॥

इत्यत्र गन्धवाहकार्ये कामुककार्यसमारोप इत्युदाजहार च, तदसत्, विशेषणकार्येणैव गतार्थत्वात् । वायुविशेषणस्य वसनं व्याधूय परिरम्भस्य साधारण्यादिति कार्यस्य विशेषणत्वमविद्वांसश्चेतयितव्याः ।

तत्र लिङ्गसाम्ये समुदाहृतम् । यथा—

असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीकथा का मनस्विनः ।
अनाक्रम्य जगत्कृतस्नं सन्ध्यां न भजते रविः ॥

इत्यत्र स्त्रीपुंल्लिङ्गाभ्यां साधारणाभ्यां रविसन्ध्यावृत्तान्ते नायकव्यवहारसमारोपः, तन्न, अत्र दृष्टान्तत्वेनैव साम्यावगतेः । रविः सन्ध्यामनवरतं ब्रूत इत्युक्तिमात्रेणाप्रतीतेश्चेत्यलं सकलङ्कदर्पणावलोकनेन ।

ननु 'नेत्रैरिवोत्पलैः' इत्यादौ साम्प्रदायिकसम्मतैकदेशविवर्त्युपमाविषये समासोक्तिर्भवद्भिरुच्यते, तत्कथं घटताम्, नेत्रादिसदृशोत्पलादीनां सरःश्रीमात्रगामित्वेन विशेषणस्य साधारणत्वाभावात् । अत एव

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद् दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरप्यधिकं चकार ॥

इत्यत्राप्येकदेशविवर्त्युपमैव, नायिकायाः पयोधरेणार्द्रनखक्षतेन्द्रचापधारणात् ।

अत्रोच्यते—'नेत्रैरिवोत्पलैः' इत्यादावपि विशेषणानां साधारण्यम् । तथा हि सरःसम्बन्धिषूत्पलादिषु नयनादिसाम्ये भासमाने नायिकासम्बन्धिषु नयनादिष्वपि व्यञ्जनया तत्साम्यं भासते, तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादित्येकैकपदोपस्थाप्यविशेषणानां साधारण्येन श्लिष्टता; तेनैकपदोपस्थाप्यत्वसम्बन्धेन सरःश्रीणामुत्पलादिमत्त्वे नायिकासम्बन्धिनयनादिमत्त्वसमारोप इति समासोक्तिसाम्राज्यम् । एवम् 'ऐन्द्रं धनुः' इत्यादिष्वपि सङ्गमनीयमिति ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ९७ ॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥५३६॥

अत्रोडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जा-
　वहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा-
　द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥५३७॥

निदर्शनामाह—निदर्शनेति । अभवन्ननुपपद्यमानः, वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः । उपमापरिकल्पक उपमामाक्षिप्य स्वस्मिन् पर्यवसन्नः ।

पदार्थमाह—निदर्शनमिति । तदपि विवृणोति—दृष्टान्तेत्यादि ।

क्व सूर्येत्यादि । अल्पविषया गुणबाहुल्यवर्णनाक्षमा । क्वाभ्यां परस्परासम्बन्धप्रकटनम् ।

अत्राल्पविषयकमत्या रघुवंशवर्णनं न स्यादित्येको वाक्यार्थः, अपरस्तु उडुपेन सागरतरणम् ।

न चोपमानोपमेयभावं विनानयोः परस्परवैशिष्ट्यमिति व्यङ्ग्योपमया स्थिरीकरणम्, तदाह—उडुपेन सागरतरणमिवेत्यादि ।

अत्रोपमानवाक्येन निरूढस्य प्रसिद्धस्यासम्भवधर्मस्य दर्शनात्तो निदर्शना ।

यथा वेति । उदाहरणभेदबीजं वक्ष्यामः ।

उदयतीत्यादि । अहिमः उष्णः । विलम्बनं विलम्बः ।

क्रियायामप्रवृत्तिस्त्वयुक्तम् । तेन निष्क्रियत्वान्नादराहित्यम् । पूर्वत्र रघुवंशवर्णनोद्यते कालिदासे उडुपेन सागरतरणं सर्वथा न सम्भवति, उत्तरत्र वाराणैरावतयोः सम्भवतोर्द्वयोरपि सम्बन्धिभेदेन लीलयोर्भेदः ।

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्ग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ।।५३८।।

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूपस्वकारणयोः सम्बन्धो यदवगम्यते, साऽपरा निदर्शना ।

यथा—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ।।५३९।।

लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—कथमित्यादि ।

मालाभूतां तामाह—दोर्भ्यामित्यादि । तरङ्गवती नदी, भुजङ्गो विट एव भुजङ्गः सर्पः, दुर्लङ्घ्यत्वात् । हरिणेत्यादि । हरिणस्य दुर्ग्रहत्वेन सुतरां तत्क्रोडीकर्तुः । बिम्बमिति । प्रतिबिम्बस्य तथा सम्भाव्यत्वात् । विलङ्घयत्यूर्ध्वगमनेनाधः कर्तुमिच्छति । गदितुमुद्यमम्, न तु गदति ।

अत्रैकस्य गुणगदनोद्यमस्य समुद्रतितीर्षादीनि बहून्युपमानानीति माला ।

स्वस्वेत्यादि । हेतुपदसान्निध्यात् स्वपदेन हेतुमदभिधानम् । स्वस्य हेतोश्च क्रिययैव क्रियाद्वारेणैव, न तूपमाकल्पनेन । अपरा, न त्वन्योऽलङ्कार इत्यर्थः । वाक्यार्थयोरुपपाद्योपपादकत्वस्य सामान्यस्य क्रोडीकारात् । उपपादकत्वं तूपमया सम्बन्धान्तरेण वेति तद्भेदताबीजमाधत्ते । सम्बन्ध इत्यन्वयस्य विवरणम् ।

अपरेत्यलङ्कारनामताशङ्काव्युदासाय विवृणोति—निदर्शनेति ।

उन्नतपदमुत्कृष्टसम्पदमूर्ध्वस्थानं च । लघुरल्पबुद्धिः । दृषत्कणः अणु-

अत्र पातक्रियया पतनस्य लाघवे सति उन्नतपदप्राप्ति-रूपस्य च सम्बन्धः ख्याप्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥९८॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुत-प्रशंसा ।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥९९॥

तदन्यस्य कारणादेः ।

परिमाणयोनिः । पतनं सम्पत्तिभ्रंशोऽधःसंयोगश्च । चारुर्मृदुः । अन्यथोर्ध्व-प्रसरणमपि स्यात् । लघोरधःपातकत्वे चारुता । धुतो विरोधिस्पर्शेन कम्पितो यो लघुः स उन्नतं पदं प्राप्य पतेदित्यन्वयः ।

अत्रेत्यादि । पातक्रियया पततीति पदप्रतिपाद्यया तृतीयया अर्थो द्वारता । लघोरुन्नतपदप्राप्तेः पतनस्य च कारणकार्यभावः । लघ्वन्तरदृषत्कण-पातसहचारादर्शनेन विश्राम्यत इति भावः । इयमेव सम्भवद्वस्तुमूला ।

न चात्र दृषत्कणस्याधःपतनं लघोरुन्नतपदप्राप्त्या पतनमिवेत्युपमाक्षेप इति वाच्यम्, आक्षेपं विना वाक्यार्थोपपत्तेः । अनुपपत्तेरेवोपपादकसाका-ङ्क्षत्वेन तदाक्षेपकत्वादिति कुव्याख्यानमपहस्तितम् । अत्रोपपादकेन वाक्यार्थस्थिरीकरणम् । दृष्टान्ते स्वतः पर्यवसितेन तेन बिम्बप्रतिबिम्ब-भावप्रत्यायनमिति द्वयोर्भेदः ।

अप्रस्तुतेत्यादि । अप्रस्तुतस्याप्रकृतस्य प्रशंसा वर्णना । अर्थान्तरतां वारयति—प्रस्तुताश्रयेति । प्रस्तुतोत्कर्षपर्यवसायिका । प्रस्तुताक्षेपकत्वेन नार्थान्तरतेत्यर्थः । सैवाप्रस्तुतप्रशंसैव लक्ष्यतावच्छेदक एव लक्षणमित्यर्थः । आक्षेपो व्यञ्जनम् ।

तद्भेदानाह—कार्य इत्यादि । वचोऽभिधानम् । तुल्यस्येत्यनन्तरं चकारो योज्यः । पञ्चधेत्यधिकसंख्याव्यवच्छेदाय । कारणादेरिति । यथासम्भवं प्रतियोगिनो ग्राह्याः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ।।५४०।।

अत्र प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं नाथ शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरात्
चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ।।५४१।।

क्रमेणाह—

याता इत्यादि । न मिलन्ति नागच्छन्ति । एवं न भाव्यम्, अमङ्गलत्वादिति । किमायुज्यते, चिन्ता पुनर्न कार्या, या कृता सा कृतैव, पुनरन्तरं नैवमित्यर्थः । मत्कृते इत्यपलापमप्रमाणयति—अतितरां कृशासीत्यन्यथैवं कार्यानुदयात् । अति कार्श्यदर्शनेनानिष्टशङ्कया बाष्पोद्गमः । गमनानिच्छाज्ञानेन लज्जया सन्मुखदर्शनविरहेणापाङ्गदर्शनपरम् । हसितेन सकाकुना । एवमेवास्याभिप्रायो यदस्य विरहे प्राणान् धारयिष्यामीति प्रहासरूपेण भाविन्यावश्यके मरणे चोत्साहः ।

अत्रेत्यादि । किं विस्मये इति । एवं प्रवासो मरणायेत्यर्थः । प्रस्थानाद् निवृत्तोऽसीति यत्कार्यं निवर्तनं तत्रेत्यर्थः । न तु प्रश्नः कार्यमिति प्रियामरणज्ञानकार्यप्रस्थानान्निवर्तनम् । तदेवं प्रस्तुतं वर्णनीयत्वादिति मरणेनाक्षिप्तायाा गमननिवृत्तेरनुरागोत्कर्षकत्वमित्यप्रस्तुतेन मरणेन गमननिवृत्तिप्रस्तुतोत्कर्षणादप्रस्तुतप्रशंसाख्योऽलङ्कारः । एवं सर्वत्रोहनीयम् ।

राजन्नित्यादि । राजसुता सुपठिता न कौतुकेन शुकं पाठयति । तथा देव्योऽपि स्ववैदग्ध्यप्रकटनाय, तथा कौतुकहेतोः कुब्जादीनाम् अन्तःपुरे

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

एतत्तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ।।५४२।।

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः स पुमान् स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ।। ५४३ ।।

स्थितिः । कुमाराश्च तत्सचिवाश्च तद्भोजनप्रसङ्गे शुकस्यापि भोजनात् । अध्वगैः पथिकैः, तद्दिनातिक्रमणाय कृतवासैः । वलभीच्छादनस्थितवक्रदारूणि प्राप्य तत्र स्थित्वेत्यर्थः । वडभाविति पाठान्तरम् । एकैकं प्रत्येकमाभासत इत्यन्वयः । प्रस्थानोद्यमः कारणम् । परिपलायनम्, अध्वगवसतिम्, शुकमोचनादि कार्यम् ।

एतदित्यादि । मुखादित्यपाये पञ्चमी । तन्मुखादपगतमेतत् कियदिति सम्बन्धः । तत्किमित्याह–कमलिनीपत्रस्थितं वारिकणं मुक्तामणिरित्यमंस्त । अस्मादन्यदपि शृणु । आदीयमाने गृह्यमाणे प्रविलयिनि अङ्गुलावेव लीने सति शनैरित्यदानविशेषणम् ।

अत्रेत्यादि । वारिकणे मुक्ताधीर्विशेषः ।

सुहृदित्यादि । जलेति बाहुल्यसूचकम् । वैरप्रतियातनं कृताघातेषु प्रत्याघातः । पुमानुत्कृष्टः सः ।

अत्र कृष्णं 'निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्वमेव श्लाघ्यः' इति विशेषे प्रकृते सामान्यमभिहितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद् यदि यद्यधोऽपि
याया‌द् यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत् तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ।।५४४।।

सामान्येन सुहृद्वधूत्वेन निर्देशात् श्लेषसमासोक्ती तदाभासस्वरूपे, अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे तयोरविषयत्वादप्रकृतयोः प्रकृतयोर्वार्थयोः श्लेषविषयत्वात् । तथा प्रकृते वस्तुन्यप्रकृतव्यवहारसमारोपे समासोक्तित्वात् ।

पुंस्त्वादित्यादि । पुंस्त्वं योगक्षेमक्षमता पुरुषता च । अधोगमनमपभ्रंशः पातालगमनं च । महान् प्राप्तोत्कर्षस्त्रिविक्रमता च । उद्धरणं विपद्-विनाशनम् । दिक् प्रकारः । पुरुषोत्तमेन पुरुषश्रेष्ठेन श्रीकृष्णेन च ।

अत्र कृष्णपक्षे कैटभीस्वरूपस्त्रीत्वापत्त्याऽसुरमोहनेन तेभ्योऽमृत-कर्षणाद् विश्वस्य रक्षा । वराहमूर्त्या पातालप्रवेशात्मकाधोगमनेन पृथिव्युद्धरणम् । प्रणयनेन वलितः, प्रार्थनेन पृथिवीं प्राप्यासुरनिर्यापणाद् विश्वरक्षणम् ।

अत्र प्रकृते पुरुषश्रेष्ठे तदुपमानीभूतः श्रीकृष्णोऽभिहितः । पुरुषोत्तमादीनां शब्दानामुभयार्थकत्वात् श्लेषच्छायाप्रसिद्धिवशादप्रकृतस्यापि श्रीकृष्णस्य प्रथममभिधानम् ।

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्ति रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्येवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥५४५॥

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥५४६॥

इयं च क्वचिद् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति । यथा—

येनेत्यादि । येनोदितेन क्लान्ति गमितोऽसीति सम्बन्धः । उदितेन उदयमात्रेण, न त्वपकारादिकमपेक्ष्य परां काष्ठामापन्नः । पादः पदं रश्मिश्च । अस्ति पुरस्तादेव प्रसिद्धा जडाः, विवेकराहित्याख्या जडता हिमरूपता च । धाम स्थानं तेजश्च । विस्फूर्जसे सगर्वमुदेषि । अमावास्यायां सूर्येण सह सङ्गत्य ततस्तेजोग्रहणं चन्द्रस्येत्यागमप्रसिद्धं पादग्रहणम् ।

अत्र विपक्षेण पराभूते तमुपजीव्य धन्यं मन्ये, क्वचन पुंस्यप्रकृतचन्द्रव्यवहारः प्रतीयते, तेनाप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे समासोक्तिच्छाया, न तु सा, तत्र प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारारोपात् ।

आदायेत्यादि । मुखं वदनं नदीसङ्गमस्थानं च । दुर्निन्दितः । सुराविषमिश्रणात् क्षारीकरणम् । पातालकुक्षिकुहरे अतलस्पर्शावच्छेदे ।

अत्र ग्रासरूपं परेभ्यो धनमाकृष्य विफलं व्ययकर्तरि पुंसि प्रकृतेऽप्रकृतस्याब्धेः कथनम् ।

अब्धेरर्णः स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात् तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ।।५४७।।

क्वचिदध्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायाऽपि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ।।५४८।।

अब्धेरित्यादि । अर्णोऽम्भः । अन्तरिति पाठान्तरम् । स्थगितस्तिरस्कृतो भुवनस्य पृथिव्या आभोगः पातालकुक्षिश्च येन तस्य, सप्तद्वीपव्यापकपृथ्वीपरिपूर्णताया अब्धिप्रतिबन्धेनाग्रहणात् तिरस्कारः । तथा जलैः पूरणेन पातालकुक्षेरपि स्थगनम् । पोतो वहित्रम् । आहो इति सम्भावनम् । कथमपि दैवादनिर्वचनीयम् ।

अत्र दुर्लङ्घ्यस्य कस्यचित् प्रकृतस्याध्यारोपं विनापि वाक्यार्थोपपत्तेर्नाध्यारोपः ।

कस्त्वमित्यादि । शाखोटको भूतावासो वृक्षविशेषः । इदं वैराग्यं सर्वात्मना छायारोहणभोजनशयनादिहेतुत्वेन, आदरेणाश्रयणं सेवा । मार्गे स्थितस्य सन्निकृष्टस्य न छायेति भूतावासत्वेन शाखोटकस्य छायानारोहणम् ।

अत्राचेतनस्य वृक्षस्य प्रकृतनिर्विण्णपुरुषत्वारोपेणैव वचनानुवर्तनसम्भवः ।

न चेदं रूपकम्, प्रकृते तदन्यानारोपात् । अत्राप्रकृत एव प्रकृतारोपात् ।

क्वचिदंशेष्वध्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसौ
अन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥५४९॥

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतू, कर्णचापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

क्वचिदित्यादि । अंशेषु क्वचनावच्छेदेषु ।

सोऽपूर्व इत्यादि । रसनाया विपर्ययो वचनास्थैर्यं विपरीताग्रत्वं च । वारणरसनाया उत्कण्ठमग्रं कर्णचापलं परवचनप्रतार्यत्वम्, अनवरतकर्णचापलं च । मदोऽहङ्कारो मत्तता च । स्वपरदृक् आप्तानाप्तविवेकः । वारयतीति वारणोऽनुगतनिसारको हस्ती च । अन्तःशून्यकरो निर्द्धनोऽस्थिमांसादिशून्यमध्यश्च ।

अत्रेत्यादि । न हेतुरिति । तथा च यस्यासेवने हेतुस्तत्त्वं भ्रमरे समारोप्य तेनाप्रकृते भ्रमरे निवारितप्रयत्नसेवकत्वाज्ज्ञेयः । कर्णचापलं त्विति । ततोऽत्र नारोपः । मदः प्रत्युतेत्यादि । अत्रांशेऽप्यारोप इत्यर्थः ।

अत्र कश्चित्—एषा वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथा—

धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः ।
राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

इत्यत्र वातो धन्यः, नाहमिति वैधर्म्यस्य प्रयोजकत्वादित्याहुः, तन्न; अत्र वनान्तरापेक्षया व्यतिरेकस्य ध्वनित्वम्, वक्तुरपेक्षया तु वस्तुन इत्यस्याविषयत्वात् ।

नन्वेवं सर्वत्र वस्तुध्वनित्वप्रसक्तावस्या विलोपः स्यादिति चेत्, न, 'याताः किं न मिलन्ति' इत्यादौ वक्तुरेवमभिधानं प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसीति प्रश्नसाकाङ्क्षमिति तमादायैव वाक्यार्थविश्रान्तिरिति वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यतया ध्वनित्वाभावात् । तथा 'राजन्

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥१००॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका ।

राजसुता' इत्यादौ राजसदनेऽध्वगवसती राजशुकमोक्षणं वैरिपलायनं विना नोपपद्यत इति वाच्यसिद्धिरित्यत्रापि तथेति सर्वत्रास्या विषयत्वं स्वयमूहनीयम् । 'धन्याः खलु वने वाताः' इत्यत्र तु वाच्यस्य स्वतो विश्रान्तिरिति ध्वनित्वमेवेति ।

एवमस्यां तेनोपमाध्वनिः, प्रकृतस्य व्यङ्ग्यत्वात्, न चाप्रकृतस्येति ।

अतिशयोक्तिमाह—निगीर्येत्यादि । अत्रातिशयोक्तिपदयोगानुसारेण सामान्यलक्षणलाभ इति न पृथगभिधानम् । स त्वतिशयप्रतिपत्तयेऽन्यस्यान्यतादात्म्यप्रतिपादकोक्तिरूपः । तादात्म्यप्रतिपत्तिश्च भेदप्रतिपत्त्यसहकृताहार्यनिश्चयरूपा, तेन रूपकसन्देहयोरुत्प्रेक्षायाश्च वारणम् । रूपकस्य भेदाभेदरूपत्वादन्ययोश्च संशयत्वात् । भेदो वैधर्म्यम् । आहार्यत्वेन च भ्रान्तिमत्यप्रसङ्गः ।

उपमानेनेत्युपमेयस्येति च परेणेत्यस्य प्रकृतस्येत्यस्य प्रकृतत्वविवरणम् । अन्तर्निगीर्णस्यारोपविषयतावच्छेदकस्योपलक्षणभावेन स्वान्तर्निवेशितस्यावसानं च प्रकृततादात्म्याहार्यारोपः ।

अत्रेदमालोचनीयम्—प्रकृताप्रकृतयोस्तादात्म्यारोपोऽध्यवसानम् । अत्र क्वचित्प्रकृतत्वावच्छेदकधर्मस्यान्वये प्रकारत्वम्, क्वचनोपलक्षणभावः ।

आद्यं यथा—'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र रूपके मुखचन्द्रत्वयोरभेदान्वये प्रकारत्वात् । तेन 'मुखं चन्द्रो हसति' इत्यत्र बाधः, चन्द्रे हासविरहात् । एवं 'मुखचन्द्रस्य ज्योत्स्ना' इत्यत्राप्यारोपितस्य वस्तुधर्मायोगात् स्मितज्योत्स्नाया एव वृत्तेः ।

द्वितीयो यथा—'मुखमपूर्वश्चन्द्रः' इत्यत्रातिशयोक्तौ मुखत्वेनोपलक्षिते धर्मिणि अपूर्वचन्द्रत्वाध्यवसानं यथा रत्नावल्याम्—

यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥५५०॥

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, साऽपरा । यथा—

अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह पिअ ण होई ॥५५१॥

विधायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद् ध्रुवम् ।
धृतो निजासनाम्भोजविनिमिलनदुःस्थितः ॥

इत्यत्र मुखत्वस्योपलक्षणतया निगरणेन च चन्द्रात्मनो मुखात् पद्म-मीलनम्, अत एवातिशयोक्तिरियम् ।

आरोपविषये रूपकादतिशयप्रतिपादनाद् निगरणेऽपि द्वयी गतिः, विषयस्योपादानमनुपादानं च । तदुक्तम्—

विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।
अन्तःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥ इति ।

तत्र विषयस्योपदाने यथा 'मुखमपूर्वश्चन्द्रः' इत्यादि ।

अनुपादाने त्वाह—कमलमनम्भसि इत्यादिकम् । जलमवतीति कमलः, तस्याम्भो विना स्थितिरित्युत्पातः । कुवलये इति । दिवानक्तं प्रकाशभाजो-र्युगपत्प्रकाश इत्युत्पातः । कनकलतिकेति । अबीजादङ्कुरोत्पत्तिलतापालीव कुसुमप्रभवस्य काष्ठरूपायाः स्वस्याः सौकुमार्यस्य चोत्पातपरम्परात्वम् ।

अत्र प्रकरणलभ्यानां नायिकामुखादीनां कमलादित्वेनाध्यवसानाद् मुखादेरतिशयः ।

तदेवेत्यादि । एवकारेण धर्मिभेदाभावसूत्रणम्, तेनास्य पूर्वतो व्यव-च्छेदः । अन्यत्वेनेति । अन्यत्वेन प्रकारेणैकारोपेऽन्यत्रातिशयोक्तिरनुषज्यते, तथोत्तरयोरपि ।

अन्यत्सौकुमार्यमन्यापि कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव च न भवति ॥

सौकुमार्ये लडहत्तणअ इति देशीवर्तने । जीवनाश्रयो भवतीति जीवनं शरीरम् । छाया कान्तिः । सामान्यः सर्वसाधारणः । रेखा निर्मितिः ।

'यद्यर्थस्य' यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थादसम्भविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद् वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥५५२॥

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥५५३॥

अत्रास्याः सौन्दर्यमन्यदेवेत्युक्तावस्य सौन्दर्यस्य सौन्दर्यान्तरादतिशयः प्रतीयते ।

यद्यर्थोक्ताविति तर्कितार्थ इत्यर्थः । यद्यर्थस्येत्यादि । यदिशब्देन यथा "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ" इत्यत्र ।

राकायामखण्डपूर्णिमायाम् । वपुः शरीरम्, अन्यथा शरीरशोभां पुरस्कृत्यास्य मुखस्य तदन्येन चन्द्रेण सहौपम्यानुपपत्तेः । पराभवस्तिरस्कारः ।

अत्र चन्द्रेण सह मुखस्य साम्यं तर्कितमेव, न वस्तु सदित्यर्थः । तेन मुखस्यातिशयः प्रतीयत इति यद्यर्थातिशयोक्तिरियम् ।

कार्यकारणयोरित्यादि । कार्यस्य पूर्वभावित्वम्, कारणस्य परभावित्वं यत्राभिधीयत इत्यर्थः ।

अस्यालङ्कारताबीजमाह—कारणस्येत्यादि । शीघ्रकारिताप्रतिपादनायेत्यर्थः । कार्यस्य पूर्वमुक्तौ, न तु तत्समकालत्वाभिधाने ।

हृदयमधिष्ठितमिति । मालविकाग्निमित्रनाटके श्लोकोऽयम् । बाणेनेत्येकवचनम् । कन्यकात्वेनैतादृशकामवशता, अत एवाधिष्ठितम्, न तु विद्धम् । मालत्या मालवराजपुत्र्याः । रमणीवल्लभ सर्वरमणीवशीकरणक्षम ।

अत्राग्निमित्रनृपतेर्दर्शनस्य झटिति हारकता प्रतीयते । अत्र सर्वत्रैवातिशयप्रतिपत्तयेऽन्यस्यान्यतादात्म्यप्रतिपादनमिति सामान्यलक्षणसमन्वयोऽनुसन्धेयः ।

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥१०१॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

अत्र केचित् कार्यकारणयोः समकालत्वनिर्देशेऽपि पौर्वापर्यविपर्यय इति, तदप्यस्य निदानान्तरं ग्रन्थकृतानुक्तमप्यूह्यम् । यथा—

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः ।
अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥

इत्यत्र वर्षाकालागमपथिकगृहिणीदलनयोः कार्यकारणयोर्द्वयोरपि उन्नतिकालनिर्देशः । तथा—

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥

अत्र सिंहासनाक्रमणराजमण्डलवशीकरणयोः कार्यकारणयोः समकालत्वनिर्देशे इत्याहुः, तन्न, अत्र कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्य व्यङ्ग्यत्वात् । वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वाद् व्यङ्ग्यस्यानलङ्कारत्वात् । तत्र तद्व्यवहारस्य भाक्तमित्युक्तत्वात् । अन्यथा सर्वत्रैवालङ्कारेषु व्यङ्ग्यतया भेदान्तराभिधानप्रसङ्गादिति विचारवात्यया दीपिका निर्वापितैव ।

अन्ये तु सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपमस्या भेदमाहुः, यथा—"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत्" इत्यत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणे तदसम्बन्धप्रतिपादनात् । तदप्यशुद्धम्, पुराणप्रजापतिनिर्माणे 'कथम्'इत्यनेन तदन्यत्वावगमे प्रस्तुतान्यत्वेनैव गतार्थत्वात् । यथा—"सामा सामण्णपआवइणो रेह पिअ ण होई" इत्यत्रेत्यलं कुदर्पणप्रतिबिम्बितावलोकनेन ।

प्रतिवस्तूपमेत्यादि । वस्तु वाक्यार्थः । वस्तुनि वस्तुनि इति वीप्सायामव्ययीभावः । वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयभाव इत्यर्थः ।

दृष्टान्तं व्यावर्तयति—सामान्यस्यैकस्येति । तत्र समानधर्मस्य प्रतिबिम्बानुबिम्बभावेन निर्देशेनैकत्वविरहात् । अर्थान्तरन्यासे तु समर्थ्यसमर्थकत्वं विवक्षितम् । अत्र पुनरुपमानोपमेयभाव इति ततोऽस्या भेदः । अत एवोपमाघटियोऽयम् ।

साधारणो धर्मः, उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च कथितपदस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्, शब्दभेदेन यदुपादीयते सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा। यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेषा।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥५५४॥

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥५५५॥

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या। एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम्।

देवीभावमित्यादि। देवी कृताभिषेका। परिवारः साधारणकलत्रम्। पदं स्थानं शब्दो वा। परिभोगो भूषाद्यर्थमुपादनम्। दैवतेत्यादि। सुवर्णादिघटितप्रतिमेत्यर्थः।

अत्र कथमित्यनेन परिवारपदभजनस्यानौचित्यम्। न खल्वित्यनेन च परिभोगस्येत्येकस्यैवानौचित्यरूपसामान्यस्य शब्दभेदेन द्विरुपादानम्।

यदीत्यादि। स्वाभाविकत्वान्नाद्भुतम्। एवं किं तत इत्यादिष्वपि विषादशून्यत्वम्। सतां प्रकृतिः स्वभावः।

अत्र स्वाभाविकत्वं धर्मः सर्वत्रैव वाक्येषूपात्तः।

एवमन्यत्रापीति।

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा।
कार्कश्यं कलयापि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥

इत्यत्र सीतावदनादिसौन्दर्याक्षेपकाप्रस्तुतप्रशंसाविषयोऽस्या मालारूपकतायाः। सीतावदनाद्यपेक्षया निकृष्टतामापन्नानां चन्द्रादीनां प्रतिपादकेषु वाक्येष्वरुचित्वमेको धर्मोऽञ्जनलिप्तजडितेत्यादिशब्दैरुपात्त इत्यस्या मालारूपता।

एवम्—

उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं
भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम्।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥१०२॥

एतेषां साधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्र स दृष्टान्तः ।

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥५५६॥

एष साधर्म्येण ।

वैधर्म्येण तु—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥

वैदेहीमनसा समं च सहसा कृष्टं ततो भार्गव-
प्रौढाहङ्कृतिकन्दलेन च समं तद्भग्नमैशं धनुः ॥

इत्यत्र सहोक्तिविषयेऽप्येषा, सहेत्यस्यैकस्य प्रतिवाक्यं सहसार्द्धादिशब्दैरुपादानादिति ।

दृष्टान्त इत्यादि । पुनर्ग्रहणं पूर्वतो भेदप्रतिपादनार्थम् । एतेषामुपमानोपमेयसमानधर्माणां बिम्बप्रतिबिम्बभावः सादृश्यम्, न त्वेकता । सर्वेषामित्यनेन विकल्पतापरिहारेण समुच्चयसूत्रणम् । दृष्टान्तपदयोगमाह— दृष्ट इत्यादि । लक्ष्ये विवेचयिष्यामः ।

त्वयीत्यादि । दृष्ट एव दृष्टिमात्रेण तस्या मालविकाया आलोके प्रकाशे ।

अत्र नृपतिचन्द्रयोर्नायिकाकुमुद्वत्योर्मनोभवध्वनितनिर्वाणप्रकाशयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशः । स च साम्यस्य गम्यतारूपः । नृपतिचन्द्रयोर्नायिकाकुमुद्वत्योर्विभक्तिलिङ्गपदेनौपम्यस्य शब्दानभिधायकत्वात् ।

किञ्च, नृपतिदर्शनमनोभवज्वलितप्रशमयोः कार्यकारणभावस्य 'आलोके हि'इत्यादिवाक्यार्थसजातीयसहचारदर्शनेन निश्चयो गृहीतप्रामाण्यको भवतीति दृष्टान्तः। दृष्टो गृहीतप्रामाण्यको निश्चयो यत्र दार्ष्टान्तिकवाक्यार्थगोचरनिश्चयस्य दृष्टान्तवाक्येन प्रामाण्यनिश्चयो भवतीत्यर्थः।

एष इत्यादि । साधर्म्येण दर्शित इति शेषः ।

वैधर्म्येण विपर्यये साधर्म्यपर्यवसायिना ।

तवेत्यादि । साहसकर्मणः सकाशाच्छर्म सुखं यस्याः । विशरारुता समरादिस्ततोऽपसरणम् ।

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ।। १०३ ।।

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम्, अर्थादुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिः । एकवारमेव यदुपादीयते तदेकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद् दीपकम् । यथा--

किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केशराइँ सीहाणं ।
कुलवालिआणँ त्थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणं ।।५५८।।

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा--

स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति
निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।

अत्रारातेः स्थिरता, वाते तु न तथेति विपर्यये साधर्म्यपर्यवसानम् ।

दीपकमाह—सकृदित्यादि । वृत्तिरुपादानम् । प्रकृतमुपमेयम् । अप्रकृतमुपमानम् । तद्धर्मस्य सकृदुपादानमिति सम्बन्धः । सैव सकृद्वृत्तिर्बह्वीषु क्रियास्वित्यर्थः ।

अर्थादिति । प्रकृताप्रकृतयोः सजातीयधर्मसम्बन्धस्योपमायां पर्यवसानात् । सा च व्यङ्ग्यैव, वाचकशब्दविरहात् । आदिपदाद् गुणपरिग्रहः । दीपकमलङ्करणं दीप इव दीपकम् । तदाह—एकस्थस्यैवेति । एकत्र तिष्ठतीत्येकस्थदीपकादलङ्करणात् ।

किवणाणं इत्यादि ।

क्रृपणानां धनं नागानां फणामणिः केसराणि सिंहानाम् ।
कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ।।

अत्र कुलबालिकानां प्रकृतत्वेनोपमेयत्वम्, अन्येषामप्रकृतत्वेनोपमानत्वम् । स्पृश्यन्त इति क्रिया सकृदुपात्ता । स च स्पर्शो गुणोऽपीति तन्त्रे ।

गुणक्रियोदाहरणम्—स्विद्यतीत्यादि । सात्त्विकभावात् स्वेदः । दयिते परिरम्भोद्यते क्वणत्यङ्गेषु सङ्कोच्यमानत्वात् । अत एव वेल्लति असम्म-

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति
नवपरिणया वधूः शयने ॥ ५५९ ॥

मालादीपकमाद्यं चेद् यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तन्मालादीपकम् । यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद् यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ।५६०।

त्यङ्गचालनं करोति । विवलति परिवृत्य शेते । निमिषत्याहार्यनिद्रया नेत्रे मुद्रयति । नायकवैमुख्यसम्भावनातो भयात् तिर्यग्विलोकनम् । तिर्यग्विलोकनानुमितसम्भोगेच्छे दयिते सम्भुक्तत्वादन्तर्हर्षः । नवोढात्वेन बाह्यतो न प्रकाशः । अत एव चुम्बितुमिच्छति, न तु चुम्बति । परिणयस्यैव नवत्वम्, न तु परिणीतायाः, एकस्याः कर्त्र्याः सकृदुपात्तायाः सर्वक्रियादीपनाद् दीपकम् ।

मालेत्यादि । सकृदुपात्तस्यानेकदीपनाद् दीपकम् । आद्यं पूर्वम् ।

नन्वेकस्याद्यस्योत्तरोत्तरोपकारासम्भव इत्याह—आद्येनाद्येनोत्तरोत्तरस्य वीप्सिते पूर्वस्मिन्नवीप्सा, एकस्य सर्वोपकारिताविरहात् ।

गुणावहत्वं विवृणोति—उपक्रियत इति ।

सङ्ग्रामेत्यादि । पूर्वदोषपरिहाराय 'सम्प्राप्ते' इत्यादिपाठकल्पनम् । 'आसादितम्'इत्यत्र नपुंसकत्वमेकत्वं च, नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनुशासनात् ।

अत्र कोदण्डेनारिशिरो लक्ष्यं प्रापयता शरा उपक्रियन्ते । शरैरपि भूमण्डलं प्रापयद्भिररिशिरः । तेनापि सन्नायकं त्वां लम्भयता भूमण्डलम्, भूमण्डलेन च कीर्तिमासादयता नृपतिः, नृपतिनापि त्रैलोक्यं व्यापयता कीर्तिरिति पूर्वपूर्वेभ्यः परपरस्योपकारः । निःसपत्नेन राज्येन सम्पद्बाहुल्याद् बहुलवितरणैः कीर्तिरिति भूमण्डलान्नृपतेः कीर्तिः, नैवं व्याप्तिरिति नृपतितोऽपि कीर्तेरिति भाव्यं सुधीभिः ।

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ।।१०४।।

नियतानां प्राकरणिकानामेव, अप्राकरणिकानामेव वा ।

क्रमेणोदाहरणम्--

पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ।।५६१।।

कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ।।५६२।।

उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

मालायां पूर्वपूर्वपुष्पेणोत्तरोत्तरस्य धारणादुपकारकत्वम्, तद्वदत्रापीति मालारूपकता । एकस्या आसादनक्रियायाः सर्वत्र सम्बन्धाद् दीपकता ।

नियतानामित्यादि । सकृदेकवारं वृत्तिरित्यनुवर्तते । अर्थवशाद् विभक्तिविपरिणामः । वर्त्यत उपादीयत इत्यर्थः ।

पाण्डुक्षाममित्यादि । अत्र विरहानुभावतया प्रकृतानां पाण्डुतादीनां सकृदुपात्तावेदनक्रियान्वयः ।

कुमुदेत्यादि । ललितो वशीकारको विलासः । कटाक्षप्रतिहतं निर्जितम् । एकपदे एकस्थाने तदाननस्य तदाननविरोधितासम्बन्धेन ।

अत्र नयनमुखयोरेव प्रकृततया कुमुदादीनाममृतादीनां चाप्रकृतत्वम् ।

अत्र पूर्वार्द्धे'का' इति गम्या आक्षेपक्रिया, उत्तरार्द्धे तु प्रतिहतिक्रिया समानो धर्मः ।

उपमानादित्यादि । स एव व्यतिरेक एव । स व्यतिरेको विशेषेणातिरेकः, आधिक्यम् । योग एव लक्षणमित्यर्थः ।

उपमानस्योपमेयसाकाङ्क्षत्वेनान्यपदेन तस्यैवाभिधानमित्याह--उपमेयस्येति ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ।।५६३।।

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम्; अत्र यौवनगतास्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

क्षीण इत्यादि । सत्यं प्रतिभासि, यद्वा नित्यमावश्यकम् । विरम मान्यत्वादित्यर्थः । प्रसीद मानमोचनमात्रं नोद्देश्यम् । यातं यौवनमनिवर्तीति सम्बन्धः ।

अत्र शशी उपमानम्, यौवनमुपमेयः, अस्थैर्यं समानो धर्मः । चन्द्रस्य क्षैण्यं बुद्धिबाध्यत्वेन, निकृष्टं यौवनास्थैर्यं पुनरबाधितमेवेति नोत्कृष्टेन स्वाश्रयोत्कर्षणम् । तद्वक्ष्यति—यौवनगतास्थार्येत्यादि ।

केचित्तु उपमानादुपमेयस्याधिक्येन न्यूनतायां च व्यतिरेकः । तत्र न्यूनतायामेवेदमुदाहरणम्, यौवनास्थैर्यस्यानुवर्तित्वेन चन्द्रास्थैर्यापेक्षया निकृष्टत्वादित्याहुः । तद् दूषयति—विवक्षितमित्यादि ।

अत्रायमाशयः—प्रकृतवाक्यार्थानुगुणप्रकृतप्रकृष्टगुणाश्रयत्वेनैवाधिक्यम्, विनिगमकान्तरविरहात् । प्रकृते तु मानप्रसादनोपायतया उपस्थितस्य यौवनगतास्थैर्यस्य बाधकान्तराबाध्यत्वेनोत्कर्षः, चन्द्रक्षैण्यस्य तु वृत्तिबाध्यत्वेनैव निकृष्टतेत्युक्तमेवेत्युपमेयस्याधिकत्वेन व्यतिरेको युक्तः, तन्न, "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दौत्यपथः सितीकृतः" इत्यत्र नलमहीपतेः स्वेन निन्दनान्निकृष्टत्वेन प्रतीयमानस्य दौत्यस्य कथं व्यतिरेकः, कथं वा "मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता" इत्यादौ कुशलवसुताप्राप्त्यभावेन रामचन्द्रापेक्षया निकर्षाश्रये कवितर्युपमेये तस्मादाधिक्य उपलक्षणम् ?

न्यूनतायामपि व्यतिरेक इति टीकाकृद् विश्वनाथोऽपि आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा इति लक्षितवान्, तन्न, 'हनूमदाद्यैः' इत्यत्राप्युपमेयस्यैवाधिक्यात् । बहुभिर्हनूमदादिभिर्यत्कृतं तन्मयैकेनेति प्रतीतेः । एकेन यशसा सितीकरणाद् बहुहासकरणके तत्रोत्कर्षावगतेर्नलमहीपतेः स्वप्रहासपरिपोषणम् । तथा 'मयाप्तं रामत्वम्' इत्यादावनुतापस्य वाक्यार्थस्य कुशलवसुताप्राप्त्यभावेन प्रोद्बलनमिति तद्भावयति,

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ।।१०५।।
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत् ।

व्यतिरेकस्य हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्; तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम् । एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते, आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः । आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव । एवं द्वादश एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्—

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ।।५६४।।

अत्रेव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद् वाऽनुपादानेऽन्यद् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रेवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

रामेत्यस्य न्यूनत्वात् । तद्वति च कवितर्याधिक्यादिति दीपिकादर्पणनिहतदृशः प्रकाशविस्तारे प्रवर्तयितव्याः, येन तथाविधेनात्र विषये सञ्चरन्ति धीमन्तः ।

हेत्वोरित्यादि । इत्यादेः प्रयोगशब्देन निवेदनम्, तुल्यादेश्चार्थेन जयत्यादेश्चाक्षेपेणेति विवेचयिष्यामः । अन्यतरस्यैकैकस्योपमानोपमेयभावः । सादृश्यमर्थेन तुल्यादिपदप्रयोगे कथमनयोस्तुल्यतेत्यर्थाकाङ्क्षया । क्रमेणेति । शब्दार्थाभ्यामिति साहित्यशङ्काव्युदासाय । तथा सति चतुर्विंशतित्वानुपपत्तेः । आक्षिप्ते अनुमिते । अपिना श्लेषान्यसूत्रणम् ।

असिमात्रेत्यादि । प्रभूतः प्रभावयुक्तः । तुच्छो हीनगुणः । स्मयो गर्वः ।

अत्रारिपराभवः समानो धर्मः । महाधृतित्वं तुच्छत्वं चोत्कर्षापकर्षहेतू ।

अत्रेवेत्यादि । यथा गौरवभयादेकत्रैव पठ्यमानविवर्तनेन लक्ष्यत्वप्रदर्शनम् । पर्यायेण क्रमशः । अस्य व्यतिरेकस्यान्येषु लक्ष्येषु । एवमुपादानानुपादानाभ्याम् । शाब्दं श्रुतिमात्रगम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽयं महाधृतिः ।। ५६५ ।।

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।
आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ।। ५६६ ।।

अत्रेवादितुल्यादिपदविरहेणाक्षिप्तैवोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः ।।५६७।।

अत्रेवार्थे वतिः, गुणशब्दः श्लिष्टः । शाब्दमौपम्यम् ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ।।५६८।।

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः ।

तुच्छजनेन तुल्यस्तुच्छजनवत् । आर्थमाकाङ्क्षागम्यम् । उत्कर्षनिकर्षहेतू वोपात्तौ ।

दासीकृतेत्याद्यालम्बनविशेषणम् ।

आक्षिप्तैवेत्यादि । उपमेयमाननम्, उपमानीभूतविधर्मसजातीयोत्कृष्टधर्मवत् । उपमेयत्वे सति तस्योपमानस्य जेतृत्वादित्याक्षेपेणानुमानेन गम्यमित्यर्थः ।

एतान्युदाहरणान्यश्लेषेण ।

श्लेषेणाह—जितेन्द्रियेत्यादि । जितेन्द्रियत्वेन पण्डितोपजीवित्वम् । गाढो विरोधिसहस्रैरप्यच्छेद्यः । आप्तस्येति । षष्ठयन्ताद्वतिः । श्लिष्ट इति । गुणः पाण्डित्यादि सूत्रं च । गाढत्वभङ्गुरत्वे उत्कर्षनिकर्षहेतू उपात्तौ ।

मण्डलं राजचक्रं बिम्बं च । श्रीः सम्पत्तिः शोभा च । कला नृत्यादिकौशलं चन्द्रषोडशभागश्च । जातु कदापि । अखण्डमण्डलत्वकलावैकल्ये उत्कर्षनिकर्षहेतू ।

मालाप्रतिवस्तूपमावद् मालाव्यतिरेकोऽपि सम्भवति। तस्यापि भेदा एवमूह्या। दिङ्मात्रमुदाह्रियते। यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः।
रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥५६९॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः, विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥५७०॥

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा। भास्वतेति श्लिष्टः।

यथा वा—

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं
बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम्।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र
तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥५७१॥

यथेति। समानरूपत्वेन भेदे विषमदृष्टिस्त्रिलोचनः सर्वाननुकम्पकश्च। वृषो धर्मो गवाकृतिः पशुभेदश्च। करो राजस्वं रश्मिश्च। तापित उद्वेजितो दाहं प्रापितश्च। भूर्लोकविशेषो धरणिस्थजनश्च।

अत्र विषमदृष्टित्वाभावेन समदृष्टित्वमाक्षिप्यत इति समदृष्टित्व-विषमदृष्टित्वयोर्निकर्षोत्कर्षहेतूपादानम्। एतदेवोदाहरणभेदप्रदर्शनायां बीजमित्यवधेयम्।

आक्षिप्तौपम्यमाह—नित्योदितेत्यादि। प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च। मीलिता ध्वन्यादिषु सत्स्वपि तेजःस्वनुपलभ्यमानता। जयतीत्यत्रेव निर्जित इत्यत्राक्षेपो मन्तव्यः। यद्वा पूर्ववत् प्रतापेनाश्लिष्टविशेषणेनाक्षेपः।

स्वच्छेत्यादि। स्वच्छात्मता चिक्कणता, सैवोत्कर्षकत्वेन गुणः, तेन समुल्लसितं पूर्णमिन्दुबिम्बमिति रूपकम्। मधुपक्षे स्वछता निर्म्मलता।

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते ।

एवञ्जातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः सम्भवन्ति । तेऽप्यनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥१०६॥

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः ।

समुल्लसितं प्रतिबिम्बितम् इन्दुबिम्बं यत्र । अधरो बिम्बप्रभां बिभर्ति च, जीर्णमधुनस्तुल्यत्वात् । अकृत्रिमं मुखवासनादिकं विना सुगन्धि, द्रव्यान्तरप्रक्षेण पणेन विना च, अत एव हृद्यः । अतीवेत्यखण्डमत्यर्थे । तृष्णा अधरपानेच्छामधुपानेच्छा च । श्लिष्टविशेषणैः स्वच्छात्मेत्यादिभिः । श्लिष्टत्वमुभयान्वितत्वम् । तृतीयया हेतुत्वप्रतिपादनम् । अङ्गनानामाननं मधुसदृशम्, तन्निष्ठहृद्यगन्धादिमत्त्वादिति श्लिष्टविशेषणैरौपम्याक्षेपः ।

आक्षेपकभेदेनाक्षिप्तौपम्यस्य विषयबाहुल्यप्रदर्शनायाह—निषेध इत्यादि । वक्तुमिष्टस्य निषेध इति सामान्यलक्षणम् । वक्ष्यमाणेत्यादि विषयद्वयम् । वक्ष्यमाणोक्तौ विषयौ यस्य निषेधस्य । द्वन्द्वात् परं श्रूयमाणस्य विषयपदस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तद्वक्ष्यति—वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति ।

अनुपसर्जनीकार्यस्योद्देश्यत्वेन भावप्रतियोगितयोद्भावयितुमयोग्यस्याशक्येत्यादिकृदुत्तरत्वप्रत्ययस्य सम्बन्धतत्प्रतियोगिनोरल्पतरत्वेऽभिधानमिति वक्तव्यत्वयुक्तिः । सा पुनरशक्या दुःखातिशयहेतुत्वेन यत्कथनं न शक्यत इत्यर्थः । प्रसिद्धत्वं वेत्यादि । व्यवस्थितविकल्पोऽयं वक्ष्यमाणविषये शक्यवक्तव्यत्वं विशेषः, परत्र तु परः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीएवि कएण णिक्किव भणामि अलमह वा ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सं ।।५७२।।

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ।।५७३।।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ।।१०७।।

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना ।

ए इति सामर्षसम्बोधनम् ।

ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृपभणाम्यलमथवा ।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ।।

अविचारितेत्यादि । त्वत्प्रेम्णः स्थैर्यास्थैर्ये परीक्ष्यैव प्रवृत्ता । अथवेति पूर्वाक्षेपे । अलं न भणिष्यामीत्यर्थः । न भणिष्यामीति पौनरुक्त्यं खेदातिशयपोषकमिति ।

अत्रोद्देश्यस्य नायिकादुरवस्थानिवेदनस्य मर्मपीडकत्वं निषेधो व्यञ्जयति । वक्ष्यमाणाया मरणावस्थाया अभिधानस्यालमित्यादिना निषेधः ।

ज्योत्स्नेत्यादि । शीतलानि सुगन्धीनि सर्वाण्येव वस्तून्युपतापकानि स्युः । स्फुलिङ्गव्यापारो दाहः । आ इति दुःखोद्वेगसूचकम् । अन्तर्मानसं मनसोऽभ्यन्तरं दाहयतीत्यन्वयः ।

तेन दुश्चिकित्स्यत्वेऽपि निर्हेतौ तृतीया । प्रभवतेति प्रभोरनभियोज्यत्वम् । स्वयमुपतापकेन त्वया अन्यान्यपि प्रकृत्या शीतलान्युपनायकादीनि चिकित्स्यन्त इत्यर्थः ।

अत्र 'न ब्रूमहे' इत्युक्तनिषेधो विरहे शीतलानां दाहकत्वस्याप्रसिद्धत्वं व्यञ्जयति ।

क्रियाया इति । क्रिया कारकव्यापारः । स चान्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वेन हेतुः । तं वक्ष्यति—हेतुरूपक्रियेत्यादि । फलस्य कार्यस्य व्यक्तिविरुद्धभावनोत्पादना विभावना ।

यथा—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि ।
परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ।।५७४।।

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः । अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।
श्लथीकृताशेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ।।२७५

कुसुमितेत्यादि । लतायाः पीडोत्पादकत्वं हतिक्रियाद्वारैव, तदभावे सति विभावना । एवमलिकुलस्य दशनक्रिययैव परिवर्तकता । तथा लहरीणां तरङ्गाणामालोडनद्वारेणाघूर्णकता ।

विशेषोक्तिरित्यादि । अखण्डानि कारणानि सामग्री, फलावचः कार्यानभिधानेन दाहकार्यस्याकथनमिति । रागातिशयादेर्विशेषस्योक्तिर्यत्र सेत्यर्थः । तच्च क्वचित् कथननिमित्तमपेक्षते, तस्य निमित्तस्य त्रैविध्यात् त्रिधा विशेषोक्तिरित्याह—उक्तनिमित्तेत्यादि ।

अनुक्तनिमित्तायाश्चिन्त्याचिन्त्यनिमित्तत्वेन द्वैविध्यमिति मिलित्वा त्रैविध्यमिति ।

निद्रेत्यादि । द्युरत्ने रवौ श्लथीकृतोऽशेषरसो येन भुजङ्गेनेति बहुव्रीहिः । अशेषरसः चुम्बनपरिरम्भरतोत्सवादिः । दृढतरतदुपभोगतया नायिकायास्तदुत्कण्ठापनोदनं श्लथीकरणम् । भुजङ्ग उपपतिः, अत एव निर्दयोपभोगः । तेनात्र सुरतश्रमादक्षमत्वं निमित्तमनुक्तं चिन्तनीयमिति ।

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ।। ५७६ ।।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम् ।। ५७७ ।।

यथासङ्ख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।। १०८ ।।

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ।। ५७८ ।।

कर्पूर इत्यादि । शक्तिर्घ्राणस्य मनसश्चाकर्षकता । अत्र शरीरदाहः शक्तिध्वंसे कारणम् ।

व्यवच्छेदयति—कुसुमेत्यादि ।

अत्र तनुहरणं बलहरणे कारणम् । सति च तत्र तदकथनम् । तत्र निमित्तस्य चिन्तयितुमशक्यतयाऽनुक्तिरित्यनुक्तनिमित्तताश्रा भेदोऽचिन्त्यः । नित्यनिमित्ततेति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु अचिन्त्यनिमित्तत्वं प्रकारान्तरं नानुक्तनिमित्तताया भेदः । निमित्तस्योक्तिं विनाऽप्याक्षेपादिना लभ्यत्वादनुक्तौ तथात्वात्; अन्यथा निमित्तानुक्तेराकस्मिकतापत्तेः । उपमानोपमेययोरित्यादिप्रकारः स इति । अत्र तनुहरणे बलहरणप्रसिद्धहेतौ सत्यपि यत्र बलाहरणं तत्र हेतुर्नोक्तिः । स च सर्वदेवानुग्रहरूप उपपद्यत इत्यनुपस्थितः । शास्त्रैकगम्योऽनाकलितशास्त्राणामगम्यः ।

यथासङ्ख्यमिति । यथासङ्ख्यनामालङ्कार इत्यर्थः । क्रमिकाणामुद्देश्यानां विधेयानां च क्रमेण नियमेन । पूर्वस्य पूर्वेण, मध्यस्य मध्येन, अन्त्यस्यान्त्येनेत्यर्थः ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ।। १०९ ।।

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन; सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ।।५७९।।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नासि शुभप्रदः ।। ५८० ।।

गुणानामेव दौरात्म्याद् धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ।। ५८१ ।।

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ५८२

यद्यपि 'अकलिततपस्तेजोवीर्य' इत्यादावक्रमस्य दोषत्वाभिधानात् तदभावरूपो नायमलङ्कारो भवितुमर्हति, तथाप्येकत्रानेकेषां तथात्वे वैचित्र्यानुभवादलङ्कारतेत्ययं गणित इति ध्येयम् ।

सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थान्तरस्य न्यसनं सोऽर्थान्तरन्यासः । तत्र सामान्यस्य विशेषेण, विशेषस्य वा सामान्येन समर्थनमिति द्वौ भेदौ । तत्रापि प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदद्वयमिति चत्वारो भेदाः ।

निजेति । सुन्दरमेवेति । सुन्दरमपीत्यर्थः । अत्र सामान्यं विशेषेण समर्थितम् । सुसितेत्यादौ विशेषः सामान्येन । एतद् द्वयं साधर्म्येण । गुणानामित्यादौ; अहो हीत्यादौ च सामान्यविशेषौ विशेषसामान्याभ्यां वैधर्म्येण समर्थितौ ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानम्, स विरोधः ।

स च

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद् गुणैस्त्रिभिः ॥ ११० ॥
क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादिदवदहनराशिः ।
सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्तद्वियोगपविपाते ॥५८३॥

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वम्भराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥५८४॥

विरोध इति । विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेणाभिधानम्, तेनापाततः शब्दशक्त्योपस्थितिमहिम्ना विरोधज्ञानमिति लभ्यते । वस्ततस्तु शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोधः । अयमेव विरोधाभासः ।

विभजते--स चेति । जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकानां पदार्थानां दशधा परस्परं विरोधाः सम्भवन्तीत्यर्थः ।

अभिनवेति । अत्रापाततो नलिनीदलत्वजातिदवदहनत्वजात्योर्विरोधमद्वियोगजन्यसन्तापोत्कर्षकत्वेन परिक्रियत इति विरोधाभासः ।

गिरय इति । अत्र विश्वम्भराप्यतिलघुरित्यनेन साहचर्यादनुन्नत्यचलागम्भीरपदेषु नञ् अल्पार्थकः, न त्वभावार्थकः; अन्यथा गुणविरोधोदाहरणविरोधोदाहरणापत्तेः ।

अत्र गिरित्वादिजात्यल्पेत्यत्राद्याख्यगुणानामापाततो विरोधस्य भानेऽपि वर्णनीयगतौन्नत्याल्पप्रकर्षविवक्षायाः समर्थनादाभासत्वम् ।

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च ।
तेषां सङ्गरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते !
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ५८५ ॥

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ५८६ ॥

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ ५८७

पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्त्वविदाम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत् प्रमोदयति ॥ ५८८ ॥

येषामिति । धाराधरः खड्गः । अनुरागशोणितकृतः शोणिमा स्नेहो रुधिरार्द्रत्वम् ।

अत्र पांसुत्वजात्या भूषणक्रियाविरोधः । प्रसाधनपदस्य प्रकृष्टसाधनपरत्वविवक्षया परिहृत इत्याभासः ।

यत्तु तीक्ष्णत्वजातेरापाततो रञ्जनस्नेहाप्तिक्रिययोर्विरोधोऽपि लौहित्यमाधातुं प्राप्तिरूपार्थप्रतीतावाभासत्वमिति तन्न; तीक्ष्णत्वजातौ मानाभावात्, भावे वा स्नेहक्रियया तस्या विरोधाभावात्, तीक्ष्णस्यापि कुत्रचिद् विषये स्नेहदर्शनात् ।

सृजतीति । शफरो मत्स्यभेदः ।

अत्र मत्स्यत्वजातेर्जनार्दनद्रव्येणापाततो भावो विरोधो मीनशरीरपरिग्रहस्यागमिकत्वेनाभासः । जनार्दनपदं चाशरीरेश्वरात्मपरम्, अन्यथा शरीरभेदेन जनार्दनत्वजातिसम्भवेन जातिद्वयोदाहरणतापत्तेः ।

सततमिति । अत्र काठिन्यसौकुमार्यगुणयोरापाततो विरोधस्य भानेऽपि कालभेदेन परिहारादाभासत्वम् ।

पेशलेति । पेशलत्वगुणस्य दाहक्रियया, परुषत्वस्य प्रमोदक्रियया चापाततो विरोधः । विरोधस्य प्रतिसन्धानेऽपि पेशलपरुषपदयोरापातरम-

क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।
अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥५८९॥

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ५९० ॥

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ५९१ ॥

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शङ्करचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥५९२

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ १११ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च ।

णीयत्वापातदुःश्रवत्वविवक्षया परुषत्वस्य दाहपदस्य च परिणामसन्तापकत्वपरतया समर्थनादाभासत्वम् ।

क्रौञ्चेति । शातेति पातविशेषणम् । सत्यमिति स्तोतुर्विमर्शः ।

अत्र सन्तापजडीकरणक्रिययोर्द्राग्विरोधस्य भानेऽपि जडीकरणपदस्य निष्क्रियत्वपरतायामाभासत्वम् ।

अयमिति । अत्र समुद्राख्यद्रव्यस्य पानक्रियया विरोधो द्राक् प्रतीतोऽपि अगस्त्यतपःप्रभावातिशयसामर्थ्यात् परिहृत इत्याभासः ।

समदेति । अत्र गङ्गायमुनयोर्द्रव्ययोः स्वरूपतो विरोधेऽपि कालिन्दीपदकृष्णजलत्वपरतया तदभावादाभासत्वम् ।

स्वभावोक्तिरिति—रूपपदं व्याचष्टे—रूपमित्यादि । तथा च डिम्भादिमात्रवृत्तिजातिनियतधर्माभिधानमित्यर्थः । एवं च तादृशस्वाभाविकपदीय-

उदाहरणम्—

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण॥५९३॥

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।
यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ५९४

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥५९५॥

यद्धर्माभिधाने चमत्कारोदयस्तदभिधालङ्कारः । अत एव 'गोरपत्यम्' इत्यादौ नातिव्याप्तिः, तत्र चमत्काराभावात् । अत एव "घासग्रासाभिलाषा" इत्पादावुदाहृते तत्तद्व्यापारोपादानेन चमत्कारानुभवः ।

व्याजस्तुतिरिति । मुखे प्रथमतः । रूढिः पर्यवसानम् ।

क्रमेणेति । कारिकोक्तक्रमेणेत्यर्थः ।

हित्वेति । त्वां हित्वा निरुपरोधानां मध्येऽन्यो न श्रेष्ठः । निर्लज्जत्वं लक्ष्मीमन्तरेण नान्यत्र दृश्यत इत्यन्वयः ।

क्रमेणोभयत्र हेतुमाह—यस्त्यागमित्यादि । मुखशतैः प्रकारशतैरित्यर्थः ।

हे हेलेति । बोधिसत्त्वा बौद्धविशेषाः । ते चातिकारुणिकाः । तेऽपि त्वया करुणया जिता इत्यर्थः ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलाद् यदुभयस्याप्यवगमकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिअहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलयेहिं बाप्पधारा गलन्ति ।
तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए
सह अ तणुलदाए दुव्वला जीविदासा ॥ ५९६ ॥

श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवसनिशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यात् प्रतिपद्यते ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

क्वचिदशोभनः क्वचिच्छोभनः ।

सेति । सहार्थस्येत्यनेन समं सार्द्धमित्यादेरपि परिग्रहः । एकार्थेति । अर्थोऽन्वयः । एकप्रतियोगिकान्वयार्थाभिधायकत्वमपीत्यर्थः । विशेषणपदानां विशेष्यान्वितस्वार्थबोधकत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्, प्रकृते तु सहायसमभिव्याहारव्युत्पत्तिविशेषसहकारेणापरार्थप्रतिपादनमित्यर्थः । उभयस्योभयप्रतियोगिकस्वार्थान्वयबोधकं चैत्रमैत्रौ सहचरत इत्यादिलोकोक्तिवैलक्षण्येन यत्रैकस्य गुणत्वेन परस्य च प्रधानत्वेनैकक्रियान्वयित्वं विवक्षितम्, तत्रायमलङ्कारः ।

समुच्चय उभयोः प्राधान्येनान्वयः, अत्र त्वेकस्येति विशेषः ।

सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति ।
तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥

श्वासेत्यादि । शाब्दं सामान्येन शब्दसामग्रीमहिम्नावगतम् । प्रतिपद्यते व्युत्पत्तिविशेषसहकारेण शब्देन बोध्यते ।

विनोक्तिरिति । अन्येन विना अन्यः सन्न भवति, असत्त्वान्न भवतीत्यर्थः । नञः प्रसज्यार्थत्वभ्रमं निरस्यति— अशोभन इति ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥५९७॥
मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥५९८॥

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमैः ॥ ११३ ॥

परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥ ५९९ ॥

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप सम्प्रहारे
स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।
दृप्तारिवीरविसरेण वसुन्धरेयं
निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥ ६०० ॥

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ।

परिवृत्तिरिति । योऽर्थानां विनिमयः, स परिवृत्तिनामालङ्कार इत्यर्थः । पौनरुक्त्यप्रकारं परिहरति—परिवृतिरलङ्कार इति ।

लतानामिति । अत्र यद्यपि देयं मतं लास्यं मरुतां न स्वरूपं सत् । एवमाधिव्याधिव्यतिकरा अपि दातव्या लतानां न स्वरूपसन्तः, तथापि मरुत्सम्बन्धानन्तरमेव लतानां लास्यदर्शनात् । एवं लतादर्शनानन्तरमेव पान्थानां व्यतिकरदर्शनात् तेषां दातृत्वोपचार इति न दोषः ।

तथा च यत्प्राप्तौ यस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तदेव तस्य दातृत्वं विवक्षितमिति ध्येयम् ।

नानेत्यादि । सम्प्रहारे युद्धे, विसरः समूहः, विप्रलम्भः प्रतारणम्, विप्रयोगो वा, तच्छून्यः, परिरम्भे विधिः स्वीकारो यस्यामित्यर्थः । परिरम्भ

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम् ।

उदाहरणम्—

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥ ६०१ ॥

आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ ११४ ॥

इत्यत्रापीत्यर्थोऽन्तर्भूतः, तथैव पृथ्वीस्वीकारणे तेषां प्रतारणा नास्तीत्यर्थः। यद्वा भवता तस्या वियोगो न भविष्यतीत्यर्थः ।

अत्र पक्षे णिजर्थान्तर्भावो नास्तीति विशेषः ।

प्रत्यक्षा इवेति । स्फुटं प्रतीयमाना इत्यर्थः । न चेयं भ्रान्तिः, भूतभाविनां नाभूतभावित्वेनैव प्रकारज्ञानात्, परन्तु कविना भूतभाविनावपि विषयौ प्रत्यक्षतुल्यस्फुटतरप्रतीतिविषयतया प्रत्यक्षत्वेन विवक्षितत्वात् तथा निर्दिश्येते, अत एवालङ्कारत्वं विवक्षारूपभावमूलकत्वाद् भाविकमिति संज्ञा चेति भावः ।

ननु भूतभाविन इत्यत्रेतरेतरद्वन्द्वयोर्भूतभाविनौ भूतभाविनामिति वा रूपं प्राप्नोतीत्यत आह—भूताश्चेति । पदार्थमाह—भाव इत्यादि ।

आसीदेति । अतीताञ्जनयुक्ते लोचने पश्यामीत्यर्थः ।

एवं भाव्यलङ्कारसम्बन्धान्तराकृतिं साक्षात्कुर्व इत्यर्थः ।

यद्यप्युभयत्रापि विशेष्यस्य वर्तमानत्वेन साक्षात्कारविषयत्वान्न वैचित्र्यम्, तथापि विशेषणयोरञ्जनालङ्कारयोरपि साक्षात्कारविषयत्वेन विवक्षणाद् वैचित्र्यमिति ।

हेतोर्वाक्यपदार्थतेति । तथा च हेत्वभिधानं काव्यलिङ्गमित्यर्थः । अभिधानं च वाक्यार्थत्वेन पदार्थत्वेन वा ।

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाग्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ।। ६०२ ।।

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ।। ६०३ ।।

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालङ्कृतिम् ।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ।।६०४।।

एष्वपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

उक्तोदाहरणेषु प्रकृतं सङ्गमयति—एष्वित्यादि ।

अपराधद्वये तदिदमित्यनुसन्धाने द्वयोरपि हेतुत्वमस्ति, नमस्कारपदज्ञानात्मकत्वेन तदभावस्य स्वात्मनि योग्यत्वादिति भावः ।

यत्त्वपराधद्वये अपराधद्वित्व इत्यर्थः । तथा चानमनवृत्तिद्वित्वेऽनमनयोः स्वगोचरापेक्षा बुद्धिद्वाराप्रयोजकत्वात् । प्रकृते च प्रयोजकसाधारणस्यैव हेतुत्वस्य विवक्षितत्वाददोष इति तन्न, द्वित्वस्य द्रव्येतरावृत्तित्वात् । यद्यर्थान्तरत्वस्वीकर्तृमतेऽपि द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वम्, न तु

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनं तत् पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् ।

उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ६०५ ॥

अत्रैरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते ।

यथा हि गवि शुक्ले चलति दृष्टे 'गौः शुक्लश्चलति' इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा, यतोऽभिन्नासंसृष्टत्वेन दृष्टं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

शक्यत्वमिति न किञ्चिदेतत्, अनेकपदार्थतायामपि वाक्यार्थत्वेनैव न पार्थक्यम्, तथापि वाक्यार्थपदेन महावाक्यार्थस्याभिमतत्वादवान्तरवाक्ये नानापदत्वाभिधानमिति ।

पर्यायेति । वाच्यत्वेन वाचकत्वेन विना यद्वचोऽभिधयैव प्रतिपादनमित्यर्थः । वस्तुतः पर्यायत्वं नास्तीति व्याचष्टे—भङ्ग्यन्तरेणेति । पर्यायशब्देनेव झटितयर्थप्रत्यायनात् पर्यायोक्तिः ।

शब्देनोच्यत इति । उच्यत इवेत्यर्थः । यदेवेति । उच्यते अभिधया प्रतिपाद्यते । यथा त्विति । न तथोच्यते, न तथा शब्देनाभिधयोच्यत इत्यर्थः ।

एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—यथा हीति । दृष्टे निर्विकल्पकेन विषयीकृत इत्यर्थः । विकल्पो विशिष्टं ज्ञानम् । यदेवेति । निर्विकल्पकस्य निष्प्रकारकतया 'यथा तथा' इति थाल्प्रत्ययार्थानन्वय इति वाच्यम्, प्रकारपर्यन्तस्याविवक्षितत्वात्, अपि तु निर्विकल्पकसविकल्पकयोः समानविषयत्वेऽप्यन्यूनानतिरिक्तविषयत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रे तात्पर्यात् । यद्वा निर्विकल्पकेऽपि सम्मुग्धं किञ्चित्वं प्रकारतया भासत इति मतेनाभिधानमिति तदुक्तम् ।

उदात्तं वस्तुनः सम्पद्

सम्पत् समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद् दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥६०६॥

महतां चोपलक्षणम् ॥ ११५ ॥

उपलक्षमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे ।

उदाहरणम्—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ ६०७ ॥

न चात्र वीररसः, तस्येहाङ्गत्वात् ।

सम्मुग्धं वस्तुमात्रं तु प्रगृह्णात्यविकल्पितम् ।
तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः ॥ इति ।

अभिन्नेति । भिन्नत्वेन संसृष्टत्वेन असमदृष्टवस्तुभेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयन्तीत्यर्थः । तदपि मतभेदेन । पदार्थेऽतद्व्यावृत्तिरेव विशेषणत्वेन भासत इति मते भिन्नत्वेनेति, गोत्वादिरेव विशेषणत्वेन भासत इति मते संसृष्टत्वेनेत्युभयात्रापि व्यावृत्तत्वेन संसृष्टत्वेन चादृष्टमिव तदुभयाभ्यां विकल्पयन्तीत्यर्थः ।

उदात्तमिति । मुक्ता इत्यादि । विद्वद्भवनेषु यदेवं तद्भोजनृपतेर्लीलायितमित्यर्थः ।

उदात्तविशेषमाह—महतामिति । उपलक्षणीयेऽर्थेऽङ्गिनीत्यर्थः ।

तदिदमिति । अत्र यस्मिन्नित्यनेन दण्डकारण्यस्याङ्गित्वम्, निवसन्नित्यनेन च दाशरथेरङ्गत्वं प्रतीयत इति ।

न चेति । अङ्गत्वादप्रधानत्वात् । तथा च 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन चित्रव्यवहार एवात्र, न रसध्वन्यादिव्यवहार इत्यर्थः ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ

तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्यैकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र सम्भवन्ति, स समुच्चयः ।

उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत् कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ।।६०८।।

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् ।

एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते ।

तत्सिद्धिहेताविति । अन्यदित्येकवचनं विवक्षितम्, साधकान्तराणीत्येतद्विवरणात् सम्भवन्तीति अभिधीयन्त इत्यर्थः ।

काव्यलिङ्गे हेतुहेतुमद्भावमात्रं विवक्षितम्, न पुनर्हेतूनां गुणप्रधानभावचिन्ता, एकत्वानेकत्वचिन्ता वा; अत्र त्वेकस्यैव प्राधान्येन तत्कार्यकारित्वेऽन्येऽपि तत्साहाय्यं कुर्वन्तीति ततोऽपि भेदः । तदिदमुक्तम्—स्मरमार्गणा एव कुर्वन्तीत्यादि ।

यत्तु काव्यलिङ्गे सामग्र्येकदेशस्य, अत्र तु सामग्र्या एवाभिधानात् ततो भेद इति तन्मन्दम्, तथापि काव्यलिङ्गभेदत्वापत्तेः ।

अन्यैरुक्तं त्रैविध्यं निराकरोति— एष एवेति ।

तथा हि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजन् त एव तवाङ्कुशाः ॥६०९॥

अत्र सतां योगः, उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥६१०॥

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः ।

स त्वन्यो युगपत् या गुणक्रियाः ॥ ११६ ॥

गुणौ च क्रिये च [गुणक्रिये च] गुणक्रियाः ।

कुलेति । अमलिनं कुलमेवातीव सुभगम्, तदुपरि भद्रमूर्त्याद्योऽपीत्यर्थः ।

शोभनाशोभनयोग इति । शोभनाशोभनात्मनामनेकेषां योग इत्यर्थः । शश्यादीनां सहजकाम्यत्वाद् धूसरत्वादीनां च सहजनिन्द्यत्वाद् युक्तानां तेषां शोभनाशोभनात्मकता । तदुक्तम्—शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति । अत्र च सदसतोर्विशेषणविशेष्यभावोऽविवक्षितः, नृपाङ्गणस्यापि खलसम्बन्धमात्रेणैव सदसदात्मकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

समुच्चयान्तरमाह—स त्वन्य इति । गुणाः स्वक्रियाश्चेति द्वन्द्वे बहूनां च क्रियाणामेव समुच्चयः प्रतीयत इति ।

अन्यथा व्याचष्टे-गुणावित्यादि । तथा च द्वयोरेव समुच्चय इति भावः । अत्र गुणक्रियापदयोरेकशेषबलात् सजातीययोरितरेतरद्वन्द्वबलाच्च

क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ।। ६११ ।।

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ।। ६१२ ।।

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ।। ६१३ ।

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'—इत्यादेः, कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये । इत्यादेश्च दर्शनात् 'व्यधिकरणे' इति, 'एकस्मिन् देशे' इति च न वाच्यम् ।

विजातीययोः समुच्चयः । एतत्स्फोरणार्थमेव गुणक्रिये चेति क्वाचित्कः पाठोऽपि ।

विदलितेत्यादि । विमलं स्वच्छम् । अत्र गुणयोः समुच्चयः ।

अयमिति । एकस्मिन् कालेऽत्र भवितव्यमिति भूतमित्यर्थे । अवाचकं चिन्त्यम् । अत्रोपनतिभवनक्रिययोः समुच्चयः ।

अत्र देशभेदेऽपि कालरूपाधाराभेदमादाय समुच्चय इति कस्यचित् सम्मतं दूषयति—धुनोतीति ।

अत्र सामानाधिकरण्यात् कृपाणेत्यत्र वैयधिकरण्यादित्यर्थः । न च काल एव भिन्ने दिश एककालीनानामेव समानदेशत्वस्य विवक्षितत्वेन कालस्यावच्छेदकत्वेनैव भानात्, न तु देशत्वेन, अन्यथा कालरूपाधिकरणमादाय तथात्वे भूतभाविनोरपि समुच्चयापत्तेरिति न वाच्यमिति रुद्रटादिभिरुक्तमिति शेषः । तथोक्तं रुद्रटेन व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन्नुपजाते देशे समुच्चयः स्यात्, तदन्योऽसाविति । एवं च सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोः समुच्चयदर्शनान्नियमो नास्तीत्यत्र तात्पर्यम् ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः । क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
　　केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
　　कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥६१४॥

यथा वा—

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥६१५॥

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअम्मेक्करसम् ।
विम्वाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥६१६॥

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा सोऽन्यः ।

एकमिति । क्रमेण कालभेदेन भवति, स्वत एव निष्पद्यते ।

नन्विति । आश्रयस्थितिः प्रथमं हृदि, ततः कण्ठे, ततो मुख इत्यर्थः । वा विमुख इत्यर्थात् ।

रागस्येति । तथा च रागशब्दवाच्यपरो रागशब्द इति भावः ।

तं ताणेति ।

　　तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।
　　बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥

श्रीसहोदररत्नं कौस्तुभः ।

पर्यायान्तरमाह—अन्य इति । अनेकस्याधेयस्यैकस्मिन्नाधारे क्रमेण सम्बन्धे द्वितीयः पर्याय इत्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ।।६१७।।

तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।
स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं सङ्गीतकं योषिता-
माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः।।६१८।।

अत्रैकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान्न परिवृत्तिः ।

अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वचः ।।११७।।

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यत्वम् ।

यथा—

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत् तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ।।६१९।।

अत्रापि स्वतःसम्भवित्वं कविप्रतिभोत्थापितकर्तृनिष्पाद्यत्वं च भेद-द्वयमवगन्तव्यम् ।

मधुरिमेति । अत्रामृतव्यञ्जकत्वं हालहलकथकत्वं च स्वतःसम्भवि ।

तद्गेहमित्यादौ च कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नादिरसाः कर्तारः ।

अनुमानमिति । साध्यत्वेन साधनत्वेन च प्रतिपादनमित्यर्थः ।

पक्षधर्मेति । पक्षधर्मत्वेत्यर्थः । तथा च पक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्व-सपक्ष-सत्त्वाख्यत्रिरूपोपपन्नो हेतुः । धर्मिणि हेतुमतीत्यर्थः । अयोगव्यवच्छेद इति । हेतुमद्वृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यापकत्वम्, साध्यपदप्रवृत्तिनिमित्वञ्चेत्यर्थः।

यत्रैता इति । अत्र यत्र तत्रेति पदाभ्यां यद्योगप्राथम्याभ्यां भ्रूव्यापार-मदनशरपातयोर्व्याप्तिः प्रतीयते । एवं द्वितीयचरणप्रथमस्थितयत्पदतृतीय-

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किञ्चिद् वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितम् ।

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद् विशेष्यस्य ।

उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाच्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः ।

चरणप्रथमस्थिततत्पदाभ्यां मार्गणपाताग्रतो वर्तिमदनयोर्व्याप्तिः प्रतीयते । तदयं प्रयोगः 'एताः पुरोगामिमदना मार्गणपातनियतभ्रूव्यापारवत्त्वात्' इति ।

अत्र च वस्तुगत्या व्यापारसत्त्वेऽपि कविप्रौढोक्त्यैव तथाभिधानमित्यलङ्कारत्वम्, अन्यथा 'वह्निमान् धूमात्' इत्यत्रापि तथात्वापत्तेरित्यवधेयम् ।

ननु कार्यकारणपौर्वापर्यवत्साध्यसाधनपौर्वापर्यमपि किं नोच्यत इत्याह—साध्येति । तत्र रूढिरिति कार्यकारित्वं विपर्ययनिर्देशसामर्थ्यादुच्यते, अत्र तु न तावत् किञ्चिदिति भावः ।

साकूतैरिति । साभिप्रायैरित्यर्थः । उक्तिः परिपुष्टिः । अर्थादिति । विशेषणानां परस्परनिराकाङ्क्षत्वादिति भावः ।

महौजस इति । न संहता अपकर्तुमिति शेषः । न वा भिन्नव्यवसायः, प्रत्युतासुभिरप्यस्य सुयोधनस्य प्रियाणि समीहितुं निष्पादयितुं वाञ्छन्ति ।

अत्रोक्तगुणवतामपि सर्वेषां तदपकारासामर्थ्येन तस्योक्तसर्वगुणवत्त्वं प्रतीयत इति विशेष्यस्य प्रधानस्य परिपुष्टिः । अत एव परिकर इति संज्ञापि लोके परिपुष्टिकारिष्वेव, परिकरपदप्रयोगात् । प्रकृतेऽप्यन्यविशेषणत्वेनोपात्तान्यपि महौजस्त्वादीनि वाक्यार्थमहिम्ना प्रधानमेवोपकुर्वन्तीति दिक् । वैचित्र्यमिति । अनुभवसिद्धमिति शेषः ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।। ११८ ।।

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपह्नुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासम्भवात् ।

उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्-
रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद् वः शिवः ।।६२१।।

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

किञ्चित् पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत् प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ।।११९।।

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन पतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात् सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत् परिसंख्या ।

व्याजोक्तिरिति । कपटेन ज्ञातवस्तुनो गोपनं व्याजोक्तिरित्यर्थः ।

निगूढमपीति । अतिगूढस्यानुद्भेदान्निगूढमपीत्युक्तम् । प्रकृताप्रकृतेत्युपलक्षणम् । तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमानव्यवस्थापनम्, अत्र तु किञ्चिद् अनिषिध्यैव निमित्तान्तरोत्पन्नवस्तुनो निमित्तान्तरप्रयुक्तत्वव्यवस्थापनादित्यपि बोद्धव्यम् ।

शैलेत्यादि । अत्र पार्वतीविषयकरतिभावजन्यरोमाञ्चकम्पादेर्हिमवत्करस्पर्शनिमित्तकत्वप्रतिपादनाद् व्याजोक्तिः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद् वस्तु कथितं सत् तादृशेऽन्यवस्तुव्यावृत्तये यत् कल्पते, सा परिसंख्या स्मृतेत्यन्वयः ।

व्याचष्टे—प्रमाणान्तरेति । प्रमाणान्तरावगतप्रतिपादनस्यानुवादरूपतया सप्रयोजनत्वेन परिशेषादन्यव्यावृत्त्येव प्रयोजनमित्यर्थः ।

अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यं चेति चत्वारो भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः ।
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवति ॥६२२॥

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
　　किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
　　जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥६२३॥

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥६२४॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥६२५॥

यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् ।

किमासेव्यमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं कथनं व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानम् ।
किंभूषणमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं कथनं व्यवच्छेद्यं शाब्दम् ।
कौटिल्यमित्यादौ प्रश्नं विना कथनं व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानम् ।
भक्तिरित्यादौ प्रश्नं विना कथनं व्यवच्छेद्यं शाब्दम् ।

उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः।६२६।

'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः' इति हेत्वलङ्कारो न लक्षितः। 'आयुर्घृतम्' इत्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात्।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः।
रम्योऽयमेति सम्प्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः।।६२७।।

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्राससमहिम्नैव समाम्नासिषुः, न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनयेति पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गमेव हेतुः।

जितेन्द्रियत्वमित्यत्र विहितस्यैवानुवाद्यत्वात् कथितपदत्वं न दोषः।

गौणसारोपाध्यवसानयो रूपकप्रथमातिशयोक्तिविशेषप्रयोजकत्ववत् कार्यकारणभावसम्बन्धनिबन्धनशुद्धसारोपाध्यवसानयोर्हेत्वलङ्कारप्रयोजकत्वमिति प्राचां मतं दूषयति—हेतुमतेति। वैचित्र्याभावादिति। कारणतावच्छेदकरूपाभिधानेन यत्र हेतुता प्रतीयते, तत्र वैचित्र्यस्यानुभवसिद्धत्वेनालङ्कारता, यत्र तु कारणता शब्देनाभिधया लक्षणया प्रतिपाद्यते तत्र स्फुटत्वाद् नालङ्कारतेत्यर्थः।

यद्यपि प्रकृतेऽपि शब्देनैव हेतुत्वप्रतिपादनम्, तथापि बहूनामुत्तरेषां प्रतिववतॄणां पूर्वेषां हेतुत्वप्रतिपादनाद् विहितस्यैवानुवाद्यत्वात् चात्र वैचित्र्यमानुभविकमिति भावः।

प्राचामुदाहरणं समर्थयति—अविरलेति। सकलः सम्पूर्णोऽलीनां मदो यस्मिन् सः। समाम्नासिषुरित्यत्र कर्ता कविः।

नन्वनुप्रासस्य शब्दालङ्कारत्वेनार्थालङ्काराभावात् कथं काव्यत्वनिर्वाहः, सालङ्कारयोः शब्दार्थयोः काव्यत्वमिति चेत्, मैवम्; कामोद्दीपककालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् पूर्वोक्तालङ्कारस्यैव विद्यमानत्वात्, पूर्वोक्तमिति हेतुर्हेत्वलङ्कारः। ततः पूर्वोक्तरूपसत्त्वादिति भावः।

क्रियया तु परस्परम् ॥ १२० ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्य-नामाऽलङ्कारः ।

उदाहरणम्—

हंसाणं सरेहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।
अण्णोण्णं विअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ।।६२८।।

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता मिथःश्रीसारता-सम्पादनद्वारेण ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।
प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ १२१ ॥
असकृद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् । उदाहरणम्—

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्हा ।।६२९।।

एकक्रियेति । एकजातीयक्रियामुखेनेत्यर्थः ।

हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः ।
अन्योन्यमेवैत आत्मानं केवलं गरयन्ति ॥

ननु पूर्वसतोर्हंससरसोर्न मिथो जन्यजनकभाव इत्यत आह—अत्रेति । तथा च पूर्वोत्पन्नयोरेवान्योन्योपकारोपरागेणान्योन्यजनकत्वाभिधानमिति लक्षणार्थ इति भावः ।

उत्तरेति । तत्र वा सतीति प्रश्ने सतीत्यर्थः । एतदप्यसकृदित्यादावन्वेति । पूर्ववाक्यं प्रश्नवाक्यमित्यर्थः ।

वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते स्नुषा ॥

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ता मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनम्, अमुना वाक्येन समुन्नीयते।

न चैतत् काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः। नहि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः। नापीदमनुमानम्। एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलङ्कारान्तर-मेवोत्तरं साधीयः।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात् तदपरमुत्तरम्। अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम्।

उदाहरणम्—

का विसमा देव्वगई किं लद्धं जं जणो गुणग्गाही।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ॥६३०॥

प्रश्नपरिसङ्ख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः।

तस्यामासक्तोऽस्तीत्यतः सम्प्रति मृगयां न करोतीति व्यङ्ग्यम्। वृद्धस्य च व्याघ्रस्येयमुक्तिः।

ताद्रूप्यानुपपत्तेः कारणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। तदेवोपपादयति—नहीति। न तु कार्यकारणभावासत्त्वेऽपि ज्ञाप्यज्ञापकभावसत्त्वादनुमाना-लङ्कारः स्यादित्याह-नापीति। एकेति धर्मपक्षः। प्रश्नेत्यादि। एतत् 'तत्र वा सति'इत्यादिप्रतीकार्थः। न चारुतेति। तत्प्रयोजकस्यैवा-लङ्कारत्वादित्यर्थः।

का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं यज्जनो गुणग्राही।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् खलो लोकः॥

विश्रान्तिरिति। दैवगत्यादीनां विषमत्वाद्यतिशयप्रतिपादन एव तात्प-र्यादिति भावः। तदिदमुक्तम् 'असम्भाव्यम्' इति।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥१२२॥
धर्मेण केनचिद् यत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद् वा सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः ।

उदाहरणम्–

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धै-
दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कमं कापि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या
स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ ६३१ ॥

अत्राकृतिमवलोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितमसि-लतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम्, पुंसामेव कृपाण-पाणितायोग्यत्वात् ।

कुत इति । धर्मेण स्मारकेणेति शेषः । आकारः संस्थानविशेषः । इङ्गितं नेत्रभङ्ग्यादिरूपक्रियाविशेषः ।

वक्त्रेति । पुरुषायिते श्रमाधिक्यात् स्वेदस्यौत्कट्यम् ।

यद्यप्यत्र स्वेदविशेषपुरुषायितयोः साध्यसाधनयोरेकधर्मिगतत्वेनोपादानादनुमानमेवालङ्कारो भवितुमर्हति, तथापि स्ववैदग्ध्यप्रतिपिपादयिषयाऽन्यस्मै सूक्ष्मार्थप्रकाशनमुखेनैव चमत्कार इति स एवालङ्कारः । अनुमानं तु तदनुग्राहकमित्यन्यदेतत् । तदिदमुक्तं कुतोऽपि लक्षित इति ।

ननु कथं खड्गलेखालिखनेन पुरुषायिताभिव्यक्तिरित्यत आह— पुंसामेवेति ।

नन्विदमनुमानमेव, खड्गस्य पुंस्त्वव्याप्यत्वादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि; खड्गस्य व्याप्यत्वेऽपि खड्गलतायाः अव्याप्यत्वात् । प्रकृते च तस्या एव स्मारकत्वेन विवक्षितत्वात् । व्याप्तिं विना साक्षाद् बन्धाभावेन कथं स्मारकत्वमिति चेत्, खड्गसमानाकारस्वरूपपरम्परासम्बन्धेनैव स्मारकत्वात् । किञ्च विज्ञापयितृवैदग्ध्यमुखेनैवात्र चमत्कारः, अनुमाने तु व्याप्त्यादिमुखेनैवेति विशेषः ।

यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
ईषन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ।। ६३२ ।।

अत्र जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारः परावधिः ।। १२३ ।।

परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः ।

उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ।। ६३३ ।।

भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ।। १२४ ।।

सङ्केतेति । ईषदित्यर्पणक्रियाविशेषणम् । अत्रेङ्गितात् सूक्ष्मोन्नयनं पूर्वत्राकरोदित्यर्थः ।

उत्तरोत्तरेति । उत्तरोत्तरं यत्रोत्कर्षः प्रतीयते स सारनामालङ्कार इत्यर्थः । स च परावधिवर्णनीयेच्छेव पर उदीच्योऽवधिर्विश्रान्तिस्थानं यस्येत्यर्थः । तदुक्तम्—धाराधिरोहितयेति ।

राज्य इति । राज्यपदं लोकविशिष्टभूमण्डलपरम् । अनङ्गसर्वस्वमिति । तद्व्यतिरेकेण गृहीतस्य किञ्चित्कार्याक्षमत्वादिति भावः ।

अत्रापि कथितपदत्वं न दोषः, प्रत्युत तेनैव सर्वनाम्ना वाऽनिर्देशे प्रतीतेः स्थगनं स्यादित्यवधेयम् ।

भिन्नदेशतयेति । कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्वृत्तिमतोरत्यन्तम् । भिन्नदेशतया युगपद्यत्र ख्यातिः, सोऽसङ्गतिनामालङ्कारः ।

इह यद्देशं करणं तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि। यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम्, सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्पर-सङ्गतित्यागादसङ्गतिः।

उदाहरणम्—

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं।
दन्तक्खअं कवोले बहूए वेअणा सवत्तीणं ॥६३४॥

एषा च विरोधबाधिनी, न विरोधः, भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्। विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम्, अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः। तथा चैवं निर्दशितम्।

एतद् व्याचष्टे—इहेति। अतिशयोक्तेः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययो लक्षणम्; अस्यास्तु कार्यकारणवैयधिकरण्यमिति भेदः।

यस्य किञ्चित् प्रसङ्गे—

यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोऽलीकम्।
दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम्॥

अत्र कार्यकारणभावः प्रतीयमानः।

न वैषाऽपह्नुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयसाम्याभावात्।

ननु विरोध एवार्थः स्यादित्यत आह—एषा चेति। अत्र हेतुमाह—भिन्नेति। तथा च यत्र व्यधिकरणयोर्यत्रैकाधिकरण्यप्रतिसन्धानप्रयुक्तो विरोधबोधः, स विरोधः; यत्र तु समानाधिकरणयोर्वैयधिकरण्यप्रतिसन्धान-प्रयुक्तो विरोधः, तत्रासङ्गतिरिति बोध्यम्।

नन्वेवं विषयभेदान्नोत्सर्गापवादभावो विषयैक्य एव तत्सम्भवादिति चेत्, न; विरोधाभासस्य हि विरोधसामान्यं विषयः। अस्माच्च कार्यकारण-वैयधिकरण्यमात्रप्रयुक्तो विरोधविशेष इति समानविषयत्वस्योत्सर्गापवाद-भावस्य च सम्भवादिति। अत्र च व्रणक्षतपदयोः प्रक्रमभङ्गश्चिन्तनीयः।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यदक्लेशेन कार्यमारब्धं समाधीयते, स समाधिर्न्नाम । उदाहरणम्—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्टचेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ ६३५ ॥

समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥१२५॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया सम्बन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्, तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च ।

उदाहरणम्—

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात् सदृशमनयोः सङ्गतं यत्तदेतत्
शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ ६३६॥

समाधिरिति । यत्र कारणान्तरसम्बन्धात् कार्यं सुकरम्, तत्र समाधिनामालङ्कारः ।

व्याचष्टे—साधनान्तरेति । न च तत्सिद्धिहेतावित्यादिलक्षितसमुच्चयसङ्कर इति वाच्यम्, कारणानां मिलन एव तात्पर्यात् । अत्र तु कार्यस्य सुकरत्व एव तात्पर्यमिति भेदात् ।

किञ्च, तत्र संयोगादिविवक्षा, अत्र तु न तथेति दिक् ।

सममिति । औचित्येन सम्बन्धिनोः सम्बन्धस्य सम्भावना समनामालङ्कारः ।

व्याचष्टे—इदमनयोरिति । श्लाघ्यमुचितमित्यर्थः । सदिति । सता सतोऽसता चासतो योगस्तुल्यत्वादिवोचितः । अत एव सदसतोर्योगे नायम्, अनौचित्यात् ।

समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः, अत्र तु तदन्ययोरपि तथाभूतयोर्योगस्योचितत्वाभिधानमिति भेदः ।

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ।। ६३७ ।।

क्वचिद् यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद् भवेत् ।। १२६ ।।

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः ।।१२७।।

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते (१) यच्च किञ्चिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशाद् न केवलमभीष्टं यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् (२) तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे तत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परं विरुद्धतां व्रजतः (३, ४) स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः ।

क्वचिदित्यनन्तरं सम्बन्धिनोरिति शेषः । श्लेषः सम्बन्धः । घटना निष्कृतिः । कर्तुः फलावाप्तिमात्रमनर्थावाप्तिरपीत्यर्थः । कार्यस्य गुणक्रियाभ्याम्, कारणस्य क्रियया विरुद्धे इत्यन्वयः ।

क्रमेति । कार्यगुणेन कारणगुणस्य विरोधः, कार्यक्रियया कारणक्रियाया विरोध इत्यर्थः ।

क्वचिदित्यादि व्याचष्टे—द्वयोरिति । कर्तुरित्यादि व्याचष्टे—किञ्चिदिति । गुणेत्यादि व्याचष्टे—तथेति । कारणरूपेति । रूपं गुणक्रिया च । तदनुकारस्तदनुविधानम् । अनुकार इत्यनन्तरमौत्सर्गिक इति शेषः । परस्परमिति क्रमेणेति पूरणीयम् ।

पदार्थं व्याचष्टे—समविपर्ययात्मेति ।

क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना ।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥६३८॥

सिंहिकासुतसन्त्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥६३९॥

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥६४०॥

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥६४१॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते ।

शिरीषादपीति । कुकूलं कुम्भकारपचनम् । स इव दुःसह इत्यर्थः । तथा चानयोर्योगोऽनुचित इति व्यञ्जनया प्रतीयते ।

सिंहिकेति । सिंहिका मृगेन्द्रपत्नी राक्षसी च । तत्सुतो मृगेन्द्रशावको राहुश्च ।

अत्र साश्रयग्रासेन न केवलमात्मरक्षारूपेष्टाप्तिः, प्रत्युताश्रयनाशलक्षणाधिकानर्थप्राप्तिश्चेति बोध्यम् ।

सद्य इति । करस्पर्शमात्रेणैव यशःप्रस्तुतेर्युद्धापेक्षयातीव दूरमित्यर्थः ।

आनन्दमिति । लोचनेनैवानन्दं ददासीत्यर्थः ।

अत्र प्रथमे कथं कार्यकारणयोर्यशःकृपाणयोः पाण्डुरनीलाख्ययोर्गुणयोर्विरोधः ? स उत्तरत्र च नायिकाविरहयोः कार्यकारणयोरानन्दजननतापजननक्रिययोर्विरोधः प्रतीयमानः ।

न चात्र विरोधासङ्गतिर्वेति वाच्यम्, तत्र विरोधस्यैव चमत्कारप्रयोजकत्वात्, अत्र तु कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणक्रियायोगस्य तथात्वात् ।

किञ्च, विरोधे सामानाधिकरण्यनैयत्यम्, असङ्गतौ च वैयधिकरण्यनैयत्यम्; अत्र तु तदन्यतरप्रतिसन्धानाद् विना कृतस्यैव कार्यकारणवृत्ति-

एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ।।

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ।।१२८।।

आश्रितमाधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यदधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधमधिकं नाम ।

विजातीयगुणक्रियासम्बन्धमात्रस्य चमत्कारप्रयोजकतेति भेद इति तदुक्तम्—कार्यस्य कारणरूपानुकार इति ।

एवमिति । मदविभ्रमयुक्ता चासावसकला चेति विग्रहः । असकलाया असम्पूर्णाया चक्षुःकोणमात्रेणैव पपे इत्यर्थः ।

अत्र जगदाधारजगदीश्वरलोचनैकदेशकरणकस्त्रीकर्तृकपानयोरत्यन्तविलक्षणतयाऽनुपपद्यमान एव योगः प्रतीयत इति विषमत्वं बोध्यम् ।

महतोरिति । महतोराश्रिताश्रययोः । आश्रयाश्रयिणौ तनुत्वेऽपि यन्महीयांसौ स्याताम्, तदधिकनामालङ्कारः ।

व्याचष्टे—आश्रितमित्यादि । तनू अपि तनुत्वेन विवक्षितावित्यर्थः । प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया आधेयाधारयोः प्रकर्षविवक्षया आधेयाधिक्याभिधानेनाधारस्य प्रकर्षविवक्षा, आधाराधिक्याभिधानेनाधेयस्य प्रकर्षविवक्षेत्यर्थः । तयोर्महतोरित्यादि अधिकतरतां व्रजत इत्यन्तवृत्तिग्रन्थस्यार्थः । विवक्षा शरीर एव द्रष्टव्यः । यथाश्रुते वक्ष्यमाणोदाहरणयोराधाराधेययोर्वस्तुगत्या आधारापेक्षयाऽधिकत्वेन तयोर्महतोरिति तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणावित्यसङ्गत्यापत्तेः । तदिदमुक्तम्—प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षयेति, अन्यथा वस्तुगत्यैव प्रकर्षे विवक्षयेत्यनन्वयापत्तेः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥६४३॥

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥१२९॥

न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत् तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम्, तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात् प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते, तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः ।

अहो विशालमिति । अत्र यशोराशेर्वस्तुतः क्वाचित्कत्वेन भुवनत्रयापेक्षया तनुत्वेन तदुत्कर्षविवक्षितत्वात् । तन्मानमेव विवक्षितापकर्षभुवनत्रयविशालत्वे हेतुरुक्तः ।

युगान्तेति । अन्यत्र शरीरवृत्तितपोधनाभ्यागमजन्यहर्षापेक्षया कैटभारिशरीरस्य तनुत्वेऽपि तदुत्कर्षविवक्षितत्वात्, तदमानमेव विवक्षितापकर्षाधिक्ये हेतुरुक्तः ।

प्रतिपक्षमिति । प्रतिपक्षं प्रतिकर्तुमशक्तेन या तदीयतिरस्क्रिया प्रतिपक्षोत्कर्षफलिका सा प्रत्यनीकनामालङ्कारः ।

व्याचष्टे—न्यक्कृतीति । प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुमिति । प्रतिपक्षोत्कर्षफलकम् । तदाश्रितस्य तिरस्करणमित्यर्थः । यथाश्रुते प्रतिपक्षस्य प्रतिपक्षोत्कर्षेच्छाया बाधितत्वेन तुमर्थस्यासङ्गत्यापत्तेः । तथा चैतल्लक्षणं प्रविष्टमेव न भवति, किन्तु प्रतिपक्षव्यापारस्य विपरीतप्रयोजनकत्वसूचनाय, अत एव यथाऽनीकेऽभियोज्य इत्यादिग्रन्थेनैतद्विहायैव प्रतिपक्षीयाभियोग एव दृष्टान्तित इति ।

उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥६४५॥

यथा वा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥६४६॥

इन्दोरत्र तदीयता, सम्बन्धिसम्बन्धात् ।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगद्यते ।
निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥१३०॥

सहजमागन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत् किञ्चित् केनचिद् वस्तुना वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तन्मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति ।

त्वं विनिर्जितेति । निर्जितमनोभवसौन्दर्य इत्यर्थः । अनुशयाद् अक्रोशात् ।

यस्य किञ्चिदिति । यतः कायनिग्रहेऽपि गृहीतशरीरः, अत एव कृती ।

नन्विन्दोः कथं कृष्णपक्षीयत्वमित्यत आह—इन्दोरिति । सम्बन्धीति । सम्बन्धिनोऽवयवस्य मुखस्य सम्बन्धात् साहृश्यात्मकात् । तथा च साक्षात्सम्बन्धेन तदीयत्वविरहेऽपि परम्परासम्बन्धेन तदीयत्वमित्यर्थः ।

समेनेति । स्वाभाविकेन सोऽप्यधिकेन वा साधारणधर्मेण वस्तुगत्यैव, किञ्च, किञ्चिद्वस्तु यन्निगूह्यते तन्मीलितनामालङ्कारः ।

व्याचष्टे—सहजेति । लक्षणं चिह्नम् । वस्तुस्थित्येति वस्तुनेत्यस्य विवरणम् । तिरोधीयत इति । अभिभूयत इत्यर्थः ।

तथा चैकेनापरस्याभिभवो मीलितमित्यर्थः । अभिभवश्च बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणम्, अतो न व्याजोक्त्यतिव्याप्तिः । तत्र गृहीतस्यैव कपटेन गोपनात् । न चापह्नुत्यतिव्याप्तिः, उपमानोपमेयभावाभावात् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न महोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ।।६४७।।

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकं साधारणं च, महोदयेन तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ।।६४८।।

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात् तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ।।१३१।।

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते ।

अपाङ्गेति । अत्र स्वाभाविकधर्मकरणकं निगूहनम् ।

ये कन्दरास्विति । अत्रागन्तुकधर्मशैत्यकरणत्वं निगूहनम् ।

स्थाप्यत इति । परं परं वस्तु पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति विशेषणतया स्थाप्यते, निषिध्यते वा यत्र, सा द्विधैकावलीनामालङ्कारः ।

व्याचष्टे— पूर्वं पूर्वमिति । वीप्सयेति । बाहुल्येनेत्यर्थः । तथैव चमत्काराभिधानादिति भावः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासः कुसुमायुधस्य ॥६४९।

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः॥ ६५ ॥

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते। उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम्।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः।

स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः, यदा कदाचिदनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति यत् तथैव स्मर्यते, तद् भवेत् स्मरणम्।

उदाहरणम्—

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः।
तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम्।६५१।

यथानुभवेति। सदृशदर्शनोदबुद्धसंस्कारजन्या स्मृतिः स्मरणनामालङ्कारः।

व्याचष्टे—यः पदार्थ इति। स्मृतिप्ररोह उद्बोधः। तदाधायिनि तत्प्रयोजके, तत्समाने तत्सदृशे। तथा च सदृशदर्शनाद् या स्मृतिः सालङ्कारः, न तु स्मरणमात्रम्, वैचित्र्याभावादिति भावः।

निम्ननाभीति। सुरतकण्ठरुतानामिति कर्मणि षष्ठी।

यथा वा—

करजुअगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।
समरिअपंचजण्णस्स णमह कण्णहस्स रोमाञ्चम् ।।६२५।।

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ।। १३२।।

तदिति अन्यदप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम्, अर्थादिह प्राकरणिकमाश्रीयते । तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां यदप्राकरणिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् ।

न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा, तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् । इह चार्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः, तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति करान् लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी सङ्कलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ।।६५३।।

करयुगेति ।

करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य ।
संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ।।

भ्रान्तिमानिति । तत्तुल्यदर्शने सति याऽन्यस्य संवित्, स भ्रान्तिनामालङ्कार इत्यर्थः ।

व्याचष्टे—तदितीति । तथा च प्राकरणिकार्थदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मृत्युपनीताप्राकरणिकात्मतया प्राकरणिकज्ञानं भ्रान्तिमानित्यर्थः ।

एवं चानुभूयमानारोपस्थले प्रकारान्तरजन्यस्मृत्युपनीतभ्रमवानयमलङ्कार इति भावः ।

अर्थानुगमनेनेति । विशेषादर्शनप्रयोज्यज्ञानस्यैव भ्रमत्वेनाभिमतत्वादिति भावः ।

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥१३३॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यदुपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वादुभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमदो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥६५४॥

ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण ॥६५५॥

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्त्या 'वअणिज्जम्' इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

आक्षेपेति । उपमानस्याक्षेप उपमेयस्यैव तिरस्कारार्थम्, उपमेयताकल्पनं वा प्रतीकमित्यर्थः ।

आक्षेपशरीरमाह—अस्येति । कैमर्थ्यं किंप्रयोजनकता । प्रतीपशब्दार्थमाह—तदिति । तथा चोपमानापकर्षबोधानुकूलो व्यापारः प्रतीपमिति सामान्यलक्षणमभिप्रेतमावयोरपीति ।

अत्राक्षेपप्रयुक्त उपमानस्यापकर्षबोधः । अत्रोपमानस्योपमेयताकल्पनप्रयोज्योऽपकर्षबोधः । उपमेयोपमायां मिथ उपमानोपमेयभावप्रतीतिः, अत्र तु तदभाव इति न तत्र प्रसङ्गः । एवं व्यतिरेकालङ्कारेऽपि न प्रसङ्गः, उपमितिनिष्पत्तावपि उपमेयाधिक्यप्रतीतेः । अत्र तूपमितेरेवानिर्वाहात् । यद् वक्ष्यत्युपमित्यनिष्पत्त्येति ।

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रियाऽनादरनिबन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥६५६॥

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यदसामान्यगुणयोगाद् नोपमानभावमप्यनुभूतपूर्वि तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम् । यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मितिहालाहल तात मास्म दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो-
भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥६५७॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

न च व्यतिरेके उपमितेरेकैकाङ्गादभानव्यतिरेको नाधिक इति वाच्यम्, उपमितेस्तत्र न व्यतिरेकनिर्वाहकत्वात्, आधिक्यांशस्योपमित्यपेक्षया चमत्कारकारित्वस्यानुभविकत्वात्, अत एव नियमतस्तत्रेवादिपदप्रयोगोऽपीति दिक् ।

गर्वमसंवाह्यमिममिति । अत्रोपमितिनिष्पत्तावपि उपमेयाधिक्याप्रतीतेर्न व्यतिरेकः, उपमानोपमेययोर्मिथस्तथात्वं न शाब्दमिति नोपमानोपमेयतेति ध्येयम् । परन्तु प्रसिद्धानामप्रसिद्धत्वप्रतिपादननिबन्ध एवापकर्षः । अत एवेति सामान्यगुणयोगादुत्कटसाधारणधर्मानाश्रयत्वादित्यर्थः । उपमेयवृत्त्युत्कटधर्मवदेवोपमानत्वादिति भावः । एतच्चोपमानत्वाभावे हेतुः ।

अहमेवेति । यद्यप्युत्कटदुःखजनकत्वं हालाहलेऽप्यस्ति, तथापि दुर्जनवचने स्ववृत्तिसमानजातीयदुःखजनकत्वं नास्तीति वैधर्म्यादुपमित्यनिष्पत्तिरिति ध्येयम् । तदुक्तम्—हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यमेवोपनिबद्धमितीति दिक् ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात् तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥१३४॥

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यदप्रस्तुतार्थेन सम्पृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव, तदेकात्मतया निबध्यते तत् समानगुणनिबन्धनात् सामान्यम् ।

उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ।६५८।

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनातिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतस्य प्राधान्येन वर्णनीयस्य यदन्येनाप्रस्तुतपदार्थेन योगादैकात्म्यम्, अपृथक्प्रतीयमानत्वं निबध्यते, तत्सामान्यालङ्कारः ।

एकगुणसाम्यविवक्षया समासगुणत्वं प्रतिपादयितुमित्यर्थः ।

विवक्षापदस्वरसलब्धं व्याचष्टे—अतादृशमपीति । पदार्थं व्याचष्टे—तादृशतयेति । योगादित्यस्यार्थविवरणं सम्पृक्तमिति । भ्रमस्य समानजातीयधर्मप्रयोज्यत्वादाह—अपरित्यक्तेति । एतेन तद्गुणाद् भेदः । तत्र स्वगुणपरित्यागपूर्वकमल्पगुणग्रहणादिति भावः । एकात्मतया अपृथक् प्रतीयप्रतीयमानतया । एतेन मीलिताद् भेदः । तत्र बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणस्यैव विवक्षितत्वात्; अत्र च ग्रहणस्य विवक्षितत्वात् । तद्वक्ष्यति—पृथग्भावेनेत्यादि ।

मलयजेति । दन्तपत्रेति । दन्तनिर्मितताटङ्क इत्यर्थः ।

अत एवेति । पृथग्भावेन त्वस्त्येवेति भावः ।

यथा वा—

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ।।

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्, तस्य प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ।।१३५।।
अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ।।१३६।।

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यदाधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः ।

वेत्रत्वचेति । यदि भृङ्गा सखेलं नापतिष्यन्, न तदा वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलगतानि नवचम्पकानि चम्पकत्वेन को वेदयिष्यदित्यन्वयः ।

ननु भृङ्गपातविशेषदर्शनादत्र नापृथक् प्रतीतिः, अत आह——निमित्तान्तरेति । अभेदं तादात्म्यम् । यद्यपि तयोस्तादात्म्ये अस्यालीकत्वात् तद्व्युदासोऽप्यनाशङ्कनीय एव, तथापि प्रथमोत्पन्नस्याभेदप्रत्ययस्य व्युदसितुमशक्यत्वादित्यत्र तात्पर्यम् ।

ननु प्रथमं प्रत्ययोऽपि वस्तुत ऐकात्म्यं भवत्येवेत्यत आह–प्रतीतेश्चेति । तथा च प्रतीतिघटितमेव लक्षणम् । तच्चाबाधितमेवेति भावः ।

न च रूपकातिशयोक्तिविशेषसङ्कर इति वाच्यम्, तयोराहार्यारोपरूपत्वात्; अस्य च विशेषादर्शनजन्यत्वात् । भ्रान्तिमत्सङ्करोऽपि न, तस्य स्मर्यमाणारोपत्वात्, अस्य चानुभूयमानारोपत्वादिति ।

विनेति । प्रसिद्धाधारं विनाऽऽधेयव्यवस्थितिरेको विशेषः । एकात्मेति । एक आत्मा स्वभावोऽर्थाद् वृत्तिर्यस्यां तथा । सा चानेकस्मिन् वर्तमाना इयमपरा । अन्यत् कार्यं कुर्वतः पुरुषस्येति तेनैव प्रयत्नेनान्यस्याशक्यवस्तुनो यत्करणम्, सोऽपरो विशेष इत्यर्थः ।

उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥६६०॥

एकमपि वस्तु यदेकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः ।

यथा—

सा वसइ तुज्झ हिअए सा च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ।
अह्मारिसाण सुन्दर ओसासो कत्थ पावाणं ॥६६१॥

यदपि किञ्चिद्रभसेनारभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः ।

यथा—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां बत किं न मे हृतम् ।६६३।

सा वसति तव हृदये सैवाक्षिषु सा च वचनेषु ।
अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥

न च पर्यायसङ्करः, तत्र क्रमेणैकस्यानेकसम्बन्धात्, अत्र त्वेकदैव एकस्यानेकसम्बन्धस्य विवक्षितत्वादिति ।

यदपि चेति । न वास्य समुच्चयसङ्कर इति वाच्यम्, तत्रैकस्मिन्नेव कार्ये बहूनां हेतूनामन्वयस्य, अत्र त्वेकस्यैव हेतोरनेककार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वादिति भेदात् ।

स्फुरदिति । सृष्टिसंहारभेदादुदाहरणयोर्भेदः ।

सर्वत्रैवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्--

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ।।इति ।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ।।१३७।।

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुणसम्पदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत् समासादयति, स तद्गुणः । तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति ।

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ।।

नन्वलङ्काराणां बहूनां चमत्कारकत्वप्रयोजकाभेदेऽपि कथं पृथगलङ्कारत्वमित्याह--सर्वत्रेति । अतिशयोक्तिः । अतिशयाधायिन्युक्तिः । चमत्कारकारिण्युक्तिरिति यावत् । तथा चालङ्कारत्वप्रयोजकाभेदेऽप्युक्तिवैलक्षण्यादेवालङ्कारभेद इत्यर्थः । तदाह--तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगादिति ।

नन्वतिशयोक्तिनामालङ्कारविशेषो विवक्षितः, सर्वत्र तस्यासम्भवात् । अत एव 'सैषा सर्वत्र' इत्यादौ प्रामाणिकसंवादे वक्रोक्तिपदमेवेति । अत एव कविप्रतिभोत्थापितत्वं तत्त्वं सर्वत्रालङ्कारे तत्र मूलम् । तथा च तत्समानार्थप्रतिपादकोदासीनवाक्ये चातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

स्वमुत्सृज्येति । अत्युज्जवलगुणस्य वस्तुनो योगात् स्वं गुणमुत्सृज्य तद्गुणतामेति, तत् तद्गुणनामालङ्कार इत्यर्थः ।

व्याचष्टे--वस्त्विति । अभिभवे वस्तुतःस्वगुणस्य त्यागाभावात् । अन्यथा व्याचष्टे—तिरस्कृतनिजरूपमिति । प्रगुणतया स्वगुणसम्पादकेनापि समीपगेन तिरस्कृतनिजरूपमिति सम्बन्धः । उपरक्तं सम्बद्धम् ।

विभिन्नेति । परितः स्फुरन्त्या रुचा विभिन्नवर्णा इत्यन्वयः ।

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत् स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायामिदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम ।

उदाहरणम्—

धवलोसि जह वि सुन्दर तह वि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअं ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहितो ण रत्तोसि ।।६६५।।

अत्रेति । न च मीलितसङ्करः, सामान्यसङ्करो वा । प्रथमे धर्मिण एवाग्रहात्, अपरत्र चापरित्यक्तस्वगुणस्यैवापृथक्प्रतिभासात्, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवात् । तत्परिभवे धर्मिणः पृथक्प्रतिभासात्च्च न चायं भ्रन्तिमानिति वाच्यम्, तत्र स्मर्यमाणारोपस्यैव विवक्षितत्वात्, इह गृह्यमाणारोपस्येति भेदात् ।

यत्त्वन्यधर्मस्यान्यत्र भानं परम्परासम्बन्धावगाहितया प्रथमत्वम्, प्रकृते च तथैव विवक्षितमिति न दोष इति तन्न, 'शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या' इत्यादौ तद्गुणस्यात्रोपमानुग्राहकतानापत्ते । विशेषदर्शने भ्रमायोगादिति ।

तद्रूपेति । चेच्छब्दो यदर्थे । तथा चास्य न्यूनगुणस्य प्रगुणरूपाननुहारो यत् तदतद्गुणनामालङ्कार इत्यर्थः ।

व्याचष्टे-यदीति । चेच्छब्दस्य यद्यर्थत्वमभिप्रेत्य यदीति वृत्तिग्रन्थः । वस्तुतस्तु तच्छब्दस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वेन यत्तदाध्याहारापत्तेश्चेत्पदार्थानुरोधेन तत्पदस्यैव तदेत्यर्थः । उच्यते च विशेषलाभाद् यदर्थ एव चेच्छब्द इत्यर्थः । यद् वा चेच्छब्दो यद्यर्थक एव, तच्छब्दोऽपि तदेत्यर्थकः । तद्रूवेदित्यतः पूर्वं तदेति च तच्छब्दव्याख्यानं पूरणीयम् । पूर्वकारिकास्थयोरेव विशेष्याभिधायकयोर्यत्तदोरनुकर्षः । एवं न काप्यनुपपत्तिरिति ।

धवलोसीति ।

धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।
रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ।।

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः ।

किञ्च, तदिति अप्रकृतमस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यदप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्ताद् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् ।

यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ।।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ।।१३८।।
तथैव यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यदेकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यदन्यथाकरणम्, स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वाद् व्याघातः ।

उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ।।६६७।।

अत्रेति । संयुक्त इत्यनेन रञ्जनयोग्यतामुलक्षयति—तदितीति । पूर्वं तदिदम्पदयोरधिकगुणन्यूनगुणवाचित्वं विवक्षितम्, इदानीं तु प्रकृताप्रकृतवाचित्वमित्यर्थः । अनयोः सर्वनामपदत्वादुभयत्रापि तत्पर्यायाच्च न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

गाङ्गमिति । गङ्गायमुनाम्बुनोरप्रकृतयोर्गुणस्य प्रकृतेन राजहंसेन तद्गृहीतमित्यतद्गुणमित्यर्थः ।

यद्यथेति । केनापि कर्त्रा येनोपायेन यद् वस्तु सधितम्, तेनैवोपायेनापरेण तदन्यथा विधीयते यत् स व्याघातनामालङ्कार इत्यर्थः ।

व्याचष्टे—येनेति । दृशेति । अत्र दृशैव दाहो जीवनं च । यद्यपि विरूपाक्षदृग्वामलोचनादृशोर्नैक्यम्; तथा च न व्याघातः, तथाप्येकजातीयत्वा-

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥१३९॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणां यथासम्भवमन्योन्यनिरपेक्षतया यदेकत्र शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयत्रापि वा अवस्थानं सा एकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः ।

तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा--

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्-
भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखला-
कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥६६८॥

अर्थालङ्कारसंसृष्टिस्तु--

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥६६९॥

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः, उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे ।

दैक्यं विवक्षित्वेदमुपपादनीयम् । यद् वा कार्यवैजात्यस्य कारणवैजात्यप्रयोजकत्वादेकजातीयाद् विजातीयकार्याभिधाने व्याघात एवेति विवक्षितमिति ध्येयम् ।

शुद्धभेदानुक्त्वा सङ्कीर्णभेदानाह—सेष्टेति । अनुप्रासोपमाप्रभृतीनां पृथक् चमत्कारप्रयोजकत्वेऽपि परस्परसाङ्कर्येणाधिकरामणीयकत्वमनुभवसिद्धमिति संसृष्टिसङ्करयोः पृथक्त्वम् । एकत्र काव्ये एतेषां शब्दार्थालङ्काराणां भेदेन या स्थितिः, सा संसृष्टिनामालङ्कार इत्यर्थः ।

व्याचष्टे—एतेषामिति । समनन्तरोक्तानां शब्दार्थोभयालङ्काराणां यथासम्भवमिति शब्दालङ्कारयोरर्थालङ्कारयोरुभयालङ्कारयोर्वेत्यर्थः । अन्योऽन्येति । भेदेनेत्यस्य विवरणम् । एकार्थेति । काव्यरूपैकार्थसम्बन्धस्वभावेत्यर्थः ।

वदनेति । अत्र वृत्त्यनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ।

लिम्पतीति । पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा, उत्तरार्द्धे उपमा । अनयोः संसृष्टिः ।

शब्दार्थालङ्कारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसक्कन्तीं णिवारेइ ॥६७०॥

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । संसर्गश्च तयोरेकत्र काव्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

सो णत्थीति ।

स नास्त्यत्र ग्रामे य एनां महमहायमानलावण्याम् ।
तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिष्वक्वमाणां निवारयति ॥

अत्र पूर्वार्द्धे छेकानुप्रासः, हृदयलुण्ठाकीमिति रूपकं च संसृष्टिं प्रयोजयत इत्याह—अत्रेति ।

नन्वलङ्कारयोर्भिन्नधर्मिकत्वात् कथमुक्तैकार्थसम्बन्धस्वभावा संसृष्टिः, अत आह— संसर्गश्चेति । एकत्र काव्य इति । तथा च काव्यत्वरूपेणैकेनोपाधिनाऽनुगतयोः शब्दार्थयोरैक्यात् सङ्गतिरिति भावः । क्वचिद् वाक्य इति पाठः । तत्राप्याकाङ्क्षायोग्यतादिमत्पदकदम्बकस्यैव वाक्यत्वात् । योग्यतायाश्चार्थघटितत्वादर्थावच्छिन्नशब्दस्यैव वाक्यत्वम् । अन्यथा निरर्थकानामपि वाक्यत्वापत्तिः । तथा चैकं वाक्यमित्यादिप्रतीतिसाक्षिकमेकत्वमादाय शब्दार्थालङ्कारयोरेकार्थसमवाय इत्यर्थः ।

छन्दसीति । 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति मतावष्टम्भेन तत्राप्युपपत्तिः पूर्ववदेव; अन्यथाऽऽनुपूर्व्यात्मके छन्दसि शब्दालङ्काराणां यथाकथञ्चिद् वृत्तावप्यर्थालङ्काराणां सर्वथैवावृत्त्योक्तदोषानिवृत्तेः । समवेतत्वात् सम्बन्धत्वात् ।

यत्तु रसरूपे एकत्रैव धर्मिणि सर्वेषामुपकारकत्वात् साक्षात् परम्परासम्बन्धेन सर्वेषामेव सामानाधिकरण्यमस्तीति तमादायैवैकार्थसम्बन्धसमर्थनम् । 'एकत्र शब्दभागे एव' इत्यादिवृत्तिग्रन्थस्य 'वाक्ये छन्दसि वा' इत्युपसंहारग्रन्थस्य च तावत्पर्यन्ततात्पर्यकत्वमिति तन्न, रसमादाय तथा समर्थने सर्वेषामेव शब्दार्थदोषाभावगुणालङ्काराणां संसृष्टिः स्यात्, रसोपकारकत्वाविशेषात् । रसोपकारकत्वाविशेषेऽप्यलङ्काराणामेव शब्दार्थोभयवृत्तित्वेन प्रतीतानामानुभाविकी चमत्कारप्रयोजकतेति चेत्, तर्हि शब्दार्थात्मकं काव्यमादायैव तत्समर्थनमुचितम्, न तु रसमिति दिक् ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः ।

एत एव यत्रात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स एषां सङ्कीर्यमाणस्वरूपत्वात् सङ्करः ।

उदाहरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटङ्कपत्रे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन् गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः ।

सङ्करमाह—अविश्रान्तीति । आत्मनि आत्ममात्रेऽविश्रान्तिजुषामलङ्काराणामङ्गाङ्गिभावः सङ्करनामालङ्कार इत्यर्थः ।

व्याचष्टे—एत एव इति विश्रान्तीत्यस्य विवरणम् । स्वतन्त्रभावा इति । स्वातन्त्र्यं चेतरसजातीयासहकारेण चमत्कारासाधारणप्रयोजकत्वम् । परस्परेति । कस्यचिदनुग्राह्यत्वम्, कस्यचिदनुग्राहकत्वमित्यर्थः । यद्वा स्वरूपयोग्यतापदमुभयत्रैवान्वेति । फलोपधाने तु कस्यचित् किञ्चिदिति भावः । पदार्थं व्याचष्टे—सङ्कीर्यमाणेति ।

आत्त इति । अत्र सीमन्तत्वे इत्यनेन चिकुरसम्बन्धेनादाने विलम्बाभावः । मरकतिनीत्यनेन हेमताटङ्कहरणे विलम्बाभावः, अन्यथा देहकान्त्यभिभवाद् ज्ञायेतैव, न कुत आदानमिति व्यज्यते । बिम्बोष्ठकान्त्येत्यनेन मुखस्य नम्रत्वम् । तेन चारोप्यस्यासान्निध्येन भ्रमस्य गृह्यमाणारोपत्वमुत्कटत्वं व्यज्यते ।

अत्रेति । 'शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या'इत्यत्र तद्गुणः । 'गुञ्जाफलानां स्रजः' इत्यत्र भ्रान्तिमान् । अत्राधरसान्निध्यासादितारुणिम्ना मुक्ताफलानां दर्शनेन

यथा वा--

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।
परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥६७२॥

अत्रोपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारः पूर्ववदङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते ।

कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहित-कलङ्करूपमक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च

गुञ्जाफलानां स्मरणात् तदारोपे भ्रान्तिमानित्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावः प्रतीयते । तदाश्रयणेनेति तन्निर्वाहेणेत्यर्थः ।

एतच्च प्रकृताभिप्रायेण, अन्यत्रान्यानुपष्टम्भकस्यापि तद्गुणस्य चमत्कृतिनिमित्तत्वादिति । तदाह--सचेतसामिति । तथा च प्रकृते तथैवा-नुभवादिति भावः ।

जटाभाभिरिति । करो रश्मिः पाणिश्च । वैराग्यं वीतरागता विषयव्यावृत्तिश्च । तत्र हेतुः-वियोगिव्यापत्तेरिति । वियोक्तुं शीलं येषां ते वियोगिनो विषया इत्यर्थः । तेषां व्यापत्तेर्नाशादित्यर्थः । विशदः पाण्डुरः शुद्धचित्तश्च । परिकरः समूहः । तलपदं स्वरूपार्थकम्, भस्मापाण्डुः भस्मना आपाण्डुः, भस्मेव आपाण्डुश्च ।

अत्रेति । जटाभाभिर्भाभिरित्युपमाया वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षाया अपि श्लेषोऽङ्गम् । रश्मेर्वियोगिव्यापत्तिमदयोग्यत्वात् पितृवन इवेत्युपमायाः सर्वेऽप्युपकारकाः ।

ननु कलङ्काक्षवलय इत्यत्र रूपकोपमासन्देहात्मा सङ्कर एवेत्यत आह-कलङ्क एवेति । कथं करधृतत्वं रूपकसाधकम्, अत आह--अस्य हीति । उप-मानत्वे कलङ्क एव प्राधान्येनावगम्येतेति भावः । तस्यैवेति । अक्षवलय-स्यैवेत्यर्थः ।

करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः। श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणमसदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते, शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैवोद्वहनात्। कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तूपमायां कङ्कस्योत्कटतया प्रतिपत्तिः।

न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात्।

एवंरूपश्च सङ्करः शब्दालङ्कारयोरपि परिदृश्यते। यथा—

राजति तटीयमभिहतदानवरासाऽतिपातिसारावनदा।
गजता च यूथमविरतदानवरा साऽतिपाति सारा वनदा॥६७३

ननु तथापि सादृश्यं विना कथं रूपकम्? न च करधृतत्वमेव सादृश्यम्, कलङ्के तदभावात्। नाप्याकारसाम्यम्, तस्यापि भेदादित्यत आह—श्लेषच्छायेति। छाया सामर्थ्यप्रत्यासत्त्या करशालिचन्द्रवृत्तित्वरूपसान्निध्येनेत्यर्थः। करधारणासत्त्वे हेतुमाह—शशाङ्केनेत्यादि। यद्यपि कलङ्के रश्मिधृतत्वमक्षवलये च पाणिधृतत्वमिति न साधारण्यम्। तेन रूपकायोगः, तथापि करशब्दवाच्यधृतत्वं साम्यमिति रूपकोपपत्तिरिति ज्ञेयम्। फलतः करशब्द एव साधारणो धर्म इति ध्येयम्।

ननूपचारावश्यकत्वे उपमायामप्यसदेव करधृतत्वमुपचर्यताम्, को दोष इत्यत आह—कलङ्क इति। उत्कटतया मुख्यत्वेनेत्यर्थः। तथा च गुणप्रधानयोर्गौण एवोपचारः समुचित इति भावः।

'अनुग्राह्यानुग्राहकाख्यः सङ्करः शब्दालङ्कारयोर्न सम्भवति, शब्दस्वरूपवदुपकार्योपकारकत्वाभावेनाङ्गाङ्गिभावाभावात्, परन्तु संसृष्टिरेव" इत्यलङ्कारसर्वस्वमतं दूषयति—एवंरूपश्चेति।

राजतीति। इयं तटी राजतीत्यन्वयः। कीदृशी? अभिहतो दानवानां रासः कोलाहलो यस्याम्। तथा अतिपाती शीघ्रगामी सारावः सशब्दो नादो यस्यां सा इत्यर्थः। सा गजता च। यूथमतिशयेन पाति रक्षति। सापि कीदृशी? अविरतेन दानेन अविरतमदेन वरा श्रेष्ठा। तथा सारा स्थिरा, तथा वनदा वनखण्डिका।

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ १४० ॥

द्वयोर्बहूनां वा अलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधाद् न यत्र युगपदवस्थानम् । न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्; तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत । स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करः, समुच्चयेन सङ्करस्यैवाक्षेपात् ।

अत्रेति । चित्रभेदः चित्रनामा शब्दालङ्कारः । परस्परेति । चित्राभ्यां यमकनिष्पत्तेः परस्परापेक्षित्वमित्यर्थः ।

एकव्यञ्जकानुप्रवेशलक्षणस्तृतीयोऽत्र सङ्कर इति केचित्, परस्पराक्षेपे इति नपुंसकानपुंसकयोर्नपुंसकमिति न्यायात् ।

द्वितीयं सङ्करमाह—एकस्य चेति । एकतरस्येत्यर्थः । न्यायदोषौ साधकबाधकमाने । तथा चोभयत्र साधकबाधकप्रमाणाभावप्रयुक्तस्तुल्यकोटिकः संशयः सन्देहसङ्कर इत्यर्थः ।

व्याचष्टे—द्वयोर्बहूनामित्यादि । एकत्र च काव्ये । समावेशेऽपि स्वरूपतः सत्त्वेऽपि । विरोधादिति । कवितात्पर्यग्राहकयोरन्योन्यप्रतिबन्धादित्यर्थः । आक्षेपादिति । अनुकर्षणादित्यर्थः । अवस्थानं निश्चयः ।

ननु वस्तुस्वरूपसत्त्वे किमिति न निश्चय इत्यत आह—न चेति । कारिकायां विशेष्यं पूरयति—समुच्चयेनेति । समुच्चयबोधकेन सूत्रस्थचकारेणेत्यर्थः ।

यद्यपि वक्ष्यमाणोदाहरणेषु नयनानन्ददायीत्यादिष्वलङ्काराणां निश्चय एव, तथापि किमयमलङ्कारः, कवितात्पर्यविषयोऽयं वेत्याकारः सन्देहोऽत्र विवक्षितः । अत एवाह वृत्तिकारः—अलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपीति । अत एव च विरोधपदमन्यथैव योजितम्; अन्यथा समावेशेऽपि विरोधादित्यसङ्गत्यापत्तेः । एवं च निश्चयोऽपि कवितात्पर्यविषयत्वेन निश्चयो बोद्धव्य इति ।

उदाहरणम्--

जह गम्हीरो जह रअणणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।
तह किं विहिणा एसो सरसवाणीओ जलणिही ण किओ ।।६७४।।

अत्र समुद्रे प्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः ? किमब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेरियमप्रस्तुतप्रशंसा इति सन्देहः ।

यथा वा—

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत् प्रसीदति ।
अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ।।६७५।।

अत्र किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् पर्यायोक्तम्, उत वदनस्येन्दुबिम्बतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशाद् रूपकम्, अथ वा तयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्,

---

जह गम्हीर इति ।

यथा गभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।
तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ।।

इदं च समुद्रस्य प्रकृतत्वाप्रकृतत्वग्राहकप्रमाणानवतारे द्रष्टव्यम्, अन्यथाऽन्यतरालङ्कारनिर्णयादेवोक्तनिश्चयापत्तेरिति ध्येयम् ।

द्वयोः सङ्करमुक्त्वा बहूनां सङ्करमुदाहरति—नयनानन्देति । एतदिन्दोर्बिम्बं प्रसीदति । अधुनापि प्रदोषसमयेऽपि । इदं तमोऽविशीर्णमित्यर्थः । कीदृशम् ? निरुद्धाशम्, निरुद्धा आशा दिशो येन दिवा तावच्छीर्णमेव इदानीमपीत्यर्थः ।

समुच्चयविवक्षायामिति । 'चन्द्रः प्रसीदति, एतन्मुखं प्रसीदति' इति चकाराभावेऽपि 'गामश्वं पुरुषं पशुम्'इत्यादिवत् समुच्चयविवक्षायामित्यर्थः ।

अथ वा तुल्ययोगिता, किमु प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः, आहोस्विन्मुखनैर्मल्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रसंशा इति बहूनां सन्देहादयमेव सङ्करः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्रैकतरस्य निश्चयाद् न संशयः । न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता, दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता । तत्र—

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ॥६७६॥

इत्यत्र मुख्यतयाऽवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजत इत्युपमायाः साधकम्, शशिना तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

एकस्य प्राकरणिकत्वेऽन्यस्याप्राकरणिकत्वे विवक्षिते दीपकम्, द्वयोः प्राकरणिकत्वविवक्षायामप्राकरणिकत्वविवक्षायां वा तुल्ययोगितापदेन क्रियासमुच्चयोऽत्र विवक्षितः । यत्त्वौपम्याप्रतीतेर्न तुल्ययोगितेति, तन्न, तुल्ययोगिताया उपमानोपमेयभावस्याघटकत्वात् । तथात्वे च 'पाण्डुक्षामम्' इत्यादेस्तुल्ययोगितोदाहरणस्य स्वयं वृत्तिकृतैव वदति, तस्यासङ्गतत्वापत्तेः । तथा च तत्र प्रकृतत्वाप्रकृतत्वे प्राधान्येन वर्णनीयत्वतदितरत्वे इति तत्त्वम् । अयमेवेति । सन्देहात्मा सङ्कर इत्यर्थः ।

न्यायदोषपदार्थौ व्याचष्टे—न्यायश्चेत्यादि ।

मुख्यतयेति । साक्षात्सम्बद्धतयेत्यर्थः । रूपके चन्द्रस्यैव प्राधान्येऽपि तत्र सहान्वयः, उपमायां तु प्रधाने मुखे साक्षादन्वयः सम्भवतीत्यर्थः । अत्र श्रुतिपदस्य शोभापरत्वनिश्चये सतीदं विनिगमकम्, अन्यथा श्रुतिपदस्य प्रभापरत्वे हास एव च द्युतिरिति रूपकम्, चक्रमेव शशीति रूपकस्यानुकूल्यं भजत एवेति सन्देहतादवस्थ्यात् । न तथेति । हासेन विकासलक्षणायां कथञ्चिदर्थघटनादिति भावः ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ॥६७७॥

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणम्, न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ॥६७८॥

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासम्भवात् ।

पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥६७९॥

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम्, असम्भवादिति रूपकस्य बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

अपरत्वमिन्दोरनुगुणमिति । अपरशब्दस्य पूर्वापेक्षित्वात् प्रथमेनेन्दुनाऽवश्यं भाव्यमिति वक्त्रेन्दावित्यत्र वक्त्रे इन्दुतादात्म्यारोपरूपस्य रूपकस्य साधकम्, उपमायां तु वक्त्रत्वेनैव मुखस्य प्रतीतौ शीतांशावपरत्वप्रतीतिर्न स्यात्, इन्द्वन्तरस्याप्रतीतेरित्यर्थः ।

ननु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति । इन्दुतुल्ये मुखे सति किमपरेण मुखेन चन्द्रेणेति यथाकथञ्चिदर्थघटनाद् वक्त्रप्राधान्ये न प्रतिकूलमित्युपमाया न बाधकमित्यर्थः । तथा चानयोस्तुल्यकोटिकः संशयो यत्कोटेः साधकमस्ति तदंशस्योत्कटत्वात् । लक्षणे च तुल्यकोटिकसंशयस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः ।

सदृशं प्रतीति । अन्त्यानौचित्यादिति भावः ।

अम्बुजे प्रतिकूलमिति । अम्बुजप्राधान्ये प्रतिकूलमित्यर्थः । तथा च तस्याप्राधान्यादुपमानत्वमेव, न त्वारोप्यत्वमिति भावः । न त्विति । पादेऽनुकूलमिति कृत्वा उपमासाधकत्वेन नाभिधीयत इत्यर्थः ।

ननु चेदनुकूलं न कथं साधकम् ? किञ्च साधकत्वपरिहारेण बाधकत्वोपादानं किमर्थमित्यत आह—विध्यीत्यादि । विधीत्यस्य स्वविरोधिकोटीत्यादिः । तथा च स्वविरोधिकोटेर्विध्युपमर्दिनो व्यतिरेकनिश्चायकस्य

स्फुटमेकस्मिन् विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम् ।
व्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यदुभावपि शब्दार्थालङ्कारौ व्यवस्थां समासादयतः सोऽप्यपरः सङ्करः ।

उदाहरणम्—

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच ।। ६८० ।।

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ।। १४१ ।।

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया सन्देहेनैकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात् त्रिप्रकार एव सङ्करो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात् तत्प्रभेदानामिति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलङ्काराः ।

तदपेक्षया स्वसाधकापेक्षयोत्कटत्वेन बलवत्त्वेन प्रतिपत्तेः 'सन्देहप्रतिबन्धः' इति शेषः । तथाहि—उपमासाधकत्वमात्रेऽभिहिते रूपकस्यापि कश्चित् साधकः स्यादिति सन्देहाहितसन्देहस्य तादवस्थ्याद् बाधके त्वभिहिते तद्व्यवच्छेदप्रतीत्या सन्देहाविषयत्वमुपपद्यते । एवं च सतोऽपि साधकस्याकिञ्चित्करतया बाधकमेव प्राधान्यादुपमासाधकमिति भावः ।

तृतीयं सङ्करमाह—स्फुटमिति । स्फुटमित्यनेनास्फुटालङ्कारद्वयसंसर्गश्चमत्कारानाधायकतया नालङ्कारत्वमर्हतीति द्योतितम् ।

व्याचष्टे—एकस्मिन्निति । व्यवस्थामवस्थितिम् ।

अत्रेति । श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापेत्यादौ श्लोकार्द्धात्मके पदे दिग्दलेति अन्धकारमधुपावलीति च रूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चानुप्रविष्ट इत्यर्थः ।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य कश्चिच्चोभयस्येति चेत्, उक्तमत्र—यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात्। ततश्च योऽलङ्कारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति।

एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावानुविधायितया उभयालङ्कारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः। अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यमुत्कटतया प्रतिभासत इति वाच्यालङ्कारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः।

योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान्।

उक्तमत्रेति। श्लेषालङ्कारप्रकरणे नवमोल्लास इति शेषः। यथेति। 'क्षणादा सा च क्षणदा' इत्यादौ शब्दशक्तिमूलकविरोधालङ्काराङ्गभूतार्थान्तरन्यासेत्यर्थः। 'सकलकलं पुरमेतत्' इत्यादिस्थलीयशब्दसाम्यनिबन्धनोपमादयो बोद्धव्याः। तदुक्तं रुद्रटेन—'स्फुटमर्थाल ारावेतौ' इत्यादि।

ननूभयालङ्कारत्वेऽपि तेषां प्राधम्याच्छब्दालङ्कारमध्ये परिगणनमनुचितमित्याह—अर्थस्येत्यादि। अत एव शब्दवैचित्र्यमुत्कटमानुभविकम्। पुनरुक्तवदाभासे शब्दालङ्कारमध्ये परिगणित इति भावः। वस्तुस्थितिमिति। उभयालङ्कारत्वमविवक्षित्वैवेत्यर्थः। वस्तुगत्या पुनरुभयालङ्कार इति भावः।

अलङ्कारसर्वस्वकारीयामुपपत्तिं दूषयति—योऽलङ्कार इत्यादि। विशिष्टस्येति। आश्रयाश्रयिभावकल्पनायामतिरिक्तसम्बन्धाभावेन स्वरूपसम्बन्ध

एषां दोषा यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः ॥१४२॥

तथाह्यनुप्रासस्य प्रसिद्धचभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषास्ते प्रसिद्धिविरुद्धताम्, अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात्।

क्रमेणोदाहरणम्--

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः।

एव विश्रान्तौ। तत्र चान्वयव्यतिरेकयोरेव निर्णायकत्वादित्यर्थः। 'आश्रयाश्रयिभावस्य' इत्यनन्तरम् 'अधिकस्य' इति पूरणीयम्।

यद्यपि निर्णायकेन निर्णेयस्य नान्यथा सिद्धिः, अन्यथा वस्तुनः स्वरूपसम्बन्धासत्त्वे किं निर्णायकावन्वयव्यतिरेकौ; किञ्च, एते शब्दालङ्काराः, एतेऽर्थालङ्काराः, एते उभयालङ्कारा इति विशिष्टप्रत्ययसाक्षिकेण तेनैवोपपद्यते शब्दाद्यलङ्कारव्यवस्था, तथापि सर्वेषामेवालङ्काराणां सर्वालङ्कारत्वं शब्दाश्रयानामर्थशब्दीयत्वं वेति वादिविप्रतिपत्तिनिराकरणेऽन्वयव्यतिरेकौ विनाऽनुभवोऽपि प्रमाणयितुं न शक्यत इति तावेवोपन्यासार्हावित्यत्र तात्पर्यम्। तदुक्तम्--तदाश्रयणमन्तरेणेति। व्यतिरेक इति भेद इत्यर्थः। ज्यायानीति। समीचीनः, वादिनिराकरणे तस्यावश्यकत्वादिति भावः। एतावतापि स्वरूपसम्बन्धपक्षः परमसमीचीनः, तावता वादापरिसमाप्तेः, न तु सपक्ष एव न भवतीति स्मर्तव्यम्।

इदानीमलङ्कारदोषानन्यैः पृथगुक्तानुक्तदोषान्तर्भूतत्वेन प्रतिपादयितुमाह--एषामिति। वैफल्यं चमत्काराप्रयोजकत्वम्। वृत्तीति। उपनागरिकादिवृत्तिविरोध इत्यर्थः। माधुर्यव्यञ्जकवृत्तौ शब्दत एव टवर्गपर्युदासात्। एवमोजोव्यञ्जकवृत्तावप्युद्धतगुम्फविधानमुखेन शिथिलबन्धस्यार्थतः पर्युदासादिति भावः।

चक्रीति। अहिमरुचः सूर्यस्य रथः, योऽन्वहमवतादित्यन्वयः। यस्य स्यन्दनस्य चक्रकीलकपंक्तिम्, चक्री विष्णुः स्तौति। एवं धूर्जटिर्महेशः। धुरां रज्जूनां संयमनार्थायेति। युजान् तेषामग्रान्, अक्षं चक्रम्, नक्षत्रनाथ-

रंहः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात् स्यन्दनो वः ॥

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥६८२॥

अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥६८३॥

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारुत्वं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

श्चन्द्रः । अरुणं सारथिम्, वरुणो लोकपालः, कूबराग्रं युगं धराग्रं कुबेरश्च लोकपालः । रंहो वेगम्, सुराणां समूहः स्तौतीति सर्वत्रान्वयः कर्तव्यः । कथम्भूतस्य चक्रस्य ? जगतामुपकृतये नित्ययुक्तस्य, स्वयमेवाभियुक्तस्य; न तु केनापि नियोजितस्येत्यर्थः । सर्वदा सञ्चारित्वेन कदापि मोचनयोजनयोरभावात् । स वो युष्माकम् । प्रीत्या भक्त्या । प्रसन्नोऽनुकूलः ।

भण तरुणीति । हे तरुणि ! यदि रमणमन्दिरं गच्छसि, तत् किं त्वदीयं परिसरणं ममाकारणं रणरणकं कुरुत इत्यन्वयः । रमणमन्दिरं रतिमन्दिरमित्यर्थः । रमणस्य मन्दिरमित्यर्थे स्वोपेक्षाया एव रणरणकहेतोरविकलत्वेनाकरणमित्यनन्वयापत्तेः । आनन्दस्यन्दी, अत एव सुन्दरोऽद्भुत इन्दुः, स एव मुखं यस्याः सतीर्ल्लीला उल्लासयितुं शीलं यस्याः । क्वचिदुल्लापिनीति पाठः । तत्र सतीभिर्ल्लीलाभिरुल्लपितुं वक्तुं शीलं यासामित्यर्थो बोध्यः । अनणुरणन्मणिमेखलमिति, अविरलशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरमिति च द्वयं परिसरणविशेषणम् । शिञ्जानं शब्दायमानम्, 'भूषणानां च शिञ्जितम्' इति कोषात् । रणरणकं चिन्ताम् ।

अत्र वाच्यस्येति । क्रीडागृहं यदि गच्छसि, तदा किमित्यकारणं तव गमनं मम चिन्तां कुरुत इति वाक्यार्थे वैचित्र्याद् भावस्यानुभविकत्वेन

'अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णम्' इत्यादौ शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यत इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः। यथा—

भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः॥

उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम्, अधिकता वा; तादृश्यनुचितार्थत्वं दोषः। धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः।

केवलं शब्दमात्रपर्याप्तोऽनुप्रास इत्यर्थापरिपोषादपुष्टार्थतेत्यर्थः। तथा च शब्दालङ्कारत्वेऽप्यनुप्रासादीनामर्थोपकारकत्वेनावश्यं भवितव्यमिति भावः।

न हि शब्दालङ्काराणां सर्वथार्थमपुरस्कृत्यैव रसोपकारकत्वं परम्परासम्बन्धेन शब्दवदर्थस्यापि घटकत्वात्, परन्तु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् 'प्राधान्येन व्यपदेशः' इति न्यायात् तदीयत्वेन व्यपदेश इति, न तु सर्वथार्थानपेक्षेति।

किञ्च, शब्दस्यैवार्थमपुरस्कृत्य न रसोपकारकत्वम्, कुतस्तदाश्रितानामलङ्काराणामिति। तदुक्तम्—'यत्सोऽर्थान्तरयुक्तथा' इति।

एवं चार्थोपकारकत्वरूपद्वारबाधात् प्रकृतानुप्रासस्य चमत्कारानुपयोगित्वमेवेति दिक्।

भुजङ्गमस्येति। दम्भयुक्ताः खलाः स्वीयां दुरन्ततां निश्चिन्वन्तोऽपि जन्तोश्चेतः प्रमुखे आपाततः कर्षन्तीत्यन्वयः। सदम्भा इति। सदमिति। सदेत्यर्थेऽव्ययम्। तथा च सदाद्युतिरित्यर्थः। यद् वा अम्भस्तेजः, अत एव शस्त्रस्फटिकमौक्तिकादौ सपानीयमिदमिति व्यवहारः परीक्षकाणाम्। तथा च विद्यमानतेजा इत्यर्थः। नदीति। सम्यक् समीचीनम् अम्भो जलं यस्या इत्यर्थः।

उपमायामिति। न्यूनत्वमधिकत्वं चेत्यर्थः। यत्रेति शेषः। धर्माश्रये त्विति। तुः समुच्चयार्थः। धर्मः साधारणो धर्मः, आश्रयो ययोः। तथा च

क्रमेणोदाहरणम्—

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ॥६८५॥

वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ॥६८६॥

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥६८७॥

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥६८८॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैःप्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥६८९॥

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

साधारणधर्माश्रितत्वेन न्यूनत्वाधिकत्वे इत्यर्थः । उपमानस्य न्यूनधर्मत्वमधिकधर्मत्वं चेति फलितोऽर्थः ।

अयं पद्मासनेति । जात्यधिकत्वे तूदाहरणत्वम् । कल्पभेदेन ब्रह्मभेदात् । ब्रह्मत्वस्य जातित्वात् ।

पातालमिवेति । परिमाणाधिक्योदाहरणम् । एतेनात्र यथाक्रमं निम्नत्वकाठिन्यश्यामत्वमात्रेणोपमाविवक्षायां नायं दोषः, अपि त्वाद्यं तयोरप्रयुक्तत्वम् , मध्यस्य तु निर्दोषत्वमिति ध्येयम् ।

अत्रेति । यद्यपि चण्डालादेर्न्यूनत्वेनोपमेयस्य कथनेन ब्रह्मादिभिरुपमानैर्न तथा भवितुमर्हति, तथाप्यत्यन्तोत्कृष्टस्योपमानकत्वमपकृष्टस्योपमेयस्यासत्यतापर्यवसायितयोपहासायैव पर्यवस्यतीति तथोक्तमिति भावः ।

न्यूनधर्मत्वमुदाहरति—स मुनिरिति ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ।।६९०।।

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यत इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत्, धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयत इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् ।

अधिकधर्मत्वमुदाहरति—स पीतवासा इति ।

यद्यप्युपमानन्यूनाधिकधर्मत्ववदुपमेयाधिकधर्मत्वन्यूनधर्मत्वेऽप्युक्तोदाहरणयोः सम्भवत एव, तथाप्युदाहृतसमानजातीयतया वा नोदाहृते, तथैव बोध्ये इति ध्येयम् । अत एव 'धर्माश्रये तु न्यूनाधिकधर्मत्वे' इति प्रतिज्ञायामुपमानोपमेयनियमेनोक्तानुपमायामित्यादौ तूपमेयस्येति विशेष उक्त इति ।

लिङ्गवचनभेदोऽपीति । साधारणत्वेन विवक्षितं चेद् धर्ममसाधारणरूपं कुर्यादित्यर्थः । एतेन यत्र 'चन्द्र इव मुखमाह्लादकम्' इत्यादावाह्लादकत्वस्य चन्द्रेऽतिप्रसिद्धत्वाद् मुखे च प्रत्यक्षादिसिद्धत्वाल्लिङ्गभेदेऽपि साधारणत्वेनैव प्रतिपत्तिः, तत्र न दूषणमिति सूचितमिति ध्येयम् । तदेकतरस्यैवेति । असाधारणत्वादेवोभयत्र नान्वय इत्यर्थः । सविशेषणेति । यदोपमानान्वित विशेषणम्, तदा विशिष्टस्योपमानता यदोपमेयान्वितम्, तदा विशिष्टस्योपमेयतेत्यर्थः ।

ननूपात्तधर्मस्य विशेषनिष्ठत्वे साधारणधर्माभावात् कथमुपमानिर्वाह इत्यत आह—प्रतीयमानेनेति । शब्दोपस्थापितस्य विशेषनिष्ठत्वेऽपि प्रतीयमानेनैव साधारणधर्मेणोपमानिर्वाह इत्यर्थः । अपिशब्दाच्छब्दान्तरोपस्थापितस्यापि तेनेति समुच्चीयते । प्रक्रान्तस्येति । प्रस्तुतस्य विशिष्टस्याविशिष्टस्य वेत्यर्थः ।

यथा—

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे ॥
सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ॥ ६९२ ॥

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथापि अस्यानुगमक्षमस्वभावत्वात् ।

यथा—

गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ॥ ६९३ ॥
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ ६९४ ॥

चिन्तारत्नमिति । अत्र च्युतत्वाख्यः साधारणो धर्मः पुंल्लिङ्गावरुद्धे उपमेयमात्रेऽन्वेति, न तु विरुद्धलिङ्गावरुद्धे उपमान इति विशिष्टाविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतेर्भग्नप्रक्रमत्वम् ।

सक्तव इति । अत्र शुद्धत्वं साधारणो धर्मो बहुत्वावरुद्धेषु सक्तुषु उपमेयेष्वेवान्वेति । न तु विरुद्धसंख्यावरुद्धे वधूरूपे उपमाने इति विशिष्टाविशिष्टयोरुपमानोपमानत्वाद् भग्नप्रक्रमत्वम् ।

यत्र त्विति । यत्र लिङ्गवचनयोर्वा नानात्वेऽपि साधारणधर्माभिधायि पदं स्वरूपभेदमानुपूर्वीभेदं च नापद्यते, तत्र न दूषणमित्यर्थः ।

उभयेति । समानानुपूर्वीदर्शनेन युगपदेव चोभयसंस्कारोद्बोधनादिति भावः ।

गुणैरिति । अत्रोपमेयोपमानवाचकयोर्गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽप्यनर्घ्यैरिति साधारणधर्माभिधायिपदस्य तृतीयाबहुवचनान्तस्योभयलिङ्गेऽपि तुल्यरूपत्वान्न दोषः ।

तद्वेष इति । तद्वेष इत्युपमेयम्, विभ्रमा इत्युपमानम्, असदृश इति मधुरताभृत इति दधत इति च साधारणधर्माभिधायीनि पदान्युभयत्राप्यन्वितानि । तत्र वचनभेदेऽपि रूपसाम्यान्न दोषः ।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ।। ६९५ ।।

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेति कालभेदः ।

तथा हि 'असदृशः' इति पाणिनिमते कञन्तत्वात्, कलापमते दृगन्तत्वादेकवचनान्तक्विबन्तत्वाद् बहुवचनान्तम् । एवम् 'मधुरताभृतः' इत्यपि मधुरतां भर्तुमारब्ध इत्यादि कर्मविहितकर्तृत्वाद् मधुरतया धृत इति कर्मक्रान्तत्वाद् वा एकवचनान्तम्, क्विबन्तत्वाद् बहुवचनान्तम् । एवं दधत इति दधृ धारण इत्यात्मनेपदैकवचनान्तस्य दधातेश्च बहुवचनान्तस्य रूपमिति सर्वत्र साम्यमिति । अन्याभिरसदृश इति अन्यासां वेषैरित्यर्थः ।

न चापत्यार्थं स्नेह इतिवद् यद्यपि रूपसाम्येऽपि लिङ्गवचनभेदस्तदवस्थ एव, तथापि श्लेषावच्छादितो द्राग् न प्रतीयत इति प्रतीतिस्थगनादत्र दोषः ।

यत्तु लिङ्गवचनभेदश्च श्लेषमहिम्नैव न दोषः, अत एव 'येन ध्वस्तमनोभवेन' इत्यादौ श्लेषेऽप्रयुक्तनिहतार्थयोरदोषत्वमिति तन्न, उभयार्थेत्यादिवृत्तिग्रन्थविरोधात् । तेन ह्यनुगमकस्वभावत्वं प्रतिपादयता उपमानिमित्तता च बिलम्ब एवाभिहितः, अन्यथा श्लेषानिर्वाह एवोपन्यस्तः स्यात् ।

किञ्च, श्लेषालङ्कारोऽत्र प्राधान्येन तात्पर्यविषय उपमानिर्वाहकः, प्रयत्नेन परं तन्निर्वाहः । अत एव 'येन ध्वत' इत्यादौ दोषोद्धारेऽप्रयुक्तनिहतार्थावपि श्लेषादिषु न दुष्टाविति श्लेषस्यैव निमित्तत्वमभिहितम् । किञ्च तद्दोषस्य पूर्वमेवोद्धृतत्वात् पुनरुद्धारपौनरुक्त्यापत्तेश्चेति दिक् ।

कालेति । कालो वर्तमानादिः । पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः । विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनम् । आदिपदान्निर्वर्तनम्, विश्रान्ति चमत्कारम् ।

अतिथिमिति । यद्यप्यतीतपश्चिमयामिनीयामात् चेतना प्रसादमापेति विवक्षितेन कालेन भेदः तथापि पश्चिमरात्रियामजातीयादद्यापि चेतनाजातीयं प्रसादमाप्नोति, उपमेये तु न तथेति कालभेदो द्रष्टव्यः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविभक्तमूर्तिः
　　कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
　　बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ।। ६९६ ।।

अत्र 'लता विभ्राजते, न तु विभ्राजसे' इति सम्बोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्यासम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ।। ६९७ ।।

इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति, न तु प्रवहतु इत्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवञ्जातीयकस्य चान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासम्भवाद् विध्यादिभेदः ।

प्रत्यग्रेति । विभक्तमूर्तिः, बालः प्रवालो नवकिसलयं स्वस्य, एवंविधो यो विटपस्तदुत्पत्तिस्थानमित्यर्थः ।

अत्र लतेति । अचेतनत्वेन लतायाः सम्बोध्यत्वाभावादिति भावः ।

ननु विभ्राजत इत्येवास्तु । तथा च 'देवी लतावद् विभ्राजते' इत्येवार्थ इत्यत आह—सम्बोध्यमानेति । सम्बोध्यविषयस्य तच्छक्तस्येत्यर्थः । देवीसम्बोध्याभिधानात् । तत्र च प्रथमपुरुषस्यासाधुत्वादिति भावः । व्यत्यासात् तत्परित्यागेनेतराध्याहारादित्यर्थः ।

विधिभेदं दर्शयति—गङ्गेति ।

ननु प्रवहत्वित्येवोभयत्रान्वेति, अत आह—न त्विति । विधेरिति । व्यत्यासादित्यन्वेति । आशीर्विहितलोट्प्रत्ययस्यानागतेष्टविषयार्थकत्वात् कीर्तावेवान्वयः, न तु विद्यमाने गङ्गाप्रवाहे । तथा च यथा गङ्गा प्रवहति तथा कीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेदः ।

ननु प्रवहणस्य सिद्धत्वेऽपि कस्यचिदेवानागतार्थस्य गङ्गानिष्ठस्य विधिविषयत्वं भविष्यतीत्यत आह—एवं जातीयकस्येति । असम्भवादिति ।

ननु समानमुच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायामुपमायामुपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्धाद् न कश्चित् कालादिभेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेणो-पमाऽवगम्यते, यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति' इति,

---

उपमेयेऽसम्भवादित्यर्थः । वस्तुतस्तु गतिमनुरुध्य तादृशधर्मान्तरस्योपमान-गतस्य सम्भवेऽपि स्वप्रकृत्यनुपस्थापितत्वेन विधेस्तदन्वितस्वार्थबोधकत्वा-देवेति ध्येयम् ।

विध्यादिभेद इति । यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो भेदासम्भवः, तथापि प्रागुक्तो व्यत्यास एव भेदपदेन विवक्षित इति ध्येयम् ।

शङ्कते—नन्विति । समानमित्यग्रेतनेन धर्मान्तरमित्यनेनान्वेति । धर्मान्तरं कालपुरुषविध्यादिभेदविषयभिन्नम् । उपमेयस्येति । उपमेयस्य कालपुरुषविध्यादिभेदविषयधर्मसम्बन्धनिबन्धनो न कश्चन कालादि-भेदोऽस्ति दूषकताप्रयोजक इति शेषः ।

तथा च विशेषानवरुद्धं धर्ममादायैवोपमायां पर्यवसितायां पश्चात् प्रतीतोऽपि कालादिभेदो न दूषकः । तादृशधर्मप्रतीतिश्च शब्दाद् वाऽर्थादिति समुदायार्थः ।

अत्र काम इवायं राजा भाति' इत्यत्र साधारणधर्मस्य सौन्दर्यादेरनु-पात्तत्वेऽप्यर्थसामर्थ्येन प्रतीयमानत्वात् कामसादृश्यप्रतीतौ पश्चात्क्रियान्वये वर्तमानकालभानात् कालभेदोऽपि न दोषः, अभिहितान्वयस्य पञ्चमो-ल्लासे व्यवस्थापितत्वात् ।

प्रथमं विशेषणेनैव कारकान्वयः पश्चात्क्रिययेति व्युत्पत्तेरिति द्रष्टव्यम् । ननु यत्र कालविशिष्टेनोपात्तेनैव साधारणधर्मेणोपमानिर्वाहः, तत्र नेदं समाधानमित्याह—यत्रापीति । सामान्यधर्मेणेति । वस्तुगत्या भिन्नकालेनेति शेषः । उपमा अवगम्यत इत्यस्य तत्रापि न कश्चन कालभेदोऽस्तीति शेषः ।

उदाहरति—यथा युधिष्ठिर इत्यादि । अत्र सत्यवादित्वमुपात्तमेव साधर्म्यम् । तच्च वस्तुगत्या भिन्नकालमेवेत्यर्थः ।

तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे ।

सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम्, 'रैपोषं पुष्णाति' इतिवद् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवादी अयमित्यर्थावगमात् ।

सत्यमेतत्, किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदम्, न तु सर्वथा निरवद्यम्, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

निर्दोषत्वमुपपादयति—तत्रेति । अनिर्दिष्टार्थाः 'प्रत्ययास्त्रिष्वपि कालेषु भवन्ति'इति न्यायात् सत्यवादित्वमतीतादिसाधारणमेव प्रतीयते इति न वर्तमानकालनियन्त्रितमित्यर्थः ।

यद्यपि सत्यं वदतीत्यपि समभिव्याहृतं पदमस्ति, तथापि ण्यन्तपदोपस्थापितेनैव तादृशेन सत्यवादित्वरूपसाधारणधर्मेणोपमानिर्वाहे पश्चात् क्रियान्वये प्रतीयमानोऽपि कालभेदो न दूषक इति मन्तव्यम् ।

रैपोषमिति । यद्यपि रैपोषमित्यत्रानुप्रयोगस्य निराकाङ्क्षत्वेऽप्यानुशासनिकत्वेन प्रयोगसाधुत्वाद् राया पुष्णातीत्येवान्वयबोधः ।

तत्र च न पौनरुक्त्यम्, प्रकृते च तदभावात् पौनरुक्त्यमेव भवितुमर्हतीति न दृष्टान्तसङ्गतिः, तथापि 'घटेन घटवद् भूतलम्' इतिवत् सत्यवदनेन सत्यवादीति न निराकाङ्क्षत्वमिति शब्दाधिक्येऽपि न निराकाङ्क्षत्वमित्यत्र दृष्टान्त इति ध्येयम् ।

ननु सर्वथा निरवद्यमिति 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं ब्रवीति' इति वाक्ये णिन्यन्तपदाश्रयणादध्याहारनिमित्ताभावात् श्रूयमाणलडर्थकवर्तमानकृतेः परित्यागे हेत्वभावाच्च सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्याकारकस्यान्वयबोधस्यैवासिद्धेरिति भावः ।

तदुक्तम्—स्थितेष्वनुप्रयोगेष्विति । विद्यमानेष्वित्यर्थः ।

किञ्च, 'घटेन घटवद् भूतलम्' इत्यादौ लौकिकवाक्ये यथाकथञ्चित् समर्थनेऽपि काव्ये कथितपदत्वापुष्टार्थत्वादिदोषो दुर्निवार एवेति दिक् ।

प्रस्तुतेति । औपम्यप्रतीतावपि कालादेरेकमात्रान्वयित्वादन्यत्र भङ्गेन भग्नप्रक्रमत्वानपायादित्यर्थः ।

असादृश्यासम्भवावप्युपमायामनुचितार्थयामेव पर्यव-स्यतः । यथा—

ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ॥ ६९८ ॥

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानाञ्च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति ।

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते, न यथाशब्दोऽपि, केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपाद-यितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्रा-शक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

अनुचितार्थतायामिति । इदमापाततः । वस्तुतस्त्वप्रयुक्तत्वमेवात्र दोषः, अन्यथा कष्टार्थोदाहरणे 'महाकाव्यव्योम्नि' इत्यादौ यथाकथञ्चित् साधर्म्येणेवात्राप्याह्लादकत्वादिना काव्यशशिनोरौपम्याक्षतेरिति मन्तव्यम् ।

असम्भवस्थलेऽपि यत्रोपमानमुपमेयं वात्यन्तमसम्भाव्यमेवोपनिबध्यते, तत्रैव दोषः; यथोदाहृते 'जाज्वल्यमाना' इत्यादौ वारिधाराजातीयस्य कदापि सूर्यजातीयत्वाप्रसिद्धेः । यथा 'मेरुगिरेः शृङ्गं तोयवर्षेण तोयद' इत्यादौ तु कुत्रचिद् गिरिजातीयशृङ्गे मेघजातीयकर्तृकवृष्टिसम्भवान्न दोष इति ध्येयम् ।

केवलस्येति । असमस्तस्येत्यर्थः । यथायोगं यथार्थमित्यादौ यथाशब्दस्य योग्यानतिक्रमादिबोधकत्वादित्यर्थः ।

उद्ययौ दीर्घिकागर्भाद् मुकुलं मेचकोत्पलम्।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा ॥७००॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वाद् निरुपाख्यप्रख्यम्, तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानम्, तत आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्यानुचितार्थतैव दोषः। यथा—

दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥७०१॥

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न सम्भवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम्? सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावाद् अनुपादेयत्वं यत्, तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तं वा दोषः।

निरुपाख्यमलीकम्, शशविषाणगगनकुसुमादि, तत्प्रख्यं तत्तुल्यमित्यर्थः।

दिवाकरादिति। अत्र च स्वतःसम्भवित्वपक्षे दूषणमिदम्, कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नपक्षे तु न दोषः।

भीतमिवेत्यादावुत्प्रेक्षायाः स्वयमुदाहृतत्वादिति यद् भ्रान्तसमाधानम्, तन्मन्दम्, उत्प्रेक्षासमर्थकार्थान्तरन्यासस्यैवात्र दूषितत्वात्। उत्प्रेक्षायाः पुनरदुष्टत्वादेवेति।

कुत एव तदिति। तथा चायमाहार्यारोप एवेति भावः। एवमाहार्यारोपत्वेन सम्भावितेनेति विशेषदर्शनकालेनेति शेषः।

यथा–

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करै-
दयितयेव विजृम्भिततापया ।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं
रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया ।।७०२।।

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ?

श्लेषोपमायास्तु स विषयो यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः ।

यथा––

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धे हितप्रदा ।।७०३।। इति ।

स्पृशतीति । तिग्मांशौ ककुभः स्पृशति सति दिनश्रियाऽतनुमानपरिग्रहया स्थितमित्यन्वयः ।

यथा सदृशेति । तिग्मरुचेः करेण स्त्रीस्पर्शकारित्वं नायकोचितं विशेषणम्, ककुभां च करेण पुरुषस्पृश्यत्वं नायिकायोग्यं विशेषणमित्यर्थः । व्यक्तीति । लिङ्गविशेषेत्यर्थः । तिग्मरुचेः पुंल्लिङ्गपरिग्रहेण ककुभां स्त्रीलिङ्गपरिग्रहेणेत्यर्थः । रवेर्नायकताभिव्यक्तिरित्युपलक्षणम्, ककुभां नायिकात्वव्यक्तिरित्यपि बोध्यम् । भविष्यतीति । व्यक्तिरित्यनुषज्यते ।

नन्वयं श्लेषोपमाया एव विषयोऽस्तु, अत आह––श्लेषेति । न तथा प्रतीतिरिति ।

इदमत्राभिसंहितम्––यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तिभङ्गः, तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव चमत्कारादुपमानस्य स्वशब्दोपादानं व्यर्थम्, यथोदाहृते स्पृशतीत्यादौ । अत्र हि दयितयेत्युपादानेऽपि तिग्मरुचेर्नायकत्वम्, दिवसश्रियश्च प्रतिनायिकात्वं यथायोग्यविशेषणवशेन प्रतीयत एवेति समासोक्तेरावश्यकत्वम् ।

अप्रस्तुप्रशंसायामप्युपमेयमनयैव रीत्या प्रतीतम्न, पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् ।

यथा—

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥७०४॥

अत्राचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनः कथनम् ।

तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासम्भविनोऽन्येऽप्येवञ्जातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोषजात्याऽन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

यत्र तूपमानोपादाने समासोक्तिर्निवर्तते, तत्रोपमाया एव चमत्कारनिर्वाहकत्वादुपादेयमेवोपमानम् । यथा—स्वयं चेत्यादौ ।

तत्रोपमानोपादाने समासोक्त्यप्रतीतेरिति दिक् ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि इति । प्रतीतं व्यङ्ग्यम् उपनिबद्धव्यमिति शेषः ।

आहूतेष्विति । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः । आयान् अगच्छन् । मध्येवारिधि वारिधेर्मध्ये वेति भिन्नं पदम् । समुच्चये वावसन्निति चेत् कियतान्तम्, वा न कल्पत इति न त्रिकाल् कुः । कल्पत एवेत्यर्थः । सामान्यं समानधर्मसम्बन्धमित्यर्थः । तद्धितस्य सम्बन्धवाचकत्वात्, अनामृष्टं पृच्छान्तरम् अपरामृष्टेतरभेदमित्यर्थ । अन्येऽपि इति ।

या घर्मभासस्तनयापि शीतलैः
　　स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।
कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधायिभि-
　　र्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽ-
प्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्
विनिर्मिता सङ्घटनैव हेतुः ॥१॥

॥ इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम दशमोल्लासः ॥

इत्यत्र प्रतिपाद्यविरोधालङ्कारस्य सामानाधिकरण्यप्रतिसमानविरुद्ध-द्वयमूलत्वादत्र चोलत्वादीनां वैयधिकरण्येनैव निर्देशादनभिहितवाच्यत्व-मित्यादि स्वयमूहनीयम् ।

जगदानन्दकन्दाय कृष्णाय परमात्मने ।
योगेश्वराय हरये तस्मै विश्वात्मने नमः ॥

इति परमानन्दचक्रवर्तिकृतायां काव्यप्रकाशविस्तारिकाया-मर्थालङ्कारनिरूपणं नाम दशमोल्लासः ।

॥ सम्पूर्णेयं काव्यप्रकाशविस्तारिका ॥

परिशिष्टम्

परिशिष्टम्-१

कारिकामूलपाठः

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥
काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥२॥
शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥३॥
तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि ।
इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥५॥
स्याद् वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।
वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥६॥
सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।
साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥७॥
सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।
स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥८॥
मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥९॥
स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥१०॥

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।
विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका ॥११॥
भेदाविमौ च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतस्तथा ।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ लक्षणा तेन षड्विधा ॥१२॥
व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने ।
तच्च गूढमगूढं वा तदेषा कथिता त्रिधा ॥१३॥
तद्भूर्लाक्षणिकस्तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।
यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा स मुपास्यते ॥१४॥
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।
नाभिधा समयाभावाद्धेत्वभावान्न लक्षणा ॥१५॥
लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥१६॥
एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षयकारिणी ।
प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥१७॥
ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।
विशिष्टे लक्षणा नैवं विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥१८॥
अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् ॥१९॥
तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दो यत् सोऽर्थान्तरयुक् तथा ।
अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥२०॥
अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते ।
वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः ॥२१॥
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधी हेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥२२॥

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥२३॥
अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद् ध्वनौ ।
अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥२४॥
विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।
कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥२५॥
रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।
भिन्नो रसाद्यलङ्काराद‌लङ्कार्यतया स्थितः ॥२६॥
कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥२७॥
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥२८॥
शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥२९॥
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥३०॥
निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥३१॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥३२॥
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥३३॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥३४॥

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।
रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ॥३५॥

भावः प्रोक्तस्तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।
भावप्रशान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा ॥३६॥

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।
अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥३७॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।
अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद् यत्रावभासते ॥३८॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।
अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः ॥३९॥

प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।
वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥४०॥

वस्त्वलङ्कारमथ वा तेनायं द्वादशात्मकः ।
शब्दार्थोभयभूरेको भेदा अष्टादशास्य तत् ॥४१॥

रसादीनामनन्तत्वाद् भेद एको हि गण्यते ।
वाक्ये द्व्युत्थः पदेऽप्यन्ये प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥४२॥

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।
भेदास्तदेकपञ्चाशत् तेषां चान्योऽन्ययोजने ॥४३॥

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः शरेषुयुगखेन्दवः ॥४४॥

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥४५॥

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।
एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥४६॥

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्करैः ।
अन्योऽन्ययोगादेवं स्याद् भेदसङ्ख्याति भूयसी ॥४७॥
शब्दार्थचित्रं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।
गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥४८॥
मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद् वाच्यः ।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥४९॥
दुष्टं पदं श्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहितार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम् ॥५०॥
संन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥५१॥
अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥५२॥
प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥५३॥
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥५४॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।
अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥५५॥
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥५६॥
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः ॥५७॥
कर्णावतंसादिपदं कर्णध्वनिनिर्मितिः ।
सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥५८॥

ख्याते़ऽर्थे निर्हेतोरदुष्टताऽनुकरणे तु सर्वेषाम् ।
वक्त्राद्यौचित्यवशाद् दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ ॥

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥६०॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥६१॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधान च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥६२॥

न दोषाः स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः क्वचित् ।
सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाधस्योक्तिर्गुणावहा ॥६३॥

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।
रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः ॥६४॥

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।
अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥६५॥

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥६६॥

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥६७॥

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।
आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥६८॥

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।
दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥६९॥

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।
शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥७०॥

व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।
गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥७१॥
केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषाभावात् परे श्रिताः ।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥७२॥
तेन नार्थगुणा वाच्याः प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये ।
वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥७३॥
मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥७४॥
योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।
टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥७५॥
श्रुतिमात्रेण शब्दात् तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥७६॥
वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित् क्वचित् ।
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥७७॥
यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते ।
श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥७८॥
वर्णसाम्यमनुप्रासश्छेकवृत्तिगतो द्विधा ।
सोऽनेकस्य सकृत्पूर्व एकस्याप्यसकृत्परः ॥७९॥
माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।
ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः ॥८०॥
केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।
शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥८१॥
पदानां स पदस्यापि वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।
नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च तेनायं पञ्चधा मतः ॥८२॥

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।
यमकं पादतद्भागवृत्ति तद् यात्यनेकताम् ॥८३॥
वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणस्पृशः ।
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥८४॥
भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।
तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८५॥
पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगः ।
एकार्थतेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरयम् ॥८६॥
साधर्म्यमुपमा भेदे पूर्णा लुप्ता च साऽग्रिमा ।
श्रौत्यार्थी च भवेद् वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥८७॥
तद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।
उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥८८॥
वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुल्येतद्धिलोपे क्विप्समासगा ॥८९॥
धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।
क्यचि वाद्युपमेयासे त्रिलोपे च समासगा ॥९०॥
उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।
अनन्वयो विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥९१॥
सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।
ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥९२॥
तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।
समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥९३॥
श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।
साङ्गमेतन्निरङ्गं तु शुद्धं माला तु पूर्ववत् ॥९४॥

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥९५॥
प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।
श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥९६॥
परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिर्निदर्शना ।
अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥९७॥
स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।
अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥९८॥
कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥९९॥
निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥१००॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयातिशयोक्तिः सा प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥१०१॥
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।
दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥१०२॥
सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥१०३॥
मालादीपकमाद्यं चेद् यथोत्तरगुणावहम् ।
नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥१०४॥
उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।
हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥१०५॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत् ।
निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥१०६॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।
क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥१०७॥
विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।
यथासङ्ख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥१०८॥
सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥१०९॥
विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।
जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद् गुणैस्त्रिभिः ॥११०॥
क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।
स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥१११॥
व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।
सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥११२॥
विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।
परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमैः ॥११३॥
प्रत्यक्षा इव यद् भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद्भाविकं काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥११४॥
पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद् वचः ।
उदात्तं वस्तुनः सम्पद् महतां चोपलक्षणम् ॥११५॥
तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ स त्वन्यो युगपद् या गुणक्रियाः ॥११६॥
एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा ।
अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वचः ॥११७॥
विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।
व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥११८॥

किञ्चित् पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत् प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्मृता ॥११९॥
यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात् क्रियया तु परस्परम् ॥१२०॥
वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यमुत्तरश्रुतिमात्रतः ।
प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥१२१॥
असकृद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरम् ।
कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥१२२॥
धर्मेण केनचिद् यत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ।
उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारः परावधिः ॥१२३॥
भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥१२४॥
समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।
समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥१२५॥
क्वचिद् यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद् भवेत् ॥१२६॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः ॥१२७॥
महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥१२८॥
प्रतिपक्षमसक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥१२९॥
समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगद्यते ।
निजेनागन्तुना वापि तत्मीलितमिति स्मृतम् ॥१३०॥

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥१३१॥
यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।
स्मरणं भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ॥१३२॥
आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥१३३॥
प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात् तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥१३४॥
विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥१३५॥
अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥१३६॥
स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥१३७॥
तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत् स्यादतद्गुणः ।
यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥१३८॥
तथैव यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।
सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥१३९॥
अविश्रान्तियुपामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः ।
एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥१४०॥
स्फुटमेकस्मिन् विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम् ।
व्यवस्थितं च तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥१४१॥
एषां दोषा यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन ।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथग् प्रतिपादिताः ॥१४२॥

परिशिष्टम्—२

उदाहरणोद्धृतश्लोकानुक्रमणिका

[अत्र पृष्ठाङ्कात् पूर्वं १, २ इति सङ्ख्या क्रमशः
प्रथम-द्वितीयभागबोधिका]

परिशिष्टम्–३

टीकोद्धृतश्लोकानुक्रमणिका

परिशिष्टम्-४

शब्दानुक्रमणी

[अ]

अनुमानम् = साध्यत्वेन साधनत्वेन च प्रतिपादनम् २-२५०
अनुकूलम् = वर्णनाविरहः,
अनुल्वणत्वम्, प्रसिद्धिः, २-१३३
अनुसन्धानम् = ज्ञानम् १-९३
एतदभिप्रायेणोदमुक्तमिति विचारणम् १-९५
अनुस्वानः = प्रतिध्वनिः
अनेडमूकः = मूकबधिरः २-२५
अन्तरः = स्वस्माद् रत्यादेरन्यः सम्पर्कः १-१००
अन्योन्यम् = पूर्णोत्पन्नयोरेवान्योऽन्योपकारोपरागेणान्योऽन्यजनकत्वा-
भिधानम् २-२५५
अन्योन्याभावः = ज्ञायमानवैधर्म्यम् १-२२४
अपकर्षः = रसनिष्ठजातिविशेषः २-४
अपदयुक्तता = पूर्वप्रतीतानाकाङ्क्षितार्थसमाप्यत्वम् २-८७
अपदस्थसमासम् = स्थानभ्रष्टसमासवद् वाक्यम् २-६२
अपदार्थः = प्रत्येकपदवृत्त्यविषयः १-३५
अपविद्धः = चलितः २-४३
अपस्मारः = मनःक्षेपः १-१२६
अपुष्टः = प्रकृतवाक्यार्थस्वरूपोत्कर्षाहेतुः २-७२
अप्रयुक्तत्वम् = विद्वत्प्रयोगानर्हत्वम्, येन रूपेणानुशिष्टं तेन रूपेणा-
प्रयोगेऽनुशिष्टत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रयोगाभाववत्त्वम् २-७
अभिधा = शब्दार्थयोर्ज्ञापकज्ञाप्यत्वाख्यः स्वरूपसम्बन्धविशेषः १-६४
लिङ्निष्ठा शब्दभावनापरनाम्नी यागदौ प्रवर्तिका १-७२
अभिधानम् = शब्दः १-४५
अभिनयः = अङ्गादिक्रियया नायकाद्यवस्थानुकरणम् २-१३८
अभिन्नम् = एकाकारम् १-४५
अभिभवः = बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणम् २-२६५
अभिमुखीकरणम् = विस्मारितान्यकरणीयत्वभावनम् १-१०
अभिलाषः = प्राप्तिनिश्चयः, प्रत्याशा १-११०
अभिव्यक्तः = प्रतिबन्धकापगमे स्वयं प्रकाशितः १-६९
अभिहितान्वयवादः = जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिवादिनैयायिकनयः १-२०५
अभेदः = साजात्यम् १-५९
यथा रीत्योपक्रमस्तस्यैव समापनम् २-१३१

[आ]

[इ]

[ई]

[उ]

[ख]

[ग]

[घ]

घटना = निकृतिः २-२६१
घृणिः = रश्मिः २-९३

[च]

चतुर्वर्गः = धर्मार्थकाममोक्षवर्गचतुष्टयम् १-११
चमत्कारः = आस्वादः १-२६
चमत्कृतिः = आस्वादः १-१२३
चरणानतिः = चरणशिरःसंयोगः १-१०७
चर्चा = प्रसङ्गः १-१७१
चर्वणम् = विभावाद्यंशविषयकत्वम् १-१००
चर्वणा = आस्वादस्य विभावादिसम्बन्धः, विभावादिसमूहालम्बनसाध्या १-१०२
चर्व्यमाणः = पुनः पुनरनुमीयमानः १-९६
चर्व्यमाणता = विभावादीनां तत्तद्विषयत्वम् १-१००
चापलम् = चेतोऽनवस्था १-१२४
चित्रम् = अव्यङ्ग्यम् १-२९
चिन्ता = सस्कारोद्बोधको ध्यानाख्यो ज्ञानविशेषः १-१०५
ध्यानम् १-१२४
चेष्टा = अङ्गक्रिया १-२०६
च्युतसंस्कृति = व्याकरणव्युत्पत्तिविरहवत् २-६

[छ]

छन्दः = काव्ये वर्णादिनियमबोधकं शास्त्रम् १-११
छातेतरत् = अल्पेतरत् १-३०
छाया = कान्तिः १-२८

[ज]

जडता = अप्रतिपत्तिः १-१२५
जातिः = सामान्यम् १-४२
जुगुप्सा = दोषेक्षणादिभिर्गर्हा १-१२१

[ट]

टङ्कः = कठिनस्थानविदारकः १-६०

[त]

[द]

[ध]

[न]

नवः = प्रथमोदितः १-१६६
नवीकृतः = विच्छित्तिविशेषानाधायकः पुनः प्रतीतिविषयोऽर्थः २-८२
नाटकम् = पञ्चसन्धिसमन्वितं पञ्चादिदशपर्यन्ताङ्ककं ख्यातवृत्तं काव्यम् १-१७९
नामानुशासनम् = अभिधानसंग्रहः १-११
निद्रा = मनःसम्मीलनम् १-१२६
नियतः = प्रमाणान्तराद् व्यवच्छिन्नः १-९९
नियतत्वम् = तात्पर्यज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वम् १-२२५
नियमपरिवृत्तिः = विवक्षितनियमस्य शब्दादप्रतिपत्तिः २-१९७
निरुपाख्यम् = अलीकम् २-२९६
निर्वृतिः = सुखम् १-८
निर्वहणम् = समापनम् १-१७९
निर्वेदः = स्वावमाननम् १-१७२
विषयवैरस्यम् २-१२७
निशातान्तरम् = गृहविशेषः, वासगृहम् १-११२
निशुम्भः = नमनग् २-४३
निष्कलङ्कः = कलामात्रावशिष्टः १-१०६
निष्पत्तिः = प्रकाशः १-७३
निहतार्थम् = प्रसिद्धार्थप्रतीतिव्यवधानेनाप्रसिद्धार्थस्य शक्त्या बोधकम् २-९
नीचः = अधोलग्नः, कृत्रिमविनयप्रकृतिमापन्नः १-२३५
नेयार्थम् = रूढिप्रयोजनं विना शक्यसम्बन्धमात्रेणाशक्यार्थे स्थापनम् २-१६
नैर्मल्यम् = दोषगुणविवेकः १-२२३
न्यायः = युक्तिः, 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्' इत्यादिरूपः १-५३
न्यायदोषः = साधकबाधकमानम् २-२८२
न्यूनपदम् = अनुपात्तविवक्षितान्वयप्रतियोग्युपस्थापकम् २-४७

[प]

पक्षः = शुक्लकृष्णान्यतरपञ्चदशात्मकतिथिप्रचयः १-१४२
पञ्चाननः = सर्वदिक्प्रसारितदृष्टिविभवः २-५०
पणः = निष्क्रयः, सङ्ख्याविशेषः १-१९८
पतनम् = अधःसंयोगः २-१९५

[ब]

[भ]

व्युत्पत्तिः = दृढतरः संस्कारः १-१२

[श]

शङ्का = अनिष्टसमुन्नयः १-१२२

शक्तिः = काव्यनिर्माणास्वादानुभवात्मिका वासना १-१०

शठः = पराहितकारी १-१३२

शत्रुः = द्वेष्यः १-९६

शबलता = पूर्वपूर्वोपमर्देन परपरोदयः १-१३५,१६२

शरीरभाक् = प्रकृष्टज्ञानवान् १-१३२

शान्तिः = प्रशमः १-१३५

शापः = मुन्यादिकोपनियन्त्रणम् १-१११

शाब्दम् = श्रुतिमात्रगम्यम् २-२२८

शिक्षा = गुरोरुपदेशग्रहणम् १-९५

शुद्धा = लक्ष्यवाचकपदासमभिव्याहृतलक्षकपदनिष्ठा १-५५

शोकः = चेतोवैक्लव्यम् १-१२१

श्यामा = रात्रिः,

वर्णविशेषवती सितासितामितादिसकलवसनाभरणानु-

लेपनसुभगा १-१५४

श्रीः = सभ्यवशीकरणसम्पत्तिः २-१३

श्रुतार्थापत्तिः = श्रुतेन शब्देनाश्रुतार्थस्यापत्तिः १-५४

श्रुतिः = शब्दः समानाधिकरणात्मकः १-५२

श्रौती = उपमानोपमेययोः समानधर्मो यत्र शब्दादवसीयते २-१७३

श्लथीकरणम् = उत्कण्ठापनोदनम् २-२३३

श्लिष्टम् = प्रकृताप्रकृतसाधारणं विशेषणम् २-१०६

श्लेषः = सम्बन्धः २-२६१

श्लेषणम् = अगृहीतभिन्नस्वरूपत्वम् २-१५३

[स]

संयोगः = साहित्यम् १-६३

संरम्भः = त्वरा १-१२१

संवादः = ऐक्यरूप्यम् १-१००

संवेदनम् = विलोपितज्ञानान्तरजन्यसर्ववासनम् १-१०३

संसृष्टिः = एकत्र काव्ये शब्दार्थालङ्काराणां भेदेन स्थितिः २-२७७

संस्कारविशेषः = आत्मनो विशेषगुणविशेषः, वेगादिव्यावृत्तो भावनाख्यः १-१०

सङ्कीर्णम् = वाक्यान्तरपदसमभिव्याहृतं वाक्यम्, वाक्यान्तरख्यात-क्रियासमाप्यम् २-६३

सङ्केतः = अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्युद्देशनम् १-३८

सङ्घटना = पदानां पौर्वापर्येण विन्यासः १-२२३

सञ्चरणम् = रत्यादेरास्वादाङ्कुरप्रादुर्भावनम् १-९२

सत्त्वम् = आन्तरो धर्मः १-९७

सदागमः = सच्छास्त्रम् १-१६१

सदृशम् = उचितम् १-३६

सद्भावः = साधुत्वम् १-३६

सन्दिग्धः = प्रकरणाभावात् सन्दिह्यमानोऽर्थः २-७८

सन्दिग्धम् = तात्पर्यसन्देहास्पदीभूतमर्थद्वयोपस्थापकम् २-१८४

सन्देहः = एकत्र धर्मिणि तुल्यकोटिकं भावाभावोभयविषयकं ज्ञानम् २-१६१

सन्देहसङ्करः = उभयत्र साधकबाधकप्रमाणाभावप्रयुक्तस्तुल्यकोटिकः संशयः २-२८२

सन्धिः = तुल्यावस्थयोर्भावयोः संवलनम् १-१३५

सन्निधिः = आसत्तिः १-३४

सामानाधिकरण्यम् १-७१

समन्वयः = परस्परसम्बन्धः १-३५

समयः = इदं पदमस्यार्थस्याभिधायकमिति सङ्केतनम् १-६४

समर्पणम् = परस्परापेक्षता १-८७

समवायः = विप्रतिषेधः १-२१४

उपस्थापनमात्रम् १-५१

समादेशः = विधिः १-१६१

समासः = अनेकवाक्यार्थस्यैकेन प्रतिपादनम् २-१३२

समासोक्तिः = श्लिष्टैर्विशेषणैरप्रकृतस्योक्तिः २-२०५

सम्प्रज्ञातः = सविकल्पकसमाधिः २-८२

सम्बन्धः = अभिधेयाभिधानान्वयः १-१

प्रतियोग्यनुयोगित्वम् १-९९

सम्बन्धसम्बन्धः = सम्बन्धपरम्पराश्रयत्वेन प्रतीतिपरम्पराविषयः १-२२५

सम्भावनम् = उत्कटकोटिकः सन्देहः २-१८८

सम्मीलनम् = विषयवैमुख्यम् १-१२६

समुदितः = दण्डादिन्यायेन परस्परसापेक्षः १-१२

सरसत्वम् = औत्कण्ठ्यवत्त्वम् १-१०

सहचरभिन्नता = विजातीयसमभिव्याहारः २-८८

सहचारी = समानाधिकरणः १-५८

सहृदयः = रसवासनाशीलः १-१०

साकाङ्क्षत्वम् = अनुपात्तार्थाकाङ्क्षात्रिषयार्थकत्वम् २-८६

साक्षात्त्वम् = सङ्केतग्रहान्तरेणाव्यवधानम् १-३८

सादृश्यम् = भूयोधर्मवत्त्वम् १-५९

साधारणः = सजातीयः १-५९

साधारणीकरणम् = अनियतसम्बन्धिगतत्वेनार्थप्रत्यायनम् १-९७

साध्यः = साधनापेक्षः क्रियारूपः १-१४१

साभिप्रायत्वम् = पदार्थानां विशेषप्रतिपादनात्

प्रकृतवाक्यार्थपोषकत्वम् २-१३२

सामर्थ्यम् = तत्करणनियमः १-७१

साम्राज्यम् = सकलराजमण्डलशासकत्वम् २-१९९

साहचर्यम् = एकस्मिन्नर्थे परस्परसापेक्षत्वम् १-७१

सिद्धः = नित्यः, सत्स्वरूपो लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वययोग्यः

क्रियमाणतानिर्देशशून्यः १-४१

परिशिष्टम्-५

टीकागतोद्धृतयः

शुद्धिपत्रम्

पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१२	इत्वन्वयः	इत्यन्वयः
५	१४	पदायेक्षया	पदापेक्षया
८	१५	तन्मडहादि	तल्लडहादि
९	४	नोज्वली	नोज्ज्वली
१२	३	शसिमुखी	शशिमुखी
१२	११	पद्विविहति	पद्विहति
१३	५	मवान्याः	भवान्याः
१३	२७	ब्रीडा	व्रीडा
१४	१	दष्टाधारः	दष्टाधरः
१५	१७	प्रतितम्	प्रतीतम्
१६	११	तादिनां	तादीनां
१६	१५	नीथो	नीयो
१९	२५	विरुपा	विरूपा
२२	२६	षड्	षट्
२३	७	सवः ।	सवः
२३	२५	सिंह भ	सिंहभ
२४	२४	हंत्या	हन्त्या
२४	२८	सोध्यैष्टय	सोऽध्यैष्टे
२६	३	भाड्	भ्राड्
२६	३	माप्यवि	माप्य वि
२६	१८	संगात्	सङ्गात्
२६	२१	प्राभ्रवि	प्राभ्रभ्राड्वि
३०	१६	संगा	सङ्गा
३०	२१	स्थयि	स्थायि

पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१	१४	द्विविम्	द्विविधम्
३१	१५	वश्यम्	वश्यकम्
३१	२४	दार्शन	दर्शन
३३	१	ते	तेऽस्ति
३६	२१	सम्बन्धदि	सम्बन्धादि
३८	२	लब्य	लभ्य
३८	५	द्धयै	ध्यै
३९	८	कार्ति	कार्त्ति
४०	२२	व्रण	व्रण
४३	३	कण्ट	कण्ठ
४६	१९	पुंजितः	पुञ्जितः
५०	२१	मृण्मयः	मृन्मयः
५२	५	बा०	वा०
५२	२३	गुष्ठन	गुण्ठन
५६	१६	स्यित	स्थित
६५	१९	शिष्ट्य	शिष्ट्य
७०	२३	तदूप	तद्रुप
७१	१२	क्रीर्त्या	कीर्त्या
७२	२२	वीभत्सः	बीभत्सः
८७	१०	मृण्मयः	मृन्मयः
९३	२०	पिशून	पिशुन
९६	१५	तत्रा पर	तत्रापर
१०४	१७	बोधन	बोधेन
१०७	२२	त्ति	त्तिः
११९	१७	अलङ्कांरा	अलङ्कारा
११९	२४	पारणाहवत्वम्	परिणाहवत्त्वम्
१२९	२४	मेवोजः	मेवौजः
१३०	९	वेच्छैदा	विच्छेदा
१३०	१९	त्रोजः	त्रौजः
१३२	१२	तत	तत्

पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३६	२३	समग्राण	समग्राणां
१३७	१४	विपरितम्	विपरीतम्
१३९	१४	वलन	वलनं
१४०	७	उर्ज	ऊर्ज
१४३	२३	स्ते रासो	स्तेरासो
१४४	१२	कांक्ष	काङ्क्ष
१४४	२६	तांकार	ताकार
१४६	२३	रिका प्रवा	रिकाप्रवा
१४८	२५	र्थीं	र्थी
१४९	१०	वर्णं	वर्ण
१५०	१५	इत्न	इत्य
१५४	३	हनु	ह्नु
१६१	२०	कांक्षा	काङ्क्षा
१६५	१५	पंक्ति	पङ्क्ति
१८१	८	दर्शनस्यन	दर्शनस्य न
९६०	११	कांक्ष	काङ्क्ष
१३०	२५	द्वयु	द्वयमु
१९९	११	विद्वान्सः	विद्वांसः
१९९	१८	वैरिंञ्च	वैरिञ्चं
२०६	१४	खलूज्वला	खलूज्ज्वला
२०८	१०	पुँल्लि	पुँलि
२०९	२७	वाराणै	वारणै
२१२	२२	वर्णानीय	वर्णनीय
२१३	१४	वलभीच्छा	वलभौ छा
२१३	१४	दारूणि	दारुणि
२१३	१५	भासत	भाषत
२१६	१६	छायेति	च्छायेति
२१६	१९	छाया	च्छाया
२२२	६	द्भू	द्भु
२२२	१६	त्ब	त्व

पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३०	२४	स्वच्छता	स्वच्छता
२३१	१२	प्रद्वेण परोन	प्रद्वेपरोन
२३२	११	निष्क्रपभ	निष्क्रप भ
२३२	२७	बिरद्ध	विरुद्ध
२३३	२१	यास्त	यास्त
२४४	१९	यदेवेति	यदेवेति
२४४	२६	किञ्चित्वं	किञ्चित्त्वं
२३५	१४	विशेषाभ्यां	विशेषाभ्यां
२४९	१४	विम्वाहरे	बिम्बाहरे
२५७	६	कङ्कमं	कुङ्कुमं
२६१	१३	योगु	योर्गु
२७५	११	सात्च	साच
२७५	१६	पत्ते	पत्तेः
२७६	२३	सधितम्	साधितम्
२८८	२७	पंक्ति	पङ्क्ति
२९५	१	विशष	विशेष

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्याभिनवप्रकाशनानि

क्रमसंख्या ग्रन्थनाम		मूल्यम्
१. शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता—	[उत्तरविंशतिः] संहितेयं सायणभाष्यसहिता प्रकाशिता । सम्पादकः—श्रीचिन्तामणिमिश्रशर्मा—	२२-००
२. वाक्यपदीयम्—	[तृतीयकाण्डस्य द्वितीयो भागः] ग्रन्थरत्नमिदं हेलाराजप्रणीतया प्रकाशव्याख्यया तथा च प० रघुनाथशर्मविरचितया 'अम्बाकर्त्री' टीकया च विभूष्य प्रकाशितम्—	१०७-००
३. महाभाष्यनिगूढाकूतयः—	अनुसन्धानप्रबन्धोऽयं नूनम् आनुसन्धानिकफलश्रुतिभिः समेधितो वर्तते । लेखकः सम्पादकश्च—डॉ० देवस्वरूपमिश्रः—	२६-८०
४. व्याकरणदर्शनप्रतिमा—	आचार्यरामाज्ञापाण्डेयविरचितेऽस्मिन् ग्रन्थे व्याकरणशास्त्रस्य दार्शनिकपदार्थानां मौलिकं विवेचनं कृतमस्ति—	३६-६०
५. बोधायनशुल्बसूत्रम्—	ग्रन्थोऽयं श्रीव्येंकटेश्वरदीक्षितविरचितया बोधायनशुल्बमीमांसाख्यया तथा च श्रीद्वारकानाथयज्वप्रणीतबौधायनशुल्बसूत्रव्याख्यानाख्यया टीकयाऽथ च प्रभूतैः संवादात्मकैः रेखाचित्रैश्च सनाथीकृतः—	७५-००
६. तन्त्ररत्नम्—	[पञ्चमभागः] पार्थसारथिमिश्रविरचितः टुप्टीकासनाथितो मीमांसाग्रन्थोऽयं साम्प्रतं सम्पादकपण्डितपट्टाभिरामशास्त्रिविरचिततात्त्विकया भूमिकया सनाथितो विराजते—	४६-६०
७. तन्त्रसङ्ग्रहः—	[तृतीयो भागः] तन्त्रशास्त्रस्य विविधतन्त्रसङ्ग्रहात्मकोऽयं ग्रन्थो बहुविधैरनुसन्धानात्मकैः भूमिका-टिप्पण-परिशिष्टैश्च समुल्लसति—	६२-२०
८. योगिनीहृदयम्—	[तृतीयसंस्करणम्] तन्त्रशास्त्रीयोऽयं ग्रन्थः अम्बिकानन्दयोगिकृतदीपिकाख्यया, भास्कररायकृतसेतुबन्धव्याख्यानाख्यया च टीकया समलङ्कृत्य प्रकाशितः—	३३-४०
९. रुद्रयामलम्—	तन्त्रशास्त्रस्य प्राणभूतमिदं ग्रन्थरत्नं विविधैः किल गवेषणापूर्णैः भूमिका-टिप्पण-परिशिष्टादिभिः विभूष्य प्रकाशितम्—	[illegible]४००
१०. यन्त्रराजविचारविंशाध्यायी—	आचार्यनयनसुखोपाध्यायविरचितेऽस्मि[illegible] ...तष-शास्त्रीयोपयोगिनां वेधा[illegible] [illegible]द्धान्तिकं प्रायोगिकञ्च विवेचन[illegible]	११-००
११. पुराणेतिहासयोः साङ्ख्ययोगदर्शनविमर्शः—	[illegible]न् लेखकेन सम्पादके[illegible] ...त्रपाठिना महता प्रयासेन पौरा[illegible] ...श्च साङ्ख्य-योगपदार्था विवेचिताः—	३२-८०
१२. भारतीयविचारदर्शनम्—	[illegible] ग्रन्थेऽस्मिन् लेखकेन डॉ० हरिहरनाथ-[illegible] भारतीयविचाराचाराणाम् ऐतिहासिकं [illegible] विवेचनं कृतम्—	१०५-६०
१३. पालित्रिपिटकसद्दान[illegible]	[illegible]त्रिपिटकान्तर्गतानां शब्दानां सान्दर्भिकः समावेशोऽ[illegible]न् ग्रन्थे कृतो वर्तते—	१००-६०

प्रकाशकः निर्देश[illegible] [illegible]नम्, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी-२२१००२
मुद्रकः—मुद्रणाल[illegible] सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी-२२१००२